

**ИСТОРИЧЕСКИ КОРЕНИ И
КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО
НА ОБЩИНА ПРАВЕЦ**

*Сборник-статии
книга 2*

*Издава Исторически музей – гр. Правец
със съдействието на Община Правец*

2011 г.

Съставител: Татяна Борисова

**ИСТОРИЧЕСКИ КОРЕНИ И
КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО
НА ОБЩИНА ПРАВЕЦ**

ISBN: 978-954-316-098-3

Съдържание

Предговор	6
Археологически проучвания на Исторически музей Правец 2007 – 2010. Резултати, проблеми, перспективи (Татяна Борисова)	8
Каменна „есхара“ от фонда на Исторически музей Правец (Михаела Занева)	32
Античната крепост Боровец (Татяна Борисова)	40
Оброци и оброчища в Правешко (Галя Дикова – Иванова)	52
Стария Правец. Старата чаршия (спомени на Васил Паланковски)	72
Ехо от миналия век. Спомени за Правец (Христо Христов – Референта)	98
Личността на Димитър Общи и приносът му за революционната дейност в Орханийско в периода декември 1871 – март 1872 (Гетко Гечев)	113
Книжовникът от Възраждането Андрей Стоев Цанов (Мариана Начева)	135
Възникване и развитие на училищната мрежа в община Правец (Миглена Димитрова)	142
Реставрационно изследване на елементи от художествената храмова украса и традиционни занаятчийски техники в района на гр. Правец. Резултати и изводи (Димчо Радев)	159
Цветно приложение	169

Предговор

Чрез тази книга представяме пред широката публика отделни фрагменти от наследството на миналото на една малка община, едно отминало настояще. Защото ние сме това, което сме наследили, усвоили и запазили като историческа памет от предците си, за да го преосмислим, умножим и предадем в наследство на поколенията. За да се учат от него и да не повтарят грешките, за да множат резултатите.

ИМ – Правец навършва 30 години от откриването на първата си експозиция, 40 години от поставяне началото на музейното дело в общината.

По този повод, но и не само издаваме тази поредна книга от изданието „Исторически корени и културно наследство на общинна Правец“, т. II.

Настоящият том е опит да запълним бели полета при отразяване на древната история на нашия край. Защото древни са корените на Правец и общината. Богата е с културно историческото си наследство.

Древната история на всяко отделно селище, град или район не е просто „краезнание“ или „малка“ историография.

Без да познаваме древното минало на своя роден край, град, село или род, няма как да разберем и осмислим истински историята на българския народ, на България. Защото „малките“ истории са част от изясняването на големите проблеми и въпроси на историческата наука.

С настоящата книга си поставяме за цел да осветлим непубликувани паметници и малко известни моменти от древната история на Правешкия край.

Продължаваме с нашите усилия да публикуваме на страниците на поредицата „Исторически корени и културно наследство на община Правец“ резултатите от научно-изследователска и проучвателска дейност на специалистите работещи в Исторически музей Правец. За да ги правим достояние на обществеността и да ги популяризираме. Защото Правец и селищата в общината имат древна история и ние има с какво да се гордеем, от какво да се учим като наследници и продължители на градежа.

През последните години дейността на колектива на Исторически музей – Правец е насочена към провеждане на теренни археологически проучвания в Правешка община с цел изясняване на най-старата история на този край. Определено имаме успехи в тази посока.

На страниците на този том публикуваме резултатите от археологическите изследвания. Изключително важно е откритието в могила

„Св. Петка“, с. Видраре, където е открито гробно съоръжение изградено от камък, датирано в I фаза на ранно-желязната епоха: XI – XI в. пр. Хр. Гордеем се, че успяхме да започнем проучвания на античната крепост „Боровец“ край Правец (между селата Разлив и Правешка Лъкавица). Идеята е да продължим проучванията, да успеем да осъществим консервация и реставрация на разкритите структури, на крепостта и я превърнем в атрактивен обект на културен туризъм в региона.

През 2010 г. по повод 190 години образователно дело открихме музейна експозиция, отразяваща развитието на учебното дело в Правец в ОУ „Васил Левски“ Правец като филиал на музея. На страниците на тази книга публикуваме статия за историята и развитието на образователното дело в общината.

Представяме оброците, поддържани в миналото и днес като вековна традиция, като продължение на обичая на древни свети места, върху тракийски могили и край вековни дървета и извори да се почитат предците, впоследствие светците и да се практикуват ритуали, свързани с култа към плодородието, имащи корени още в езическите времена.

Публикуваме под редакция етнографски материали и спомени от фонда на музея, свързани с градоустройството и историята на стария Правец, старата чаршия от края на XIX – началото на XX в.

Отделяме място на дейността на Тайните революционни комитети от времето на Васил Левски и ролята на професионалния революционер, гарибалдиеца Димитър Общи, действащ в този край. Разказваме за малко известния книжовник и просветен деец от времето на Възраждането Андрей С. Цанов роден в с. Равнище.

Реставраторската дейност на образци на художествено, иконописно и стенописно, дърворезбено, наследство от Възраждането, на етнографски материали – накити и други предмети е част от ежегодните усилия на музея и художник-реставратора Д. Радев да запази експонатите непокътнати за поколенията, като възстанови автентичния им вид в пълния им блясък и значение като произведения с високи художествени качества.

Драги читатели, ние ще бъдем доволни когато разлистите страниците на тази книга ако успеете да научите нещо повече за древните исторически корени и културно наследство на община Правец!

Археологически проучвания на Исторически музей – Правец през периода 2007-2010 г. Резултати, проблеми, перспективи

Татяна БОРИСОВА (ИМ – Правец)

През периода 2007-2010 г. сред основните приоритети в дейността на Исторически музей – Правец е продължаването на археологическите проучвания на обекти на територията на общината. Целта остава същата – установяване археологическото наследство на района, изработване на възможно по-пълна археологическа карта, разширяване на обхвата по епохи и като видове обекти.

Ръководител на археологическите проучвания е Т. Борисова, автор на настоящата статия, заместник ръководител на някои от обектите – Михаела Занева, уредник в ИМ – Правец. В проучванията участва и останалият екип на музея. Теренните проучвания на античната крепост Боровец се провеждат с двама научни ръководители – Валери Григоров /НАИМ-БАН/ и Т. Борисова /ИМ – Правец/.

Целта на настоящия обзор е анализиране и обобщаване на резултатите, постигнати при проведените археологически проучвания, поставяне на проблеми и очертаване на перспективи.

В периода от 2007 до 2010 г. са проучени 12 могилни насипа в района на селата Осиковица, Видраре, Равнище и Правешка Лъкавица, започват разкопки на античната крепост Боровец в землището на с. Разлив (2008-2009 г.), която е предмет на друга публикация в настоящия том. През м. септември 2010 г. продължава за втори археологически сезон проучването на останки от по-ранни сгради и структури пред и около средновековна църква „Св. Богородица“ /XIII-XIV в./, част от манастирски комплекс в землището на с. Осиковица, местността Манастира.¹

В проучената през 2007 г. могила в местн. Пряслопа, мах. Ямата, с. Осиковица са открити три ями, датирани на базата на откритите фрагменти керамика във втората половина на IV в. пр. Хр. (Борисова 2008,

¹ Проучванията на могилните насипи са финансирани от Фондация „Лукойл“ по Договор за дарение с ИМ Правец; разкопките на античната крепост Боровец са осъществени отново по Договор за дарение на музея с „Искра 21“ АД – София; Фондация „Спасение Кръстово“ е спонсор на теренното проучване на археологически структури в района на късносредновековната църква в с. Осиковица. Благодарим на дарителите за проявеното родолюбие и подкрепа.

с. 44-47). Локализирани са в южната половина на могилата, групирани около нейния център, вкопани са в могиления насип и не се застъпват една с друга (*обр. 1*). Примери за подобни ями са няколко могили от некропола в Истрия /VI-V в. пр. Хр./, както и насипът на Жаба могила край гр. Стрелча /IV в. пр. Хр./ (Георгиева 1991, 2; Китов 1997, 20).

Ямите са опалвани и стените им са отухлени в керемиденочервен на места до сивокафяв цвят вследствие на горял огън с различен интензитет. В могилата не са открити други археологически структури. Яма 1 е с кошеровидна форма на обратнопресечен конус със заоблено дъно, диаметър 1.70 м в горната част и 0.45 м при дъното, дълбочината и е 1.10 м. Другите две ями имат сферична форма и заоблено дъно, диаметри съответно 1.00 м и 0.90 м, дълбочината им е 0.35 м. В яма 1 пълнежът е от сивокафява глинеста пръст, примесена с дребни въглени, няколко частици горели кости и единични фрагменти керамика. Дъното е запълнено с множество въглени. В ями 2 и 3 пълнежът се състои от много твърда сивокафява глинеста пръст с множество въглени. При локализиране на очертанията на яма 2, в пласта над нея се разчисти горяло петно /вероятно огнище/ със запазени следи от овъглено дърво. Подобна запечатка от огнище върху яма, вкопана в насипа е открита в могила от Етрополско, Правешки връх, местн. Генковото (Агре 2001, 54-55). В югозападния край на яма 3 са поставени пет дребни ломени камъка, очертаващи дъга.

Трите ями са вкопани след първоначалното натрупване на могилата върху стария терен в пласт предварително трамбована за целта пръст и впоследствие след извършване на определени ритуални действия са засипани и могилата е донатрупана. Те са с ритуално предназначение и са част от ямен комплекс, маркиращ древно култово място.

Яма от подобен тип, вкопана в могиления насип, с отухлени в керемиденочервено стени е открита и в проучената през 2008 г. могила „Св.четиридесет мъченици“ в землището на близкото с. Видраре. Ямата има овална форма и е с денивелация на юг, с диаметри 1.50 м север-юг и 1.20 м изток-запад. Дъното е плоско, от северозапад е запазен бордюр с височина от 0.21 м до 0.27 м, дебелината на стените е 0.07 м. Ямата е обмазвана. По обмазката, която има сивожълт цвят личат следи от пръсти (*обр. 2*). Пълнежът се състои от пръст и дребни варовикови камъни. Имайки предвид плоското дъно и разчистения бордюр в случая вероятно се касае за наличие на олтар (Агре 2001, 52-53). На североизток от този олтар е разчистено съоръжение с неправилна четириъгълна форма, изградено от нахвърляни в три реда ломени камъни с ориентация изток

- запад по дългата страна с дължина до 4.00 м (вероятно площадка, свързана отново с ритуални действия).

В тези ями няма поставени дарове, не се откриват жертвоприношения на животни, но по всяка вероятност са извършвани ритуали, свързани с култа към мъртвите, като са принасяни течни хранителни жертви – възлияния на вино, вода, мед, мляко и др. (Агре, 2001, 56). Те се откриват в могили без гроб, включващи съоръжения с обредни функции. Това са съоръжения, свързани със следпогребалната, поменална обредност и с култа към предците. Те са своеобразна връзка с отвъдния свят, място от което и чрез което, посредством огъня и приношенията, живите общуват с мъртвите, измолвайки облаги от боговете чрез тях.

В проучената през 2010 г. Лъсковска могила в местн. Крушака, с. Равнище отново попаднахме на четири ями, вкопани в пласт жълтокафява трамбована пръст, насипана на древното ниво (*обр.3*). Първоначално те са засечени на терена в североизточната четвърт на могилата като очертания, в които се откриват фрагменти битова керамика. Някои от съдовете са поставени цели, но от натиска на пръстта са фрагментирани. Откриват се и фрагменти на части от съдове. Група съдове или части от тях се откриват в керамично струпване – яма № 01 (*обр.4*). То е с елипсовидна форма и размери: И-З 1.90 м и С-ЮГ 0.56 м. Локализира се в североизточната периферия на дълбочина 0.81 м от централната т.0. В западната част на петното се разчиства струпване от няколко фрагментирани съда изработени на ръка. Вероятно са три или четири. Най-западния съд е поставен с дъното нагоре. Изработени са от груба недобре пречистена глина с червенокафяв цвят. Открит е и един фрагментиран тънкостенен съд изработен на колело – малка чаша. Около керамиката се откриват въглени и горели кости. В източната част на ямата са разчистени още два фрагментирани съда, като единият от тях е поставен отново с дъното нагоре. Изработени са на ръка от груба, недобре пречистена глина със сив и керемидено червен цвят. От южната страна се проследяват част от очертанията на ямата като ивица от отухляване. На 1.38 м южно от видимия южен ръб на яма № 01 е разчистена яма № 02. Тя е с елипсовидна форма и ориентация СИ-ЮЗ. На терена добре личат очертанията на ямата с размери: 1.20 м дължина и 0.65 м ширина. Запълнена е с множество въглени в дълбочина на 0.08 м. В ямата се откриват фрагменти от един съд, поставени на четири места: в Ю периферия, в С периферия, в средата и в ЮЗ периферия (*обр.5*).

На 1.40 м ЮИ от яма № 02 се локализира яма № 03. След разчистването очертанията и се проследяват добре на терена. Има елипсовидна форма с ориентация СИ-ЮЗ и размери: дължина 1.10 м и ширина 0.75 м,

дълб. 0.07 м. Ямата е запълнена с керамика, множество въглени и пепел. В Ю периферия се откри тънкостенен фрагментиран съд, поставен с дъното нагоре, изработен на колело. В С периферия на ямата се разчистиха фрагменти от два съда поставени един в друг. След вдигането на керамиката се оказа, че част от съд похлупва друг съд. Под тях фрагментирана кана (гърне) от сивочерна глина, изработена на колело. В каната се откри фрагментирана тънкостенна чаша с две дръжки (*обр. 6*). Откриват се фрагменти от бронзова халка.

В И периферия на могилата на 5.10 м ЮИ от яма № 03 е локализира яма № 04. Тя е с овална форма и ориентация ЮЗ-СИ по дългата си страна и е с размери: 2.50 м на 1.40 м. Стените ѝ са добре изразени и добре изпечени, пълнежът ѝ е от множество въглени и пепел с дебелина 0.08 м. Археологически материали в пълнежа на ямата липсват.

Обичаят да се пали огън при извършването на определени ритуали се корени в универсалната представа за очистващата сила на огъня и способността му да установи контакт с предците (Бессмертная, О. Ю.; А. Л. Рябинин 1982, 334). Множеството от тракийските могили имат в основата си ритуални съоръжения с остатъци от огън и смисълът на извършването чрез тях опалване очевидно е същият (Китов 1993, 72; Георгиева 1999, 225; Георгиева 2000, 154).

В насипа на могилата в югозападната четвърт, на дълбочина 0.70 м от т. 0 са открити две бронзови монети на император Елагабал (218-222 г.), поставени като дарове в две фрагментирани чаши. В североизточната част на могилата на даден етап от натрупването на могиления насип след приключване на обредните действия, свързани с ямите е извършен погребален ритуал чрез трупоизгаряне – гроб №1. Кремацията е осъществена извън очертанията на могилата. Горелите кости са поставени в урна. Като погребални дарове са открити бронзова монета и три керамични съда или части от тях. Два съда са поставени един в друг – фрагментирана фина малка чаша с жълтокафяв цвят е поставена в съд със светлочервенокафяв цвят с по-дебели стени от добре пречистена и опечена глина. И двата съда са изработени на колело. Непосредствено до урната се откри бронзова стопилка и горяла бронзова монета. На юг от урната са поставени части от друг съд. Той е силно фрагментиран, изработен на колело, със сив цвят.

Малките фини чаши с две дръжки (II-III в.) са преобладаваща форма сред намерените и реставрирани съдове в Лъсковска могила (*обр. 7*).

Нека посоча, че ями и ямни светилищни комплекси са известни от Правешко от предишни археологически проучвания на могили на

територията на селата Равнище, Калугерово и в гр. Правец (Борисова 2006, 12). В могилите от Осиковица, Равнище-2 и Правец-3 откритите ями са със сходна форма. В могила Равнище-1 трите ями са с плоско дъно, запълнени с белезникава материя (вероятно изтляло дърво) и не са опалвани. В могила Усойна, с. Калугерово, Правец-3 и „Св.Четиридесет мъченици“ са разчистени и каменни струпвания.

Трите ями от могилата в Осиковица и ямата-олтар от могилата „Св.четиридесет мъченици“, с. Видраре не са вкопани в материка, а в самия могилен насип на определен етап от неговото изграждане. Те спадат към групата на ямите, изградени в могиления насип и открити в могили, в които няма гробни съоръжения (Агре, 2001, 54-55). Ямите от Осиковица и Видраре може да отнесем към т. нар. „празни“ ями (Георгиева 1991, 3). В тях освен въглени, пепел и понякога единични фрагменти керамика и камъни друго не се открива. Наличието на големи късове въглени (Осиковица 1, 2, 3) доказва, че процесът на горене е прекъснат най-вероятно чрез възлияния на течни хранителни жертви, което се споменава в античните извори (Латышев 1997, 228-234). Поради това те не бива да се определят като „празни“. В тези могили са извършвани поменални действия и церемонии от древните траки, свързани с култа към предците. Подобни ями са известни от Кукова могила (Филов 1934, 34) и от Етрополско (Агре 2001, 55-57).

В Лъсковска могила са практикувани ритуални действия. Документирани са „тризни“, обичай свързан с поставяне и чупене на керамични съдове. Местното тракийско население по време на римската епоха през II-III в. извършва ритуално трошене на съдове на място, както и поставя в плитки ями дарове на части от съдове или цели съдове един в друг, обърнати с дъното нагоре. Ритуалното натрошаване на съдове и на части от тях е съпроводено с обредни действия с огън (посипване на въглени). Депонирането на фрагменти и на цели съдове, обърнати с дъното нагоре вероятно е свързано с култа към мъртвите, към предците и с разбирането, че трябва да се обърнат съдовете и тяхното съдържание (дарове, жертви) към подземните (хтонични) божества с цел омилюване и измолване на облаги за живите. След „тризните“ е извършен погребален ритуал чрез трупозгаряне.

През 2008 г. са проучени още четири могилни насипа в с. Видраре. Двете могили в местността Бялата чешма са разположени югозападно от селото върху езичесто възвишение в непосредствена близост една до друга. По голямата могила (В-3), висока 1.50 м в насипа са открити голямо количество фрагменти битова керамика особено в пластовете с дълбочина от

0.40 м до 1.20 м кости, множество въглени и по-малко отухлявания. Най-много фрагменти битова керамика се откриват в пласта, наситен с въглени. В югоизточния сектор на дълбочина 1.20 м от т. 0 е разистено петно с овална форма и рохка почва със сивопепеляв цвят, примесена с голямо количество фрагменти от керамични съдове, работени на колело със сива излъскана повърхност. Дебелината на този пласт е 0.10 м. По всяка вероятност в могилата са практикувани ритуали и обреди, свързани с култа към мъртвите. Тя може да бъде интерпретирана като своеобразен знак на некропола или съответното селище наблизо, свързан с култа към предците, място за помен и церемонии, почитащи паметта им (Тотевски, 1994, 99-103). Керамичните фрагменти, костите, въглените и замазките в насипа вероятно са взети от намиращо се в близост селище с пръстта, послужила за натрупването на могилата, която е възприемана като „свещенна“. Те спестяват тризните, които е трябвало да бъдат извършени, ритуал при който са чупени множество керамични съдове на място. Датировка VI-IV в. пр. Хр.

Насипи, съдържащи изобилни останки от пепел, въглени, животински кости и фрагменти от съдове са известни от могили край с. Къпиново, Великотърновско (Гергова, Писарев, 1998, 64-65), с. Староселка, Шуменско (Дамянов 1969, 57), с. Борово, Русенско (Иванов 1978, 59-60), с. Кралево, Търговишко (Гинев 2000, 37), с. Брезово, Пловдивско (Велков 1937, 270), Поморие (Балабанов 1979, 23) и др. В някои от тях не са извършвани погребения, например в Брезово и в една от могилите в Борово, но преобладават случаите, в които насипите им са използвани по предназначение десетилетия или столетия по-късно. Могили от този тип изследвачи на тракийската древност определят като свещени места, съкровищни или светилищни могили (Китов 1993, 78; Китов 1994, 72-73; Теодосиев 1990). Съществува и мнение, което ги свързва с почитта към предците и чествания в памет на мъртвите сродници, извършвани през различен интервал от време (Georgieva 2002, 876-877).

В по-малката могила (B-3A), едва забележима на околния терен е открит гроб, вероятно от римската епоха. Ритуалът е трупоизгаряне, извършено извън могиления насип.

Двете могили по време на късното средновековие са използвани за погребения чрез трупополатане. Открити са три гроба от XIII-XIV в. Като гробен инвентар са намерени бронзови пръстени, обеца и бронзови копчета. Това е още едно потвърждение на досега установената практика могилените насипи в района да служат за некрополи през Средновековието (Борисова 2006, 19). Има данни, за наличие на плосък некропол западно от могилите.

Предприетите през 2008 г. археологическите разкопки на могилата „Св. Петка“, с. Видраре имат за цел да се установи характера и датировката на паметника, както и спасяването на останалата, неунищожена южна част на могилата от иманяри. Повърхността и в северната половина е унищожена от огромни иманярски изкопи, направени с багер.

В югозападната четвърт на могилата се откри гробно съоръжение, изградено от плътно наредени различни по големина ломени камъни, подредени във формата на кръг. Най-крайните външни камъни от кръга са с по-големи размери, а тези от вътрешността са по-малки по големина, като някои от тях са речни. Диаметър на гробното съоръжение: 4.40 м, като малка част от него влиза на север в централния профил И-3 (*обр. 8*).

Почти в централната част на гробното съоръжение е открит човешки скелет в анатомичен порядък, ориентиран с глава на юг и крака на север, с малко отклонение. Костите са силно изтлели, на места изместени вследствие натиска на камъните и пръстта. Черепът е силно натрошен, с лицевата част надясно (север). Запазена е горната челюст, а непосредствено на запад от нея долната челюст. Ребрата и прешлените се откриват леко събрани непосредствено под черепа. Обща дължина: 1.58 м, ширина при таза 0.39 м.

Като погребални дарове са поставени железен нож, открит непосредствено от ляво при ябълковидната кост, той е фрагментиран на три части, със силно корозирало лезвие с приплесната форма, както и няколко керамични съда (*обр. 9*). На юг от черепа е открит фрагментиран керамичен съд с амфоровидна форма, без дъно. Върху устието има връзана украса от по три коси насечки. Хоризонтално разположена в един ред е набодената украса при прехода от шията към най-широката част. Под нея следва хоризонтален пояс от редуващи се вертикални и диагонални три връзани линии с две симетрично разположени езичести дръжки. Следва пояс от хоризонтална ивица от асиметрично разположени по три връзани коси насечки както на устието (*обр. 10*). Излъскан чрез нанасяне на пречистена глина по повърхността. Изработен на ръка, кафяв до чернокафяв цвят. На СИ от него се разчисти голям хранилищен съд с разлата форма и украса от хоризонтална канелюра върху прехода от устието към плещите, с кафяв до чернокафяв цвят (*обр. 11*). Към този съд принадлежат четири букела и четири езичести дръжки. Съдът е с ясно изразена биконична форма. Устието е широко профилирано, хоризонтално, с издаден навън заоблен устен ръб. Четирите букела са разположени симетрично по два един срещу друг, непосредствено под пояса с укра-

сата от хоризонтални канелюри при прехода към плещите на съда. Езичестите дръжки са отново срещуположни една на друга, разпределени равномерно по тялото на съда. Те се намират под най-широката му част, там където плещите се стесняват в посока към дъното и са асиметрично разположени спрямо букелите. При вдигането му от терена се установи, че непосредствено до него има и части от трети фрагментиран съд с форма на дълбока паница със завит навътре устен ръб (*обр. 12*). Цветът е кафяв до тъмнокафяв. Непосредствено от дясно до черепа се откри фрагментиран кантаросовиден съд с две заоблени дръжки (*обр. 13*). Върху тях има украса от четири врязани напречни линии, плоско дъно слабо приплеснато навътре, две симетрични пъпки на нивото на средната част. В долния край дръжките са с украса от по четири врязани диагонални насечки повтарящи се през отделни участъци. Непосредствено под устието – набодена украса само в един участък, минаваща и под дръжката. Изработен е на ръка с цвят на глината от светлокафяв до кафяв. Непосредствено на юг от него се откриват още два по-малки керамични съда поставени един до друг, вероятно чаши. Те са в много лош фрагментиран вид и не са възстановени. На СЗ при долните крайници са разчистени два фрагментирани съда, поставени един в друг с устие надолу (*обр. 14*). Вътрешният съд е фино изработена голяма чаша със сивочерна огладена повърхност с една дръжка и украса от вертикална канелюра и орнаментирана пъпка (*обр. 15*). Вторият съд е паница, изработена от груба, с едри примеси, недобре опечена глина с червенокафяв цвят в изключително лошо състояние.

Извън гробното съоръжение на юг се откри малка кантаросовидна чаша с две дръжки, върху тях врязана украса, равно дъно слабо приплеснато навътре, хоризонтална врязана украса с две симетрично разположени пъпки, тъмнокафяв до черен цвят на глината (*обр. 16*). На север до камъните, извън гробното съоръжение е поставен друг голям керамичен съд без дъно, с кафяв до тъмнокафяв цвят, обърнат с устието надолу, украсен с хоризонтални пластични ленти (*обр. 17*). Има цилиндрична форма, с прилепени две пластични ленти с украса от ямички, направени чрез притискания с пръст. Едната лента е непосредствено под устието, а другата в долната част на съда. Заобленият устен ръб е украсен допълнително чрез притискания с пръст или твърд предмет. По време на реставрацията се установи, че липсват каквито и да е фрагменти от дъно. Не е ясно предназначението на този съд. Възможно за дъно да е служела щавена животинска кожа или пък да е имало такава и от двете страни, т. е. вероятно да е ползван като сито или друг хранилищен съд, или като барабан.

На югозапад от гробното съоръжение в периферията на могилата, на нивото на древния терен е разчистено керамично струпване от множество фрагментирани съдове-чаши, чаши-кантароси и паници с кафяв, сив и сивочерен цвят, с врязана, набодена и щемпелувана орнаментация. Между тях са открити, поставени на различни места четири бронзови спирали от обла тел, с различен диаметър, завити оборот и половина и малко повече (*обр.18*). Една от спиралите завършва със схематично представена змийска глава. Сред находките е и една желязна торква, изработена от усукана тел с обло сечение с приплеснати краища (*обр.19*). Откриват се единични горели кости, няколко човешки зъби от по-млад индивид, както и множество въгленчета. По този начин е документиран ритуала чупене на керамични съдове, съпровождащ погребалната церемония, но и елемент на следпогребалната обредност.

На запад от гробното съоръжение в периферията на могилата и до него се разчисти керамично струпване от множество фрагменти на съдове от груба, непречистена и лошо изпечена глина с червенокафяв и кафяв цвят. Между тях се разчисти и една бронзова спирала (*обеца*) с кръгло сечение и части от втора.

След демонтирането на камъните от гробното съоръжение в западната му част се локализираха две петна с приблизително кръгла форма, разположени едно до друго – гроб № 2 (*обр.20*). В глинест пласт с тъмнокафяв цвят в северното петно се откриват отухлявания, фрагменти керамика с червенокафяв цвят, един керамичен прешлен за вретено с биконична форма, въглени, както и голямо количество горели човешки кости. В другото южно петно се откриват множество въглени с дебелина на пласта до 3 см. Извършена е кремация извън могиления насип, предхождаща трупополагането. Бронзовите спирали (*обеци*) открити непосредствено на запад извън съоръжението, както и керамичното струпване вероятно са свързани с гроб № 2 като елемент на погребалната обредност;

На нивото на античния терен първоначално е извършен погребален ритуал чрез трупоизгаряне, вероятно на жена. В сравнително кратък период след това е изградено гробното съоръжение от камъни и извършено трупополагането на индивид от мъжки пол. Погребалната церемония е съпътствана от известни ритуални практики, като чупене на керамични съдове, тризни, възлияния. Бронзовите спирали и торквата са свързани именно с тези ритуали. Спиралите от бронз вероятно изпълняват ролята на фибули. Натрупването на могиления насип не е извършено еднократно. Върху гробното съоръжение е натрупана малка могила

от ранножелязната епоха. Впоследствие върху нея през късножелязната епоха е изграден по-голям могилен насип.

На база на откритите керамични съдове и тяхната украса, комплексът може да се датира в I-ва фаза на ранножелязната епоха (РЖЕ) документира прехода от късен бронз към ранно желязо. Преобладаването на бронза, като материал спрямо желязото при металните предмети се явява допълнително потвърждение в полза на това твърдение. Големият брой съдове сложени като погребален инвентар или натрошени по време и след погребалната церемония, наличието на метални предмети сред керамичното струпване, сочат високия социален статус на погребания.

Най-близки паралели на археологическия комплекс от могилата „Св. Петка“, с. Видраре се откриват при сравнение с могиленият некропол от РЖЕ, проучен в с. Сборяново, Исперихско (Стоянов 1997, 9-226). Ситуацията е сходна както по отношение на биритуализма, т. е. практикуване и на двата погребални обреди трупоиизгаряне и трупополагане в рамките на една могила и един комплекс, така и по отношение на ориентацията на погребания С-Ю, поставен с глава на юг, по гръб, в анатомичен порядък и изпълнати покрай тялото горни крайници. През I фаза на РЖЕ (XI-IX в. пр. Хр.) е налице южна (ЮИ-ЮЗ) ориентация на погребаните. Характерно е поставянето на гробни дарове от големи керамични хранилищни съдове на юг от черепа и на кантарос и чаши, непосредствено вдясно от черепа до лицето, както и на съдове на север при краката, един в друг с дъното нагоре. И в могилата „Св. Петка“ като в Сборяново на С и СЗ извън гробното съоръжение са поставяни или разтрошавани фрагменти от груби съдове битова керамика с пластична украса (във Видраре имаме и цял съд). На ЮЗ регистрираме концентрация на фрагменти от съдове от категорията на трапезната керамика, използвани при ритуално разтрошаване, съпроводено с използване на огън. Някои фрагменти принадлежат на съдове вече излезли от употреба. Амфоровидният съд има паралели с големия съд от могила Сборяново III под № 85, табло XII (Стоянов 1997, 30, 32, 208), дълбоката паница с тази под № 47, табло VI от могила II (Стоянов 1997, 28, 173, 202) и кантаросът с този от могила IV под №16, табло II, 54-55, 172, 198). Във Видраре са документирани кремация и инхумация, извършени на древния терен.

Паралели намираме и с погребалния ритуал, извършен в могили от РЖЕ в Централни и Западни Родопи (Кисъов 1985, 52-54).

Всички открити предмети и керамични съдове са характерни за ранножелязната епоха в нейната първа фаза XI-IX в. пр. Хр. Те са свидетелство за висок социален статус на погребания в древното тракийско

общество. В контекста на проблематиката, разглеждаща ранножелязната епоха за Северна и Северозападна България, разкритият погребален комплекс в могилата Св. Петка, с. Видраре се явява от изключително значение относно изясняване на погребалния ритуал и процесите, протичащи в Северозападна Тракия през този ранен период.

Другата проучена могила се намира по права линия на около 4 км западно от с. Видраре, мах. Градище, м. Бялата чешма. По името на един от участниците в проучванията е наименована „Васкова“. На около 200 м западно от нея е м. Чуката (Калето), укрепено място с помалки размери. На терена личат руини от камъни с градеж на калова спойка с ширина 2,00 м и височина около 0,50 м. На изток в непосредствена близост до „Васкова могила“ е долепена още една. Разбита е от иманяри с багер, на повърхността се виждат големи изкопи с извадени скални блокове и камъни. Могилата е с форма на сегмент от кълбо, диаметър 16.00 м и височина 2.30 м. Намира се върху склон с денivelация на юг и югозапад.

На повърхността приблизително в централната ѝ част има голям иманярски изкоп с правоъгълна форма. В профила му се виждат големи и средно големи плочести и овални камъни, наредени куполовидно. На дъното в ЮЗ профил в иманярския изкоп при разчистване на нападалата пръст и камъни се попадна на част от човешки череп – гроб № 1.

На нивото на старият античен терен е извършен погребален ритуал чрез трупополагане в анатомичен порядък с изпънати горни и долни крайници. Ориентация на скелета – глава на север, крака на юг. В гроба са открити бронзова фибула в областта на лявото рамо, масивна бронзова халка при дясната ръка и три сребърни обеци под черепа, тип халки с отворени и изгъняващи се краища (*обр. 21*). На по-високо ниво между камъните се откри още една сребърна обеца от същия вид, но по-масивна. Подобни обеци са открити в могили край Троян (Тотевски 1994, 98), в Севлиево (Милчев 1956, 49-51 табл. XI), в Етрополско (Агре 2001, 50). Иглата на фибулата чрез една намотка преминава в дъговидно извит, удебелен в средата лък с кръгло сечение, като продължителят завива нагоре под прав ъгъл и завършва с малко топче (*обр. 22*). Върху лъка са врязани коси насечки, разделени симетрично в три полета. Този тип фибули спадат към т. нар. „тракийски тип“ (Миков 1930/31, 171-182). Подобни фибули са известни от могилни погребения от Троянско (Тотевски 1988, 10-22). Датировка – V в. пр. Хр. Фибулата и две от обеците са орнаментирани с врязани коси насечки. Вероятно те са комплект и са изработени от един и същи майстор.

Известно е, че в древността около Етрополе освен желязо се е добивала и оловно-сребърна руда. Почти всички накити, открити в могили край Етрополе подражават на златните образци от Южна Тракия, само че изработени от сребро по всяка вероятност в местни ателиета за производство на ювелирни изделия (Агре 2001, 53-54). Имайки предвид близостта на селищата от Правешко с Етрополе, вероятно откритите накити във „Васкова“ могила, с. Видраре са изработени в някое от тези ателиета.

Върху гроба е изградено куполовидно каменно съоръжение с общ диаметър: С-Юг 7.00 м и И-З 6.30 м и височина 2.00 м (*обр.23*). Камъните са плочести и ломени, плътно наредени един върху друг с различна форма и големина. Някои от тях достигат размери 1.20/0.35/0.12 м. Непосредствено на юг до куполовидното каменно съоръжение се разчисти огнище с фрагменти от битова керамика.

От северната страна на куполовидната каменна могила допълнително са поставени седем ломени каменни блокове, оформящи стълби, по които древните обитатели са се изкачвали впоследствие с цел извършване обредни и ритуални действия (*обр.24*), свързани с култа към праотеца, с цел измолване на конкретни блага за племето от боговете.

От С, СЗ и СИ, както и от Юг, ЮЗ и ЮИ, куполовидното каменно съоръжение е оградено дъговидно от каменна крепида с неправилна форма. Изградена е от наредени куполовидно ломени камъни, а в най-външната ЮЗ и ЮИ част от грубо обработени каменни блокове. На някои места от ЮИ и И е включена материковата скала.

На 0.40 м от повърхността на могилния насип, непосредствено над куполовидното каменно съоръжение, в източната му част се разчисти фрагментирана урна с горели човешки кости. Урната е изработена на ръка, глината е с червенокафяв цвят, с едри примеси от пясъчни зърна, лошо изпечена. Във вътрешността ѝ се откри малък горял железен предмет в много лошо състояние, вероятно ножче. Извършен е погребален ритуал чрез трупоизгаряне в урна, по всяка вероятност на малко покъсен етап от трупополагането и изграждането на каменната могила.

В западната част на крепидата на нивото на античния терен е разчистено каменно струпване с форма на квадрат, състоящо се от няколко грубо обработени правоъгълни каменни блокове с различна големина. От външната страна на ЮЗ му ъгъл на нивото на стария терен са намерени желязна стрела и част от железен предмет, вероятно острие на хладно оръжие. В северна посока от това каменно струпване е разчистено огнище с горял пласт, достигащ на места дебелина до 6 см. В него се открива голямо количество шлака и железни стопилки, както и един кремъчен

отломък. Не е изяснено точното предназначение на това съоръжение. Намерените предмети и фрагменти керамика насочват към наличие на вероятен по-късен гроб от първичния. Липсата на останки от човешки кости не доказва това.

В ЮИ четвърт на могилата е разкрито каменно струпване с бъбрековидна форма и размери: И-З 5,70 м, С-Ю 3,00 м. Състои се от подредени един до друг по-големи ломени камъни в периферийната част на северната половина, а от юг е оградено от три големи скални блока подредени един до друг. Вътрешната част е запълнена от средно големи необработени камъни. Липсват археологически материали. Предназначението на тази структура не е установено. Възможно е тя да е свързана с проучваната могила, но не е изключена вероятността да има връзка със съседната по-голяма могила или да ги свързва ритуално.

В могилния насип се открива битова керамика, изработена на ръка със сив, червен и червенокафяв цвят, фрагменти от устия, езичести дръжки, дъна, букели, стени с украса от шнуров орнамент, характерна за този район. Част от керамиката е силно горяла, спорадично се откриват въглени и няколко фрагменти от животински кости. В централната част на „Васкова“ могила, с. Видраре на нивото на стария терен е извършено трупополагане на индивид от мъжки пол, вероятно местен първенец. Върху гроба е изградено куполовидното каменно съоръжение с обграждаща го крепида. Впоследствие е натрупан могилния насип. Каменните стълби от С, СИ показват, че могилата е използвана, като култово място и на по-късен етап. Трупоизгарянето в урна потвърждава това. След приключване на погребалния ритуал с трупополагане за известен период от време могилата е изпълнявала роля на свято място, свързано с култа към предците, към прародителя на племето, към предводителя, място за помен и церемонии почитащо паметта му. По този начин тя може да бъде интерпретирана като светилищна дори като хероон (Китов 1994, 72-73).

На базата на откритите керамичен материал и метални предмети, комплексът най-общо се датира към V в. пр. Хр.

През 2009 г. се проведе теренно археологическо проучване на част от могилен некропол, състоящ се от пет могили, на територията на с. Правешка Лъкавица, м. Кременското, община Правец.

Могилният некропол е разположен върху склон с денивелация на изток. Намира се в източното подножие на връх Голям Боровец (антична крепост „Боровец“) на около 600 м по права линия. По склона почти в права линия са разположени една след друга петте могили от некропола. Изцяло проучени са две могили и част от трета. „Пешова“ могила (м.

Могилата, Кременски оброк) е най-голямата в некропола. Могилата е с форма на пресечен конус. Размери: височина 7.80 м и диаметър в основата 60.00 м. На билото във видимия център на могилата има три големи иманярски изкопа с правоъгълна форма. Още в началния етап на проучването в западната периферия на могилата са локализирани няколко гроба. До края на теренното проучване в централната траншея са открити 28 гроба, вкопани на различна дълбочина в могилния насип в сиво-бял чакълест и жълтокафяв глинест пласт. Ритуалът е трупополагане в анатомичен порядък с изпънати крайници, преобладаваща ориентация С-Ю с малки отклонения (*обр.25*). При повечето гробове костите са силно изтлели и недобре запазени. Очертания на гробни ями не се забелязват. В пет от гробовете са открити следи от изтляло дърво.

Гроб № 2 е символичен, изграден от три обработени бигорови каменни блокове, с правоъгълна форма и ориентация С-Ю и размери: 1.94x0.83x0.22 м. В ЮИ и СЗ ъгъл се откриват фрагменти керамика (от амфора и тънкостенен съд).

Гробният инвентар е представен преди всичко от накити. В гроб № 3 са открити *in situ* две бронзови гривни, поставени върху горните крайници. Изработени са от дебела тел с обло сечение, с приплеснати отворени краища, оформени като стилизирани животински глави (лъвски) (*обр.26*). Гроб № 5 е с богат инвентар от чифт сребърни обеци, открити от двете страни на черепа (тип II, вариант 4С по Л. Слокоска) (Slokoska, 112) и 142 бр. (*обр.27*), разноцветни стъклени мъниста с различни размери и големина. От външната страна при ходилото на десния долен крайник са открити още чифт бронзови обеци, три пръстена с плочка и една халка от бронз. Те вероятно са били поставени в кожена торбичка (*обр.28*). Гробовете № 7 и 8 са разположени един до друг. В очните кухини на черепа на гроб 7 са поставени две по-големи мъниста от цветна стъклена паста (*обр.29*). Открити са още 44 бр. стъклени мъниста с различни размери, форма и цвят. В гробовете № 4, 9, 10 и 15 са открити две железни токи, бронзова обеца (отворена халка с кръгло сечение и припоена шестоъгълна призма в единия край) (*обр.30*), желязна игла, масивна бронзова халка и части от два железни пръстена.

Гробовете са локализирани предимно в западната част на траншеята, като на изток от центъра намаляват. На югозапад от центъра на могилата е разчистено петно със следи от горяло дърво и отухляване.

В централния профил на могилата са разчистени четири иманярски тунела. При разчистване на нападалите камъни от деструкции на дълбочина от 4.00 до 4.87 м от най-високата точка на нивото на древния

терен се попадна на останки от зидове. Установи се, че те принадлежат на древно каменно съоръжение. Сградата е с правоъгълен план, изградена е от ломени камъни на калова спойка. Открива се на нивото на стария терен в централната южна част на могилата. В определени участъци са запазени по големи части от зидовете. Стъпват направо върху скалата като тя е използвана за фундамент. От юг е запазен зид с дължина 1.80 м и височина 0.76 м. В западната четвърт на могилата зида е запазен в четири реда във височина до 0.65 м и дължина 1.20 м. От изток е разчистен зид от четири реда камъни с височина до 0.86 м и дължина 1.86 м в направление С-Ю. В разкритата С част от този зид се разчисти и вътрешно лице запазено в един ред. В ЮИ част се откри зид със запазено вътрешно и външно лице с направление З-И, дължина 2.70 м и ширина 1.00 м. Пълнежът се състои от средно големи ломени камъни и трамбована пръст без спойка (емплектон).

След приключване на проучването в централната южна част на могилата се установи, че първоначално върху древния терен е изградено каменно съоръжение от ломени камъни на калова спойка с правоъгълен план и ориентация ЮИ-СЗ с дължина 5.71 м и ширина 8.10 м. Лицата са оформени от различни по размер ломени камъни без стремеж към правилна редова зидария. Предназначението на каменното съоръжение вероятно е култово (*обр. 31*). Вероятно сградата е изпълнявала функция на голям средищен култов център (храм).

В най-голямата могила от некропола, разположена на най-високо място с добра видимост към околността е изграден храм, служещ за практикуване на ритуални действия от племето и място за поклонение. Не е ясно дали той е използван за гробно съоръжение. Липсата на каквито и да е материали и останки от кости във вътрешността и около него по-скоро доказва, че не е изпълнявал ролята на гробница. Пълното проучване на могиления насип и на сградата в северна посока ще позволи решаването на тези проблеми.

Подобно каменно съоръжение с правоъгълен план и ориентация СЗ-ЮИ е открито през 2001г. в „Голямата могила“ в землището на с. Паничери, община Хисаря (Маджаров 2002, 100-101). Проучвателят го интерпретира като храм и го датира в V в. пр. Хр. Храмът е погребан под могилен насип след преустановяване на неговото използване.

Сградата е разрушена и погребана под могилен насип още в древността след като е престанала да бъде използвана по предназначение. В потвърждение на това е червено-кафявия глинест пласт, натрупан върху останките от съоръжението като запечатка. Впоследствие могилата е натрупвана на няколко етапа и използвана за некропол през римската

епоха (III-IV в.). На базата на откритите керамични фрагменти датировката на правоъгълната сграда в „Пешова“ могила най-общо може да се постави в IV в. пр. Хр.

Изцяло проучени са две по-малки могили от некропола в с. Правешка Лъкавица – „Цецова“ и „Букова“. „Цецова“ могила е с форма на пресечен конус, височина – 1.75 м и диаметър 15 м. Непосредствено под хумуса и на юг от централната точка се откри петно със сиво-пепеляв цвят с диаметър 2.00 м, продължаващо до 1.30 м в дълбочина. Точните му очертания и размери в дълбочина не могат да се определят. В горните му слоеве се откриват въглени, железни предмети-клинове, цинти, части от подкови, фрагменти керамика и животински кости от късното средновековие. На дълбочина до 0.80 м са открити фрагменти груба керамика от няколко големи съда с черна повърхност и червенокафяв лом с едри примеси, както и фрагменти от замазка или от глинена есхара. На 3 от петното, се разчисти каменно струпване с неправилна елипсовидна форма от ломени камъни с различна големина, ориентирано СИ-ЮЗ.

В ЮИ четвърт на могилата се откри струпване от подредени плътно един до друг ломени камъни в един ред в посока С-Ю. На 3 от него е разчистено огнище. На дълбочина 1.46 м в очертанията на иманярския изкоп е открита сребърна монета от XVIII в.

„Букова“ могила е със силно разлата елипсовидна форма, едва личеща на околния терен. В ЮИ четвърт на могилата се откри струпване от големи необработени камъни, подредени един до друг в една редица с направление СЗ-ЮИ. На СИ от тях е разчистено огнище с неправилна овална форма с диаметър 1.20 м. и следи от горяло дърво и единични горели кости (*обр.32*).

Откритите фрагменти от съдове в „Цецова“ могила сходната археологическа ситуация и близостта на двете могили позволяват натрупването им да се отнесе най-общо в IV в. пр. Хр. Те вероятно са свързани с практикуването на ритуални действия, съпроводени с огън и чупене на керамични съдове.

Проучената през 2010 г. малка могила в местн. Камънака, с. Видраре е изградена от плътни подредени един до друг речни камъни, разкрити непосредствено под хумусния пласт, обрасъл с жилава трева. Каменната могила има елипсовидна форма с ориентация изток-запад и размери: 6.40 м изток-запад и 4.90 м север-юг (*обр.33*). Денивелацията на терена е в южна посока. Височината на могилата от юг е 1.15 м, от север 0.46 м, диаметър 8.00 м. В източната част на могилата, в близост до оброчния кръст след демонтиране на горния ред камъни на дълбочина

0,30 м са открити чифт сребърни обеци от силно усукана тел с правоъгълно сечение, имат форма на отворена халка, завършваща с конусовидни топчета в двата края (*обр.34*). Датировка V в. пр. Хр. Най-близък паралел са чифт обеци-халки, открити в могила без гроб в Етрополе (Агре 2001, 50), датирани в V в. пр. Хр. и още едни от с. Малка Брестница, Ябланишко (Миков 1930/31 162-164, *обр.145*), открити в гроб, датиран в края на ранножелязната-началото на късножелязната епоха. Гробно съоръжение в могилата не е открито.

Във втората проучена през 2010 г. могила „Петровец“ в с. Видраре археологически материали и съоръжения не са открити. Не е изключено могилата да е издигната приживе от някого за себе си или за друго, но впоследствие да не е използвана по предназначение.

Археологическото проучване около църквата „Св. Богородица“ (XIV в.) в м. Манастирски ливади при с. Осиковица продължи в цялото пространство на запад от църквата и около нея, с цел изясняване хронологията на архитектурните останки, изградени от ломени камъни на калова спойка, техния план, функции и предназначение, както и да се провери за наличието на археологически материали и съоръжения в това пространство. Руините на църквата „Св. Богородица“ (XIV в.) са проучени през 2004 г. под ръководството на ст.н.с. д-р Валери Григоров (НАИМ-БАН) и Татяна Борисова (ИМ-Правец) като зам. ръководител.

Разкритите през 2004 г. основи на по-ранна сграда, предхождаща църквата с правоъгълен план и размери 8.40 / 5.50 м са отнесени най-общо в трако-римският период (Григоров 2006, 56). По време на проучването през 2010 г. се установи, че тя е с по-малки размери и планът ѝ не съвпада съвсем точно с предполагаемия от 2004 г. Северозападният ъгъл и северната стена на тази сграда са напълно разрушени. По всяка вероятност С стена на по-ранната сграда попада под С зид на църквата при СЗ ъгъл. На базата на откритите фрагменти керамика сега и през 2004 г. и установения факт, че И зид на ранната сграда минава перпендикулярно под С стена на църквата, най-общо можем да я датираме в IV в. пр. Хр. Степента на обрушвания на руините не позволява да установим точния ѝ план, размери и датировка.

На СЗ от СЗ ъгъл на църквата е разкрита стена, изградена от ломени камъни на калова спойка. Тя извива дъговидно в южна посока, като лицето е от юг (*обр.35*). Непосредствено от северната страна на дъговидно извиващия се зид е разчистена яма, запълнена в дълбочина с овъглени зърна пшеница, бадеми, въглени и единични фрагменти керамика. Има

неправилна елипсовидна форма, дълбочина до 0,22 м в централната и част. Вероятно е свързана с практикуване на ритуални действия.

На 3 и ЮЗ от външното лице на по-ранния зид, се проследява участък с размери: 2 x 2,50 м с голямо количество нападали фрагменти от стенописи на място, концентрирани около правоъгълна структура от плитко вкопани средно големи ломени камъни на калова спойка с направление С-Ю. Тези фрагменти от стенописи вероятно не са свързани с църквата, а по-скоро са от друго помещение, намиращо се извън и на ЮЗ от нея. Анализът на фрагментите стенописи показва, че те се различават от стенописите в църквата. Установи се, че има полагане на два живописни слоя един върху друг с еднакви технологични характеристики и майсторска стенописна украса. По гърба на стенописите липсват гладки повърхности, което означава, че те не са били изпълнени върху стена от дялан камък, а вероятно върху дървена конструкция с кирпичена замазка или върху бигор. Разположението на тази структура на Юг от външния ЮЗ ъгъл на църквата, правоъгълната му форма, оформена като дъга от Юг (макар и силно разрушена), както и голямото количество стенописи, нападали на място навеждат на предположението за вероятен баптистерий (кръщелна). За И стена на това съоръжение вероятно са послужили останките от по-ранната сграда при ЮЗ ъгъл. В кв. 8, 9 и 10 на дълбочина 0.30-0.50 м в пласт от кафявочерна пръст с дребни ломени камъни се откриват фрагменти керамика със сиво черен и тъмнокафяв цвят. В С профил на останеното ребро между кв.8 и 9 от страната на кв. 9 са разчистени две структури с овална форма, очертаващи се в бял цвят – едното в И (структура № 01), дълб. 0.35 м, а другото в 3 му край (структура № 02). В структура № 01 се разчисти струпване от дребни и средно големи ломени камъни, които очертават петно или яма с овална форма (0.90x0.70 м), запълнена с бяла материя, примесена с дребни камъчета (вероятно хоросан или друга консистенция). В ямата се откри голям фрагмент от стена с устие на съд със червенокафяв цвят, от фина глина, изработен на колело. Втората структура също е с овална форма. Тя е с по-големи размери: 1.10 по 0.90 м, с денивелация от С на Ю, отново запълнена с бяла консистенция, примесена с дребни камъчета. Върху нея са поставени ломени камъни. На Ю от структура № 01 на дълб. 0.40 м от повърхността се откриват следи от отухляване. При внимателното му разчистване се очерта кръгла форма (наподобява погача) с жълто розов цвят – вероятно олтар (*обр.36*). Състои се от няколко сегмента, като в централната част има отвор (дупка от кол), с диаметър 0.05 м. Диаметър на т. нар. олтар – 0.58 м, дебелина във вътрешността 0.16-0.17

м, от външната страна 0.12-0.13 м. На 3 от него се разчистват фрагменти керамика от късножелязната епоха (V-IV в. Пр. Хр.) и големи парчета от отухлявания. Наличието на това съоръжение дава възможност за интерпретация като елемент от извършване на някакви ритуални действия. Според реставратора Димчо Радев олтарът е изработен от два вида глина. Има разлика в състава на тази във вътрешността и тази от външната му страна. Основата е била подготвена, за да бъде опечена и опалена. Моделиран е на принципа на изпълнение на ритуален хляб – „на грудки и ленти“, които са месени и прилепвани една към друга, но не са имали добра спойка помежду си. Поради тази причина фините фракции от терена са проникнали в дълбочина, вследствие влага и измръзване. Напластяванията са най-малко три. Олтарът е приготвен, месен, моделиран и изпечен другаде при сравнително висока температура, но достатъчно равномерно, т. е. за продължителен период от време. После е донесен и поставен на съответното място. В случая вероятно става въпрос за изпълнение на сложен ритуал. Най-вероятно олтарът е имал художествена украса на повърхността (според Димчо Радев). Самият начин на изработка е вид украса. Има следи от многократни обмазки от външната му страна. Липсата на въглени или пепел може да е в резултат единствено на старателно опалване на добавените слоеве и внимателно почистване след това, което означава твърде висока степен на значимост за извършваните ритуали.

На Ю от олтара се разчисти петно с отухляване, единични въглени и върху него дребни ломени камъни. Откриват се и фрагменти керамика от ранножелязната епоха (VIII-VII в. пр. Хр.). Има елипсовидна форма и ориентация З-И и размери: И-З – 0.90 м и С-ЮГ – 0.70 м. В СИ му част има поставени дребни ломени камъни, като около тях се очертават контурите му от тази страна. На ЮЗ в отухляването, до него и извън него са разчистени множество фрагменти керамика с черен и сивокафяв цвят, изработена на ръка (VIII-VII в. пр. Хр.).

На този етап от проучванията археологическата ситуация се очертава така (обр.37):

Църквата е изградена върху руините на по-ранна сграда с правоъгълен план, изградена от ломени камъни на калова спойка с вероятна датировка ок. IV в. пр. Хр.

Овалният зид на СЗ от СЗ ъгъл на църквата с ямата от северната му страна вероятно също е по-ранни, синхронни с правоъгълната сграда, предхождаща църквата. Те принадлежат към някакво съоръжение, чиито план и функции могат да бъдат изяснени през следващия археологически сезон.

Откритото голямо количество фрагменти битова керамика, датирани в VIII-VII в. пр. Хр. и в V-IV в. пр. Хр., разчистените структури: олтар, ями, запечатани с бяло вещество, отухляванията, свързани с използване на огън вероятно маркират древно селище или някакво култово средище. Те са свързани с практикуване на ритуални действия.

На ЮЗ от външния ЮЗ ъгъл на църквата е изградено каменно съоръжение на калова спойка с правоъгълен план, ориентирано С-Ю, интерпретирано като вероятен баптистерий (кръщелна), на база на разчистените голямо количество фрагменти от стенописи на място, различаващи се от тези в църквата.

От 3 е изградено преддверие (нартекс) на църквата с правоъгълен план, повтарящ очертанията ѝ. Основите му са плитко вкопани и са изградени от средни и по-големи ломени камъни на калова спойка. Във височина вероятно са поддържали дървена конструкция. За това свидетелстват голямото количество пирони и клинци, открити върху тях и около тях в дълбочина до 0.25 м.

Руините на църквата „Св. Богородица“ от XIV в., с. Осиковица, която е част от манастирски комплекс и проучените останки от сгради, структури и съоръжения западно от нея свидетелстват за интензивен живот на това място в продължителен период от време. Те доказват приемственост между отделните исторически епохи на това древно, свято място.

Археологическите проучвания на територията на община Правец през последните години обогатяват представата за най древната история на региона.

Резултатите от проучванията на могили и могилни некрополи в Правешко позволяват да изтеглим долната хронологическа граница на натрупването и използването им като погребални съоръжения и за ритуални цели към XI-IX в. пр. Хр. в началната фаза на РЖЕ (могилата „Св. Петка“, с. Видраре). Местното население продължава да изгражда могилни насипи и да ги използва за нуждите на погребалната и ритуална практика и по време на римската епоха през II-III в. (Лъсковска могила, с. Равнище, Пешова могила, с. Правешка Лъкавица). Могили са натрупвани най-вече през периода VI-IV в. пр. Хр. Насипи от тази епоха са проучени в почти всички селища от община Правец. Районът около селата Видраре и Равнище е с впечатляваща продължителност на обитаване още от РЖЕ през КЖЕ до римската епоха и цялата античност. Имаме данни за селища в местностите Долно и Горно Селище и Вудова могила, с. Видраре и Крушака, с. Равнище. Край с. Равнище е регистрирана античната крепост „Града“.

Обикновено могилните некрополи са разположени по високите била и склонове на планината, на места с добра видимост и по поречието на река М. Искър.

В този район на Северозападна Тракия през ранножелязната (РЖЕ) и през късножелязната (КЖЕ) епохи е засвидетелсвуван биритуализмът, т. е. използването и на двата ритуала при погребване на мъртвите – инхумация (групополагане) и кремация (трупоиъгаряне). Двата ритуала в някои случаи са документирани в една и съща могила („Св. Петка“ и „Васкова“ могила в с. Видраре), в други е регистрирано само трупополагане („Пешова“ могила в Правешка Лъкавица) или само трупоиъгаряне („Лъковска“ могила, с. Равнище). При обредите с трупополагане тялото е ориентирано по оста С-Ю с малки отклонения. В периода на РЖЕ ориентацията е с глава на юг, а през КЖЕ с глава на север. Трупоиъгарянето във всички случаи е правено извън могилния насип.

Анализът на погребалните съоръжения, открити в Правешко, показва, че първичните погребения се извършват върху нивото на стария терен („Св. Петка“, „Васкова“ могила, В-ре 3А). Вторичните погребения обикновено са в урни с трупоиъгаряне („Васкова“ могила).

Гробните съоръжения, изградени от камъни бележат по-голямо разнообразие по отношение на типове и варианти под характерно каменно струпване или без такова (Видраре). В почти всички случаи в могилите и техните насипи са използвани ломени и речни камъни. Често из насипите се срещат камъни като част от тях или от каменни струпвания в редица случаи, покриващи гроб или гробно съоръжение. Връзката гроб - могилен насип е индиректна и се осъществява чрез каменното струпване. Единствената известна досега в района изцяло каменна могила е проучената в местността Камънака, с. Видраре. Оформянето на могилен насип върху каменното струпване включва натрупване с пръст и завършването му. Могилите са натрупвани с пръст, събирана от близката околност или от стари селища в района. Всички могилни насипи, проучени до момента в Правешко са натрупани около един могилен център във височина, еднократно или на два и повече етапи във времето. Продължават да се откриват насипи, оградени с каменна крепида („Васкова“ могила).

В последните години са проучени могили, които не са издигнати, за да се извърши в тях погребение. Насипването им може да се свърже с необходимостта от извършването на ритуални и обредни действия в тях. В някои случаи самото насипване може да се разглежда като необходим ритуал, свързан с някакви вярвания (Агре 2006,

41). Откриването на могили, в които са разчистени единствено ями, запълнени с пръст и въглени и ритуални съоръжения свидетелства, че сред населението от полупланинските и планински райони на Северозападна Тракия е бил изключително развит култа към праотеца, към обожествения херой.

Намереният в гробовете и могили погребален инвентар е доказателство за сравнително високото социално-икономическо и културно ниво на местното скотовъдно население. Находките и сравнително големият брой могили в Правешко са свидетелство за интензивен живот от началото на РЖЕ (XI-IX в. пр. Хр.) и най-вече в периода VI-IV в. пр. Хр. В този планински район местното тракийско население запазва традициите и вярванията си като продължава да практикува своите погребални обреди и ритуали.

Продължаването на проучванията на погребалните практики и свързаните с тях ритуали в Правешко ще допринесе за по – пълното изучаване на най-ранната древност, историческите корени и културно наследство на този край.

Литература:

Агре 2001: Д. Агре. Ями и олтари в тракийски могили от Етрополско (V – IV в. пр. Хр.) – Археология, 1-2, 52-60.

Агре 2001: Д. Агре. Тракийски накити от района на Етрополе (V – IV в. пр. Хр.) – Археология, 3-4, 48-55.

Бессмертная, Рябинин 1982: О. Ю. Бессмертная, А. Л. Рябинин. Предци – В: Мифы народов мира, II. Москва. 1982, 334.

Борисова 2006: Т. Борисова. Археологически проучвания в Правешка община. Резултати, проблеми, перспективи – В: Исторически корени и културно наследство на община Правец. I. Правец. 7-21.

Борисова 2008: Т. Борисова. Тракийски ритуални ями от Правешко. – В: По пътя на миналото. София, 2008, 44-48.

Велков 1937: Ив. Велков. Могилни гробни находки от Брезово. – ИБАИ XII. 1937, 270.

Гергова, 1986: Д. Гергова. Постигания и проблеми в проучването на РЖЕ в Тракия. – Археология, 1986, 3, 11-26.

Гергова, Писарев: Д. Гергова, Ат. Писарев. Спасителни разкопки на тракийска могила при с. Къпиново, Великотърновско – АОР през 1987, Благоевград 1988.

Георгиева 1991: Р. Георгиева. Обредни ями в Тракия (края на II – I хил. пр. н.е.). – Археология, 1, 1-11.

Георгиева 1999: Р. Георгиева. Жертвоприношение на животни в погребалната практика (края на II – I хил. пр. н.е.). – В: Етнология на траките, С. 1999. 225

Георгиева 2000: Р. Георгиева. Раннотракийската обредност в надгробните могили от римската епоха – *Seminarium Thracicum* 4. 2000, 154.

Гинев 2000: Г. Гинев. Тракийски могили при с. Кралево, Търговишко. 2000, 37 и сл.

Дамянов 1969: Ст. Дамянов. Надгробна могила при с. Староселска, Шуменско. – Археология 4, 1969, 57.

Иванов 1978: Д. Иванов. Разкопки на могиления некропол край с. Борово, Русенски окръг. – АОР през 1977, С. 1978, 59-60.

Китов 1977: Г. Китов. Тракийска гробница – мавзолей край гр. Стрелча. – Векове, 1977, 1, 20.

Китов 1993: Г. Китов. Тракийските могили. – *Thracia*, 10, 1993, 78.

Китов 1994: Г. Китов. Тракийските могили в България. – Годишник на Департамент Археология, НБУ, I, 1994, 72-73.

Китов 1997: Г. Китов. Погребални практики в Ловешкия край през късножелязната епоха. – В: Древна Тракия, I, 1997.

Миков 1932: В. Миков. Могилен некропол от Ловчанско и Тетевенско. – Известия на Археологическия институт, VI, 1932, 153-170.

Кисъов 1985: К. Кисъов. Некрополи от старожелязната епоха в Родопите. – Векове, 1985, 52-54.

Латышев 1997: В. Латышев. Очерк греческих древностей, Москва, 1997, 228-234.

Маджаров, Танчева 2002: М. Маджаров, Д. Танчева. Спасителни археологически разкопки на Голямата могила край с. Паничери, общ. Хисаря, София, 2002, 100-101.

Миков 1930/31: В. Миков. Тракийски тип фибули. Известия на Археологическия институт, 6, 1930/31, 171-182.

Милчев 1956: Ат. Милчев. Археологическо проучване в Севлиевско и Троянско. – Годишник на Софийския университет, Философско – исторически факултет, 50, I, 1956, 486, 460-515.

Slokoska: L. R. Slokoska. Roman Jewellery, A collection of the national archeological museum – Sofia, 112.

Стоянов 1997: Т. Стоянов. Могилен некропол от ранножелязната епоха. Сборяново I. София, 1997, 7-228.

Тотевски 1988: Т. Тотевски. Златни и сребърни накитни предмети от могилни гробове в Троянско. – В: Културно – историческо наследство на Троянския край. София, 1988, 10-22.

Тотевски 1994: Т. Тотевски. Траките по горното течение на р. Осъм през I хил. пр. Хр. – В: Поселищен живот в Древна Тракия. III Международен симпозиум Кабиле. Ямбол, 1994, 94 – 103.

Теодосиев 1990: Н. Теодосиев. Хиерон Орос. – Култура, 6, 1990.

Филов 1934: Б.Филов. Надгробни могили при Дуванлий, Пловдивско. София, 1934.

Каменна „есхара“ от фонда на ИМ-Правец

(кратко научно съобщение)

Михаела ЗАНЕВА (ИМ – Правец)

Във фондовете на Исторически музей Правец се съхраняват разнообразни експонати: монети, паметници от предисторическото развитие на човечеството по днешните български земи от античността и средновековието. Културното и историческото наследство на Правец, съхранено през хилядолетията, е показано в постоянна експозиция на музея и в многобройните изложби организирани от него.

Предмет на настоящото съобщение е един представителен паметник от постоянната експозиция на музея – част от каменна култова есхара¹ с (*Инв. № 76 VI/7*). Тя е открита през 1993 г. в „Генадиева могила“ № 19 край с. Калугерово, община Правец при редовни археологически разкопки под ръководството на д-р Георги Китов.

Причината, поради която се реших да се заема с публикацията на този паметник е представянето му в научно обръщение в контекста на религиозните вярвания и представи на траките от района, изясняването на техния произход и семантика.

Каменната есхара не е цяла. Условно ще я нарека така, тъй като определението за нея е дадено от самия откривател. Запазени са две части от плочести камъка (отломъка) без да има свързващо звено между тях (*обр.38*). Структура от тъмно кафяв камък (пясъчник), скална фракция съдържаща слюда. И двете части се откриват в контекста на могилата, непосредствено под хумусния пласт, почти в централната ѝ част. Под двата орнаментирани камъка се открива ред от плочести камъни, които следват наклона на терена. Под тях няколко реда едри камъни с неправилна форма, без определена подредба, следва нивото на материковата скала. В могилата не са открити човешки останки, няма наличие на керамика, както и на др. археологически материали, освен есхарата.

Първата част от есхарата е с неправилна форма и размери 38 x 43 см, дебелина от 8 до 10 см. Горната лицева страна е огладена, обработена, добре личат три плитко вдълбани врязани линии, разположени в различни ъгли един спрямо друг. (*обр. 1*)

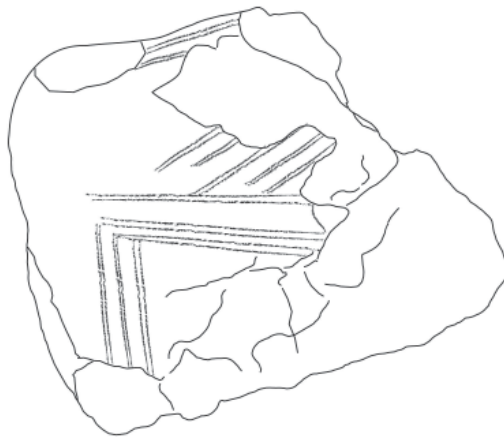
Дължината на тези линии варират от 16 до 23 см. Ясно личат следите от вдълбаване до 5 мм и ширина до 7 мм. Над трите врязани линии косо са разположени още пет такива, плитко вдълбани. На много места

¹ Определението каменна есхара е въведено от проучвателя на обекта д-р Г. Китов

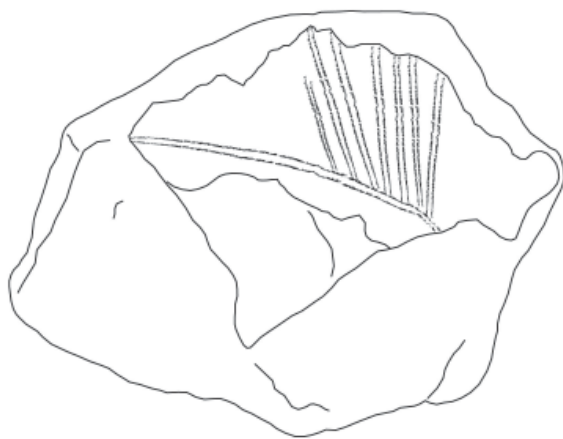
по лицевата страна има отчупвания. Долната страница на тази част е с неравна повърхност и със следи от отчупване (обр.39).

Втората част от есхарата е отново с неправилна форма, с по-големи размери 58 x 43 см, дебелина от 8 до 11 см. Горната лицева страна е огладена, обработена, добре личи дъговидна плитко вдълбана врязана линия, до нея още седем плитко врязани линии лъчисто разположени на нея. (обр. 2)

Дължината на тези линии варират от 13,1 до 15,7 см. За разлика от първата част следите от вдълбавания са по плитки и по-слабо изразени, до 3 мм и ширина до 8 мм. На много места по лицевата страна има отчупвания. Долната страница на тази част е с неравна повърхност и със следи от отчупване.

Обр. 1. Табл. I. Лицевата обработена страна

Обр. 2. Табл. II. Лицевата обработена страна

В историческите сведения и археологическите материали за есхарите е определено отделно място в контекст на тракийската култура, вярвания и обичаи. Терминът за означаване на този тип паметници идва от гръцката дума *έσχάρα* (Войнов 1943, 13-27). Една от основните характеристики на есхарите е, че те са изработени от глина, с квадратна или правоъгълна форма (в зависимост от основата

на жертвеника), както и такива с кръгла форма (Агре 2001, 52-60), с разнообразна украса или без украса. Именно поради тези причини, не можем категорично да причислим паметника от фонда на ИМ Правец като есхара, тъй като е от камък, а само еднозначно и субективно.

Първото споменаване на есхарите в българската научна литература е в статията на Г. Фехер от 1935 г., където са публикувани проучванията на могила № 2 край Свещари (Мумджиляр), Разградско (Фехер 1935, 106-114). В няколко статии от 1957 и 1960 г., Д. П. Димитров представя есхарите, като обръща внимание на техния произход и изказва мнение, че имат автохтонен характер и принадлежат към тракийската култура (Димитров 1957, 61-92). Най-обстойно проучване за тракийските есхари от България прави в Студията си М. Чичикова през 1975 г. (Чичикова 1957, 180-194). Полският археолог Т. Макйевич през 1976 г., прави типология на олтарите от цяла Европа, като отделя олтарите от България в трако-дакийска група (Makiewicz 1976, 103-183). Той поддържа тезата, че са резултат на гръцко културно влияние с местни характеристики.

В научните публикации се употребяват различни определения, като най-често те са есхара, олтар, жертвеник, култово огнище, жертвена площадка. Използват се и словосъчетания на тези производни като: жертвеник-есхара, олтар-жертвеник, огнище-олтар.

Като сходство с глинени олтари и т. нар. каменната есхара може да се отбележи, че и двете са орнаментирани. Украсата върху каменните късове, до някъде наподобява украсата на глинобитните есхари. Изобразяват се определени геометрични, стилизирани, соларни и растителни елементи. За съжаление и двете части от каменната есхара не са запазени в своята цялост, и това не ни позволява да определим точната форма и мотиви на орнаментиране.

Друг сходен признак, който може да отбележим е, че и двата типа паметници се откриват в подмогилни съоръжения², както и в самия насип³ на могили и в светилищата, т. е. функциите и на двата паметника са сходни.

Каменната есхара е открита в могила без наличието на гробно съоръжение, няма и човешки останки. Могилата е определена като ритуална (Китов, Борисова 1994, 41-42), свързана с обредите на траките, като важен елемент, пряко свързан с духовния живот на древните хора обитавали разглеждания район.

„Генадиева могила” и откритите в нея орнаментирани камъни се датират от разкопвача в V-IV в. пр. Хр., на базата на проучените в близост още две⁴ могили – част от могилен некропол състоящ се от общо три могили, разположен в местността Могилиите край с. Калугерово.

² В резервата Сборяново, Д. Гергова проучва могила, където есхарата е ритуално начупена и поставена в могиления насип

³ Открива се в подмогилния насип, непосредствено под хумусния пласт

⁴ Могила „Усойна” № 18 и „Гечева могила” № 19

Не е изключено тези две части от т. нар. каменна есхара да са донесени от намиращо се в близост светилище.

Голяма част от наличните данни, които черпим за светилищата и все още малкото археологически потвърждения за тях се свързват със забележителни в природно отношение места. Това най-често са планини и планински върхове⁵, скали, гори, водни басейни, извори и др. (Herodotus [VII, 111]). Към тях се причисляват различни видове скални паметници, най-широко разпространени сред които са т. нар. жертвени камъни – скали с изсечени по повърхността им вдлъбнатини. Изключително важни са и соларните аспекти на религиозните практики, ориентирани към небесните сили. Те са отбелязани чрез култа към скалата, кръглите олтари – оформени в скалната повърхност изпъкнали или вдлъбнати дискове.

Традицията за използването на олтарни камъни продължава и при южните и източните славяни, и други племена, като в светилищата винаги са се поставяли жертвеници, върху които са се принасяли жертви към боговете. Жертвеникът е висок четвъртит камък или каменна плоча. При тези конструкции ясно се долавя тенденцията за последователност на извършваните ритуални действия на едно и също място.

Начинът на оглаждане на повърхността и оформяне на връзаните линии върху паметника който представяме, е чрез механична обработка на скалата с вода и сечива чрез техника на вдълбаване. В дадения случай скалните късове са механично утаени скали състоящи се от т. н. (псани-ти), като тези късчета са с размери от 2 – 0, 1 мм и са споени и в този случай имаме пясъчник. В зависимост от минералния си състав той е полимиктов (късчета от повече от един минерал най-често: кварц, фелдшпати и слюда), както е в нашата ситуация. Порестостта на отделните скали или почви е съотношението на обема на порите спрямо общия обем на материала. Различните скали имат различна порестост до 40 % в слабо циментирани пясъчници. Изветрелите, силно напукани слоести скали са с по-голяма порестост отколкото масивните магмени скали. Порестостта на седиментния материал зависи предимно от формата и разположението на изграждащите частици, степента на сортиране, от циментацията и уплътнението, от характера на напукаността на скалата (Начев, Мандев, Желев 1986, 1-13).

Структурата, а оттам и свойствата на една скала са резултат от начина ѝ на образуване като в случая има изветряне, пренос на материал и после утаяване и уплътняване, което уплътняване пък достига различни

⁵ Родопското светилище на Дионис по писмени сведения от Херодот, но все още не идентифицирано археологически.

степени, т.е. податливостта на художествена обработка е по-голяма, когато твърдостта е по-малка. Художествената обработка и естетическата стойност на една скала се дължи на нейния цвят и текстура. Цветът се получава предимно от минералния състав, а структурата се определя от формата, размера на частиците и начина им на свързване.

Дори и да бъде отхвърлено мнението, че орнаментираните части от камъни не са есхари, със сигурност обаче може да се твърди, че те са старателно обработени от човек, който съзнателно е обмислил каква да е украсата и как да е разпределена върху камъка.

Направената характеристика на този паметник ни дава достатъчно основание за определяне на съществуваща сложна обредна система при траките, като културните позиции са дълбоко повлияни от религиозните култове и варвания. Те отразяват главните направления в религиозното мислене на този народ: култ към слънцето, култ към безсмъртието на душата, култ към силите на природата (Михайлов, Фол 1979, 247-267).

В заключение може да се каже, че представения паметник от фонда на музея не може категорично да се определи, като есхара, тъй като няма точни паралели, но съществуват и сходни признаци, изброени по-горе между него и глинобитните есхари.

До сега в научната литература за територията на сегашните граници на България не са известни други такива паметници. Състоянието на изворите ни принуждава да изработим комплексни типове и едва тогава да ги сравняваме помежду им.

Този паметник дава само обикновена илюстрация към археологическите сведения, и ги допълва, но трябва да си изработим самостоятелни изводи, базирани на натрупани данни.

Използвана литература:

Агре 2001: Д. Агре. Ями и олтари в тракийските могили от Етрополско (V-IV в. пр. Хр.), Археология, 1-2, 2001, 52-60.

Балканска 1990: А. Балканска. Тракийско светилище от втората половина на I хил. пр. Хр. *Terra antiquae Balcanica*, 4. 1990, 72-81.

Балканска 1998: А. Балканска. Тракийското светилище край Демир баба теке (Сборяново, 2), София, 1998.

Балканска 1999: А. Балканска. Глинени кръгли жертвеници от Сборяново (IV в. пр. Хр.). – *Thracia antiqua*, 10, 1999, 117-121.

Войнов и др. 1943: М. Войнов и др. Старогръцко-български речник. София, 1943.

Герасимов 1960: Т. Герасимов. Келтски култови фигури от България. – Известия на Археологическия институт, 23, 1960, 165-204.

Герасимов 1966: Т. Герасимов. Келтски селища по горното течение на р. Тополница. – Известия на Археологическия институт, 29, 1966, 133-163.

Гергова и др. 1988: Д. Гергова и др. Проучвания в Сборяново край Ислерих. – Археологически открития и разкопки за 1987 г. Благоевград, 1988, 52-54.

Гергова, Писарев 1988: Д. Гергова, А. Писарев. Спасителни разкопки на тракийската могила при с. Къпиново, Великотърновско. – В: Археологически открития и разкопки за 1987 г. Благоевград, 1988, 64-65.

Гергова и др. 1992: Д. Гергова и др. Проучвания в резервата Сборяново. – Археологически открития и разкопки през 1991 г. София, 1992, 40-42.

Гергова, Вълчева 2005: Д. Гергова, Д. Вълчева. Проучвания на западния некропол на Сборяново. – Хелис, 4, 2005, 62-78.

Гинев 1980: Г. Гинев. Разкопки на тракийската надгробна могила край с. Кралево, окр. Търговище. – Археологически открития и разкопки за 1979 г. София, 1980, 60-61.

Гинев 1985: Г. Гинев. Проучвания на надгробната могила при с. Кралево, Търговище окръг. – В: Североизточна България - древност и съвремие. София, 1985, 168-173.

Гинев 2000: Г. Гинев. Тракийски могили край с. Кралево, Търговищко. София, 2000, 37-60.

Гоцев и др. 2006: А. Гоцев и др. Проучвания на емпорион Пистирос. – В: Археологически открития и разкопки за 2005 г. София, 2006, 98-104.

Димитров 1957а: Д. П. Димитров. Материалната култура и изкуство на траките през ранната елинистическа епоха IV-III в. пр. Хр. – Археологически открития и разкопки. София, 1957, 61-92.

Димитров 1957б: Д. П. Димитров. Към въпроса за религията на траките от ранноелинистическата епоха. – Исторически преглед, 1957, 2, 65-81.

Димитров 1957в: Д. П. Димитров. Севтополь-фракийският град близ с. Копринка, Казанлъжско района. – Советская археология, 1957, 1, 199-216.

Димитров 1960: Д. П. Димитров. Градоустройство и архитектура на тракийския град Севтополис. – Археология, 1960, 1, 3-15.

Димитров и др. 1984: Д. П. Димитров. Тракийският град Севтополис. – В: Севтополис, 1, София 1984, 11-17.

Домарадски 1995: М. Домарадски. Трако гръцки търговски отношения, емпорион Пистирос. 1, Септември, 1995.

Домарадски и др. 1996: М. Домарадски и др. Археологически разкопки на емпорион Пистирос. – Археологически открития и разкопки през 1995 г. София, 1996, 29-30.

Иванов 1980: Д. Иванов. Разкопки на могилния некропол край с. Борово, Русенски окръг. – Археологически открития и разкопки за 1979 г. София, 1980, 67-68.

Иванов 1984: Д. Иванов. Тракийската гробница край село Борово. – Годишник на музеите от Северна България, 10, 1984, 17-20.

Иванов 2005: Я. Иванов. Могила 18 – погребение на жрица. – В: Могила 18. Сборяново. Елинистическият некропол (проучвания през 2004 г.) (Getica, 1). София, 2005, 17-76.

Кисъов 1996: К. Кисъов. Принос в проучването и датирането на глинобитното култово съоръжение от Пловдив (Небеттепе) и неговата роля в изясняване локализирането на тракийския град Одрюза. – Годишник на Департамент Археология – Нов Български Университет, 2/3, 1996, 225-231.

Китов, Борисова 1994: Г. Китов, Т. Борисова. Могилен некропол край Калугерово, Правешко. – В: Археологически открития и разкопки за 1992-1993 г., В. Търново, 1994, 41-42.

Колева 1997: Б. Колева. Един новооткрит тракийски олтар от Пловдив. – Годишник на Археологически музей Пловдив, 8, 1997, 7-18.

Лазов 1994: Г. Лазов. Орнаментирани култови огнища (Есхари) от Пистирос. – В: Изложба. Цар Котис 1. Тракийската държава, Емпорион Пистирос (каталог). София, 1994, 40-42.

Михайлов, Фол 1979: Г. Михайлов, Ал. Фол. История на България I, София, 1979, 247-267.

Михайлова 2005: Ж. Михайлова. Глинени огнища и олтари от тракийския град в Сборяново (предварителни наблюдения). – МИФ, 9, 2005, 229-240.

Начев, Ив., П. Мандев, С. Желев, 1986: Побитите камъни – водораслови биохерми. *Списание на Бъл. Геол. Дружество*, 47:1-13.

Пенков 1978: А. Пейков. Раскопки в древне фракийском городе Евмолпия (1974-1978). – *Pulpudeva*, 3, 1978, 239-249.

Пейков 1994: А. Пейков. Основните архитектурни съоръжения на древнотракийския град Евмолпия. – Известия на музеите от Южна България, 20, 1994, 55-71.

Пировска 2007: А. Пировска. Изработка и особености в украсата на тракийските есхари. – В: Археология, 2007, 1-4, 21-31.

Станчев 2000: Д. Станчев. Тракийската гробница край Борово. – Известия на Исторически музей – Русе, 6, 2000, 114-119.

Станчев 2005: Д. Станчев. Жертвеници-олтари от елинистическата епоха в Русенско. – In: *Studia in honorem Liubae Ogdenova-Marinova*. Велико Търново, 2005, 310-315.

Фехер 1935: Г. Фехер. Могилни находки от Мумджилар. – Известия на Българския археологически институт, 6, 1935, 106-114.

Чичикова 1975: М. Чичикова. Жертвеники эллинистической эпохи во Фракии. – *Studia Thracica*, 1, 1975, 180-194.

Чичикова 1975: М. Чичикова. Нови наблюдения върху устройството и архитектурата на Севтополис. – В: Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 1991, 60-70.

Dimitrov, Cicikova 1978: D. P. Dimitrov, M. Cicikova. The Thracian city of Seuthopolis. Oxford, 1978, 48-52, 74-78 (BAR, Suppl. Series 38).

Dimitrova-Milceva 1990: A. Dimitrova-Milceva. Sacrificial altars of the Hellenistic age in Kabyle. – *Terra antiqua Balcanica*, 4, 1990, 119-125.

Ivanova 1996: E. Ivanova. Conservation of a clay altar from the emporion Pistiros. – In: *Pistiros*, 1. Prague, 1996, 167-171.

Lazov 1996: G. Lazov. Decorated clay altars. – In: *Pistiros*, 1, Prague, 1996, 63-73.

Makiewicz 1976: T. Makiewicz. Oltarze I „paleniska” ornamentowane z epoki zeleza w Europe. – *Przegląd Archeologiczny*, 24, 1976, 103-183.

Makiewicz 1987: T. Makiewicz. Formy kultu bostw domowych na terenie Europy w starożytności. Poznań, 1987, 53-83.

Herodotus: IV, 92,1, IV, 1-3, V,5,1, V,8,V,16,2 et IX, 119, 1 (Abieht)

АНТИЧНАТА КРЕПОСТ БОРОВЕЦ КРАЙ С. РАЗЛИВ, ОБЩИНА ПРАВЕЦ

Татяна БОРИСОВА (ИМ – Правец)

През 2008 г. започна проучването на нов археологически обект в района на община Правец. Той е регистриран при теренни обхождания от експедиция на Института по тракология при БАН през 70-те години на XX в. като крепост от пред римската епоха. Кратка информация за крепостта е публикувана в сборник „Боженишки Урвич“ (Гочева, Домарадски 1979, 69). В постоянната музейна експозиция в Правец е показана една бронзова иконка-пандантив с образа на „Св. Никола“, с произход от района на крепостта., датирана XIII-XIV в. От северното подножие на крепостта произхожда и една железна сабя с датировка XIV-XV в., съхранявана в ИМ Правец¹. Целта на проучването през 2008 и 2009 г. е чрез обход и сондажи да се установи характера, площта и датировката на обекта. Археологическите проучвания имат сондажен характер с перспектива в средно срочен план обектът да се проучи на голяма площ

¹ **Легенди за крепостта:** Местното предание говори, че крепостта на връх Голям Боровец е още от „латинско“, т.е. римско време и продължава съществуването си и във Второто българско царство. По-късно в тъмните векове, когато българите отстояват националната си независимост, защитниците на крепостта я отбраняват дни и нощи до последния си дъх. Турският военначалник я превзема само чрез измама, като прекъсва водоснабдяването и. Той нарежда да хранят коня му с ечемик, без да му дават вода. На четвъртия ден повеждат коня около крепостта. Измъченото животно се спира на едно място и започва да пръхти и рови с крак. Така турците откриват и прекъсват източника на вода за крепостта.

Преданието гласи, че на връх Боровец е загинал голям човек, дошъл от север. Местните хора го свързват с легендите за цар Иван Шишман, още повече, че наблизо е крепостта „Боженишки Урвич“ с известния скален надпис на севаст Огнян – епиграфски паметник от края на XIV в.

Друга легенда разказва, че сегашното землище на Правец е било владение на голям болярин, обрасло в тръни, елшаци, дъбови дървета и храсти. По тези места владетелят пращал да работят непокорните си поданици, които се бунтували срещу болярските произволи. Хората изкоренявали трънаците и обработвали земята. От изкараното предавали половината на болярина, а останалото – едва им стигало за прехрана. В тези владения живеел прочут майстор-зидар Живко, който строил и двореца на своя господар. Бил снажен, хубав и горд момък, умее да пее чудни песни. В него се влюбила болярската дъщеря Янка. Дълго време се срещали тайно. Разбрал Великия болярин за двамата млади и се разгневил страшно. За да ги раздели, изпратил Живко да работи в елшациите. Янка последвала избраника си, но баща и изпратил стражите да ги хванат и да ги доведат. Храбрите мъже, другари по съдба на Живко, защитили влюбените с оръжие в ръка и прогонили стражата на болярина. После престанали да плащат дан на жестокия си господар. Тежък бил живота на планинците, но те живеели заедно и заедно споделяли мъка и радост. А вечер след усилен труд майстор Живко изваждал меден кавал и омайвал всички със своите песни. Вятърът утихвал, растенията се изправяли, а птиците замлъквали, животните също излизали от бърлозите си да слушат. Пригласяла му неговата млада невеста – хубава Янка.

и след извършване на консервация и реставрация да се социализира, като се превърне в атрактивна туристическа дестинация. Проучването на крепостта „Боровец“ се осъществи от археологически екип в състав: ръководители – н.с., д-р Валери Григоров (НАИМ – БАН) и Татяна Борисова (Директор на ИМ Правец), зам.ръководител – Михаела Занева (ИМ Правец). Разкопките се финансират по Договор за дарение между Исторически музей – Правец и „Искра – 21“ АД, София чрез Ваня и Георги Славови.

Крепостта е разположена на скалистия връх „Голям Боровец“ на около 4 км северно от село Разлив по права линия (*обр.40*). Тя се намира на билото на възвишението с надморска височина 847.88 м. След направения подробен обход са установени приблизителните граници на крепостта. Тя загражда площ от около 4-5 дка. Цялото пространство на хълма е осеяно с десетки иманярски изкопи с различни размери и дълбочина, като някои са довели до оголването на стени на сгради. Голямата денивелация на терена прави крепостта трудно достъпна от всички страни. Склоновете на хълма са сравнително стръмни. Най-удобен е достъпът до билото от юг, където наклонът е по-малък.

Възвишението доминира над близките околности и осигурява добра видимост към цялата източна част на Ботевградското поле и към Етрополското и на север-северозапад към селата Правешка Лъкавица, Калугерово, Своде, а вероятно и пряка визуална връзка с крепостите на връх Острома (1027 м) – на изток, с Боженишки Урвич (826 м) – на запад и с Креща (736 м) при с. Скравена. От югоизточната страна на хълма е запазено трасето на стар път, който извежда до крепостта от юг. Той е широк между 2 и 3 м, като по него личат следи от изсичания в скалите и подзидане на парапет откъм западната страна на склона.

Проучванията на крепостта Боровец концентрирахме в три сектора – на билото на хълма, по северозападния склон и по югоизточния. Заложена е квадратна мрежа, ориентирана по световните посоки. Проучванията се извършват по квадрати със страни 5х5 м, обозначени с латински букви от север на юг и с арабски цифри от запад на изток. Отделните нива, в които се работи, сваляйки пластове отгоре надолу в дълбочина, са съобразени с основния репер – триангулационната точка на върха (847.88 м) и още няколко допълнителни репера. На билото на хълма са разкрити две сгради. В план сграда № 1 е едноделна, с размери 5.90х4.75 м. Стените и са с дебелина 0.70 м, изградени са от ломени и грубо одялани камъни на калова спойка (*обр.41*). Входът е от запад с оформен праг. От външната страна на югоизточния ъгъл на сградата е долепен на фуга

друг зид. Хронологично той е по-късен. Особеното при него е, че е изграден с хоросанова спойка.

При проучването на сграда № 1, вътре в нея се откри голямо количество битова керамика: предимно фрагменти с шнуровидна пластична украса, няколко фрагмента червенолакова керамика, фрагменти с щемпелована украса, една урна с овъглените останки в нея. Открити са множество каменни точила, различни по форма и размери, повечето от тях не са използвани. От сграда № 1 произхождат и няколко фрагменти от хромели. Резултатите от втория археологически сезон потвърдиха, че под нея има пласт от тракийската епоха. Разкри се дебел пласт, наситен с въглини и пепел, който лежи непосредствено върху скалната основа. В горелия пласт и над него се откри голямо количество керамични фрагменти характерни за IV в. пр. Хр. Те са изработени на ръчно грънчарско колело с релефна шнуровидна украса. Фрагментите принадлежат на средно големи и големи по размер съдове. Откри се също керамика със щемпелована украса, няколко фрагменти чернофирнисова керамика и част от дръжка на киликс, керамика на бързо колело. От изток извън сграда № 1 се откри фрагмент керамика, по всяка вероятност дръжка на зооморфен съд, изработен на ръка. Овъгленият дебел пласт със следи от отухлявания, примесен с начупени керамични съдове и голямо количество животински кости регистрира човешка дейност тук в по-ранна епоха (IV в. пр. Хр.). На ниво 844,52 м има следи от овъгляване на цялото пространство на сграда № 1.

Друг важен резултат е разкрития под северозападния ъгъл на сграда № 1 по-ранен зид на калова спойка, на този етап датиран в IV в. пр. Хр. (обр. 42). Части от него са били разрушени при трасирането на основите на по-късната сграда. При проучване пластовете на север извън сграда № 1 установихме, че ранната стена продължава в СИ посока. Северозападния ъгъл на сграда № 1 стъпва върху този по-ранен зид. Пред външното източно лице на този зид отново се открива пласт въглини, горели животински кости и фрагменти керамика. Тук се откри и малка глинена пота (обр. 43).

В изхвърлената пръст от иманярския изкоп, северно от сграда 1 открихме антична глинена лампа V-VI в. (обр. 44). Тя е еднофитилна, с пъпковидна украса върху горната част и врязана украса по долната.

Източно от сграда № 1 са разчистени останките на друга сграда № 2. Тя е разположена в най-високата точка на хълма. Стените са изградени от ломени и дялани камъни споени с ронлив бял хоросан (обр. 45). Основите стъпват върху скалата, която е включена в градежа, като на

места са изсечени хоризонтални легла. Северната стена е проследена до 4.40 м, като на изток е напълно обезличена, дебелината на зида е 0.70 м. Западната стена е проследена до 5.25 м и продължава на юг извън изкопа. Източната стена на този етап не е установена. За разлика от сграда № 1, в сграда № 2 се откриват малък брой керамични фрагменти, както и фрагменти от прозоречно стъкло. Разкрита е част от южната стена на сградата със запазена дължина около 2 м, ширина 0.70 м. Тя е изградена от средно големи ломени камъни на хоросанова спойка. Основите стъпват направо върху скалния масив. В кв. С3/4 е разчистен част от зид с посока север-юг, дължина 1 м. Градежът е еднолицев, разположен е непосредствено до външното лице на западната стена на сграда № 2. Състои се от ломени и дялани камъни, споени с хоросан. Начинът на изграждане предполага, че зидът е свързан със сградата (югозападния и ъгъл). Разкрит е част от зид на хоросанова спойка ориентиран по оста изток-запад, който е преграждал вътрешното пространство, отделяйки едно по-малко помещение – предверие от юг. По запазените много разрушени останки, може да се предположи, че в северозападния ъгъл на предверието е било изградено стълбище, което е отвеждало на втория етаж. Разкрит е друг по-късен зид ориентиран север-юг, който е на калова спойка. Няма основание да го свържем със сграда № 2. Непосредствено до основите му открихме монета $\frac{1}{2}$ фолис на император Юстиниан I отсечена в Никомедия в периода (527-538 г.).

Успоредно на западния зид на сграда № 2 от запад е разчистен още един зид на хоросанова спойка, който може би е свързан с нея. От него е запазена отсечка с дължина 4.50 м и дебелина 0.70 м. Вероятно тази стена стъпва върху останки от по-ранен зид. Лошото и доста фрагментарно състояние, в което се намира сграда № 2 затруднява да се направи една по-детайлна реконструкция на плана. По запазените фрагменти от стените може да се приеме, че сградата е била с правоъгълен план с размери 9.50x7.20 м. От запад е била издигната галерия с ширина 2.30 м. Предназначението на сградата може да се определи само хипотетично. Топографското ѝ местоположение, на най-високото място, в центъра на хълма определя средищното ѝ значение за крепостта. Монументалният архитектурен вид на сградата предполага, че тя има представителни обществени функции. Явно се касае за представителна постройка (резиденция на управителя на укреплението) или за култова постройка. По-сигурно това предположение може да бъде проверено през следващи археологически сезони. Изградена е от ломени и обработени камъни на хоросанова спойка, фундирана направо върху скалата, която в отделни участъци е включена в градежа.

Западно от сграда № 2 бяха открити монети на императорите Гордиан III (238-244 г.), Траян Деций (249-251 г.), Валериан I (253-260 г.), Клавдий II Готски (268-270) и Аврелиан (270-275г.). Те са от пластове съотносими стратиграфски към времето на изграждане на сградата и времето на използването ѝ. Монетните и другите находки ни дават основание да датираме сграда № 2 в средата или в третата четвърт на III в.

В северозападната част на крепостта са проучени северозападния ъгъл и част от трасето на крепостната стена в посока на север и на запад по протежение на около 25 м, както и вътрешното пространство непосредствено до нея. Във височина е запазена до 2.40 м. Крепостната стена е с дебелина 1.33-1.40 м, изградена е от средно големи ломени и дялани камъни, редени в сравнително правилни редове и споени с хоросан, между тях пълнеж от по-дребни камъни. Открити са три близко разположени отвора за изтичане на атмосферните води, наредени в една линия (*обр.46*). В този участък стената е с дебелина 1.60 м.

Източно от крепостната стена, разкрихме част от сграда обозначена с № 3 (*обр.47*). Стените са с дебелина 0.80-0.85 м, изградени са от ломени и грубо обработени камъни, споени с кал. Западната страна на сградата е с дължина 5.90 м. В пространството между сграда № 3 и крепостната стена пластовете са обилно наситени с пепел и въглени, керамични фрагменти, животински кости, железни стрели, гвоздеи, части от длета и фибули, бронзови куки, прешлени за вретено, оловна тежест за рибарска мрежа. Открити са бронзови монети от времето на Константин Велики (IV в.), колониална монета, фрагменти битова и строителна керамика (тухли и тегули). На дълбочина 1.10 м са разкрити няколко тухли, които маркират подово ниво. Вероятно сграда 3 е свързана с отбраната на крепостта за нуждите на бранителите. Непосредствено до вътрешното лице на крепостната стена, на дълбочина 1.33-1.40 м се разкри петно от хоросаново бъркало, което вероятно е било използвано при ремонт на крепостната стена. При проучване на най-ранните пластове в кв. 1 и 3 разкрихме още две петна от хоросанови бъркала, долепени до вътрешната страна на крепостната стена, маркиращи ремонтни дейности (*обр.48*).

От намерените при разкопките находки специално внимание заслужава откритата оловна плочка-амулет, открита при почистване на иманярски изкоп по трасето на вътрешното лице на западната крепостна стена. Върху едната ѝ страна има позитивен четири редов надпис на гръцки. Редовете са разграничени от ясно очертани линии, а цялото текстово поле е обхванато от един ред зрънчест орнамент, близо до ръба на плочката. От другата страна в центъра има равнораменен малтийски

кръст вписан в медальон и по-малки кръстчета в ъглите (*обр.49*). За съжаление надписът още не е разчетен². Тази оловна плочка може да се отнесе към т. нар. „евлогии“ (благословии) – предмети, донасяни от поклонници, посещаващи Светите земи, придобити по време на поклонението, за които се вярвало, че притежават чудодейна сила и предпазна мощ (Марков 2003, 51-54). Запазени са метални амулети с кръгла или четвъртита форма, върху които са изобразени евангелски сцени, образи на местни светци или други символи.

Нашата плочка-амулет има паралел с друг подобен амулет с произход от Северозападна България, намиращ се в частна музейна сбирка (Марков 2003, 51-53) и датиран в IV век. Върху лицевата му страна е представена съкратена версия на сцената „Влизане в Ерусалим“, докато в нашия случай – врязан малтийски кръст в медальон и четири други по-малки кръста в ъглите.

До вътрешното лице на крепостната стена са открити пръстен, с гравирани върху плочката мъжка глава в профил на дясно и фибула (III-IV в.), няколко каменни точила, железни стрели, две бронзови куки, дръжки на железни съдове, зъби от дарак, един ключ, един сърп и няколко прешлени за вретено. В крепостта бяха открити пет монети датирани в III и в IV в. До сграда № 3 е намерен камък, който е служил за основа на оста на врата.

Характеристиката на фортификацията е следната: стени, градежни от ломени и обработени камъни, споени с бял хоросан в сравнително правилни редове с дебелина 1.40 м, в по-уязвимите места до 1.60 м. (*обр.50*). Те стъпват върху естествената скала, използвана на места за основа на градежа, като предварително грубо е подравнявана. Там където няма скала основата е пласт трамбована пръст. Използвани са изцяло предимствата на естествено укрепения терен.

С цел изясняване плана на крепостта се извърши картиране на участъци от крепостните стени, които личат на терена, маркирани от струпвания на множество камъни. По трасето на западната и източната крепостната стена са направени седем среза, които позволиха да се извърши първото картиране на крепостта. На южния склон открихме скално образование, в което личат специално изсечени два успоредни бордюра оформящи коловози. Посоката на тези коловози е към входа на югоизток. На този етап скалата беше почиствена само от растителността, но функцията и остава неизяснена.

² Предоставена е за разчитане и интерпретация на проф. Казимир Попконстантинов

Разкопките по югоизточния склон на хълма имаха за цел да се открие входа на крепостта. Данните от разкопките при входа на крепостта категорично показват наличието на два строителни периода. През първия строителен период от юг портата е фланкирана с една правоъгълна кула (*обр.51*), а от север с масивна 3 м дебела стена, която е издадена с около 2 м пред укрепената линия (*обр.52*). Прохода на входа е с ширина около 3 м. Получената асиметрия на укрепената линия при входа вероятно е търсена умишлено с цел осигуряване на по-удобна обстрелна зона пред портата. През втория строителен период южната кула е премахната. Върху вътрешната ѝ половина е била издигната нова крепостна стена с дебелина 2.10 м. Предната част от кулата е запазена на височина до 1 м и оформя тясна площадка, изпълняваща функцията на нисък контрафорс – укрепващ стената откъм стръмния източен скат. В руините на кулата, непосредствено пред късната крепостна стена се откри монета на Северина, съпруга на Аврелиан (270-275 г.), а пред кулата се намират многобройни парчета от прозоречно стъкло. Портата е двукрила и е залоствана със сложен механизъм. Открита е каменна база и отвор в зида от югоизточната страна на входа, в който е влизал заключващият механизъм.

Северно от входа, в края на старата крепостна стена при извършения впоследствие ремонт е издигната малка плътна кула с размери 3x3.80 м. Тя е фланкирала лявата страна на портата. До вътрешното и лице на фуга е долепена нова крепостна стена. Старата крепостна стена е запазена на височина до 1.30 м и оформя отново тясна площадка, изпълняваща ролята на нисък контрафорс. Ширината на входа е била стеснена на 2.20 м (*обр.53*).

Нямаме сигурни данни, какво събитие е наложило предприетите след това ремонти и преустройства на крепостните стени. Стратиграфските ни наблюдения показват, че те са станали много скоро след изграждането на укреплението. Резултатите от анализа на взетите проби от хоросана в отделните сектори на крепостта показват, че и при ранната и при късната крепостни стени е спазвана идентична строителна технология и еднакъв като състав хоросан. Този факт е важен, защото ни насочва към извода, че преустройството на входа вероятно е станало много скоро след изграждането на укреплението. Липсват следи крепостта да е била атакувана или превзета. Вероятната причина за разрушенията може да се изясни при следващи археологически проучвания.

При направения обход по северния и източния склон на хълма, извън крепостта, са установени следи от постройки. Около тях са открити монети от III и IV в.

В югоизточното подножие на крепостта Боровец, в местността Кременското, землище на с. Правешка Лъкавица през 2009 г. е проучен част от некропол от няколко могили.

В основите на най-голямата Пешова могила са открити руини на сграда с правоъгълен план. Първоначално върху древния терен е изградена култова сграда с правоъгълен план от ломени камъни на калова спойка. На базата на откритите керамични фрагменти датировката на правоъгълната сграда най-общо може да се постави в IV в. пр. Хр. Разрушена е още в Античността на даден етап от използването и. Впоследствие върху нея е натрупана могилата. През III-IV в. могиленият насип е използван за некропол от населението, обитавало античната крепост Боровец или селището около нея. В проучената централна траншея са открити 28 гроба, вкопани на различна дълбочина в могиления насип. Ритуалът е трупополагане в анатомичен порядък с изпънати горни и долни крайници, преобладаваща ориентация С-Ю с малки отклонения. Гробовете се датират в III-IV в. на основа на намерените предмети – предимно накити, поставени като гробен инвентар. Открити са две бронзови гривни с краища оформени като стилизирани лъвски глави, чифт сребърни обеци, бронзови обеци, халка и пръстени, железни токи, множество разноцветни мъниста от стъклена паста с различни размери, форма и цвят.

Изцяло проучени са две по-малки могили от некропола в с. Правешка Лъкавица – „Цецова“ и „Букова“. И в двете могили е разчистено по едно огнище и каменни съоръжения от ломени камъни. Откритите фрагменти от съдове в „Цецова“ могила и сходната археологическа ситуация, както и близостта на двете могили позволяват натрупването им да се отнесе най-общо в IV в. пр. Хр.

Анализът на резултатите от археологическите проучвания на могиления некропол и на крепостта Боровец показва, че хронологически нещата съвпадат. Първоначалното натрупване на могилите и ритуалите, извършвани в тях са синхронни по време с открития най-ранен пласт на билото на крепостта от IV в. пр. Хр. По-късно вкопаните гробове през III-IV в. в насипа на Пешова могила съвпадат с периода на изграждане и съществуване на укреплението на хълма Боровец.

Предстои да се прецизира хронологията, но като една предварителна оценка от проучванията и на базата на обработените до момента находки може да се предполага, че на билото на възвишението някъде към IV в. пр. Хр. и впоследствие съществува укрепление или поселение. В подножието през III-IV в. вероятно има селище. Не е изключено то да се развива около местен култов център. Античното укрепление на възви-

шението е изградено по време на формирането на селището към средата или 40-те години на III в. и функционира най-късно до VI в.

Резултатите от втория археологически сезон дадоха нови данни за стратиграфията на обекта. На билото на хълма се установи един ранен тракийски период, представен от дебел пласт с въглени и отухлявания, примесен с множество животински кости и голямо количество керамика характерна за IV в. пр. Хр. Тези археологически материали се откриват в подножието и върху една голяма скала, съществувала първоначално върху терена в най-високата точка на хълма. Това са податки за съществуване на живот – укрепление или вероятно култово място в по-ранен период около IV в. пр. Хр. насетне. Изглежда на някакъв етап от съществуването на тази структура, тя е разрушена. За това свидетелствуват и следите от пожар и разрушения, документиращи под и около сграда №1. В подкрепа на това твърдение се явява и откритата по-ранна стена, изградена от ломени, плътно прилепнали камъни, попадаща под СЗ ъгъл на сграда №1. Пред разчистеното външно лице на тази стена отново са установени следи от опожаряване. Вероятно тази стена е част от ранна сграда или укрепление. Това предстои да се изясни през следващите археологически сезони. Впоследствие скалата е подравнена и върху нея и около нея е изградена първоначално сграда №1. Засега липсват конкретни данни за нейната датировка. Около 60-те или 70-те години на III в. в центъра на хълма е издигната сграда № 2. Тя има представителен монументален характер. По същото време вероятно е изградено и укреплението. На базата на стратиграфските данни, намерените материали и характера на градежа можем да твърдим, че през IV в. пр. Хр. тук съществува поселение, а вероятно и укрепено място, впоследствие разрушено. По-голямо значение като крепост селището придобива от средата на III в. и през IV в., когато редица такива крепости са включени във вътрешната отбранителна система на провинциите Долна Мизия и Тракия. Някои от находките и фрагменти керамика, както и бронзовата монета от времето на Юстиниан (527-565 г.) сочат, че крепостта е загубила значение вероятно в края на античността – втората половина на VI в.

Античната крепост Боровец е част от Старопланинската укрепителна система. Тя е включена в системата от крепости, съществуваща в Ботевградско, Правешко и Етрополско през Античността. Някои от тези крепости възникват върху по-стари укрепления от времето на траките. Тези крепости са свързани с отбраната и охраната на важни пътища и проходи, съществуващи тук през Античността.

Един от главните пътища, преминаващ през този край идва от дунавското пристанище Ескус (с. Гиген), преминава по долината на р.

Искър и по дефилето на р. М. Искър достига Етрополе и оттам през Филипопол (Пловдив) се отправя към Константинопол. Друг главен път, събиращ в себе разклонения от Нове (Свищов), от Никополис ад Иструм, от Сторгозия (Плевен), от Марцианопол (Девня), от Одесос (Варна), пресича първия път около с. Видраре и достига северно от днешния Правец. Пътят, идващ от Арабаконашката клисура от Пловдив и София преминава през с. Врачеш и западните склонове на възвишенията Ушите и Медвен и достига до днешното с. Новачене. Основен по значение е пътят от Бонония (Видин) и Рациария (Арчар) през Монтана, Враца и с. Новачене, който след това върви северно край днешните Скравена, Трудовец и Правец и през Лопатна (Правешки връх) се отправя през Етрополе, Септември, Пловдив за Константинопол. По същество последният път пресича и по този начин свързва другите три пътни артерии. За охрана на тези пътища е изградена система от крепости, които в голямата си част са реконструирани тракийски. При крепостното строителство са съхранени старите традиции. Стените са градени от ломени камъни плътно, почти сухо. За спойващ материал е използван хоросан. През III-IV в. старите крепости в региона са възстановени и са построени нови, които са включени в Старопланинската укрепителна система. Крепостта Боровец охранява изхода от Лъкавишкия пролом през който Друма се свързва с другите две пътни артерии. Пътното движение по Друма се охранява от крепостите: Паница кале край с. Липница, Креща край с. Скравена, Боровец и Градище при Правец, Острома южно от Осиковица и Боготвор край Етрополе.

Един от възловите въпроси в общата проблематика при изследванията на античните и късноантични е този за характера и устройството на античната и ранновизантийска укрепителна система, за принципите на нейното изграждане като цяло, както и на всяка отделна крепост, в частност и връзките помежду им. Борбата за противопоставяне на нашествията на варварските племена от север през III-VI в. е жизнен въпрос за Римската, по-късно и Византийската империя. Основната точка в организацията на защитната линия на империята става контролът на естествените граници: р. Дунав, Стара планина, Родопите и пр. Строителството на укрепителни съоръжения на Балканския полуостров, включително и в днешните български земи е първостепенна и постоянна грижа на всички римски, впоследствие византийски императори през III-VI в. Създават се няколко преградни отбранителни линии: Дунавска, Старопланинска, Странджанско-Родопска и укрепена Черноморска крайбрежна ивица. Особено голямо внимание се отделя на изграждането на

Старопланинската укрепителна система. За разлика от Дунавската тя започва да се оформя по-късно през втората половина на III и през IV в. Нейните крепости се разполагат предимно в предпланините или в дълбочина на същинския Балкан, следвайки проходи и пътища. Значителна част от планинските крепости през римската и късноантичната епохи са строени на мястото на тракийски укрепени места. Някои тракийски крепости продължават съществуването си след като са направени само известни преправки. Така повечето крепости на територията на Ботевградско, Правешко и Етрополско продължават функционирането си и по време на римската епоха и късната античност (Гочева, Домарадски, 1979, 63-71; Велков, 1979, 15). Античните и ранновизантийски крепости по отношение на планировката си са съобразени с характерните особености на местността и нейната специфика, на правилното използване на предимствата и (Овчаров, 1973, 1974).

Крепостта Боровец можем да отнесем към основния тип крепости през античната и късноантичната епоха, построени на високи и стръмни възвишения недостъпни от няколко или почти от всички страни. По отношение на планировката си те са съобразени с характерните особености на местността и следват естествената конфигурация на терена. Лицата на крепостните стени и съоръжения са изградени от ломени и дялани камъни, така че плътно прилепват един към друг, споени с бял хоросан. Емплектонът се състои от по-дребни ломени камъни залети с хоросан (*opus implectum*). Крепостните стени са фундирани непосредствено върху скалите, като на места те са включени в градежа. В някои участъци стената стъпва върху трамбована пръст, другаде – върху предварително подравнената скала. Връзката е хоросанова спойка без банкет. Подобни крепости са известни от извисените места на Родопите, Странджа и Стара планина (Велков, Гочева 1971, 53-62; Гочева, Спиридонов 1974, 34-35; Овчаров 1973; 1974; Гочева, Домарадски 1979, 65-71; Дамянов, Бояджиев 2007, 276-279; Иванова, Ковачев, Гошев 2008, 556-560; Танкова 2008, 710-712; Григоров, Абдулов 2008, 666-669; Хаджиангелов, Чолакова 2008, 443 – 446; Русев, Станев, Георгиев, Вълчанова-Русева 2008, 434 – 438; Стаменов 2009, 85-100).

Степента на проучванията е незаслужено ниска както за тракийската епоха, така и за античността и за късната античност. Въпросът за континуитета, особено в крепостното строителство между тракийската и античната епохи, впоследствие между късноантичната и средновековна епохи остава отворен за решаване. По нататъшното археологическо проучване на античната крепост Боровец при Правец ще допринесе за изясняването на този проблем.

Литература:

Велков, Гочева 1971: В. Велков, Зл. Гочева. Тракийската крепост „Чертиград“ в Стара планина. – Археология, 4, 1971, 52-62.

Велков 1979: В. Велков. Следи от траките. – В: Боженишки Урвич, 1979, 15.

Григоров, Абдулов 2008: В. Григоров, Г. Абдулов. Археологическо проучване на крепостта Красен при Панагюрище. – АОР, 2008, 666-669.

Гочева, Домарадски 1979: Зл. Гочева, М. Домарадски. Антични следи в Ботевградския край. – В: Боженишки Урвич, 1979, 63-71.

Гочева, Спиридонов 1974: Зл. Гочева, Т. Спиридонов. Разкопки на тракийската крепост при с. Краево, Соф. Окръг. – АОР 1974, с. 34-35.

Дамянов, Бояджиев 2007: Д. Дамянов, Н. Бояджиев. Археологически проучвания на Беденската крепост – Средни Родопи. АОР 2006, София, 2007, 276-279.

Иванова, Ковачев, Гошев 2008: М. Иванова, А. Ковачев, Г. Гошев. Късноантична и средновековна крепост “Калята” край Якоруда. – АОР, 2007, 556-560.

Марков 2003: Н. Марков. Поклоннически амулет от IV в. – Археология, 4, 2003.

Овчаров 1973: Д. Овчаров. Ранновизантийска укрепителна система по нашите земи (V-VII в.). София, 1973.

Овчаров 1974: Д. Овчаров. Ранновизантийско крепостно строителство по нашите земи (V-VII в.). – ИБИД, XXIX1, 1974.

Русев, Станев, Георгиев, Вълчанова-Русева 2008: Н. Русев, Ст. Станев, М. Георгиев, П. Вълчанова-Русева. Археологически проучвания на късноантичната крепост Ковачевско кале – АОР, 2008, 434-438.

Стаменов 2009: Ив. Стаменов. Из древната история на Ботевградско. София, 2009, 80-100.

Танкова 2008: Ж. Танкова. Средновековна крепост Козник. – АОР, 2007, 710-712.

Хаджиангелов, Чолакова 2008: В. Хаджиангелов, А. Чолакова. Археологически проучвания на обект „Шишманово кале“ при Самоков – АОР, 2008, 443-446.

ОБРОЦИ И ОБРОЧНИ МЕСТА В ПРАВЕШКО

Галя ДИКОВА-ИВАНОВА (ИМ – Правец)

Още от най-дълбока древност хората принасят жертви в началото на Богинята Майка (Природата), впоследствие на Бог, за да изразят своята благодарност за получените блага или за опрощаване на извършените от тях грешки и грехове. Така идеята за жертвата пред лицето на Природата или Бог прониква във всяка религиозна система, практикувана от хората. Жертвоприношението в световните религии присъства по различен начин. На божествата се поднасят както кръвни жертви – животни или хора, така и безкръвни – плодове, цветя, течни храни. Но всички имат една единствена цел изразяването на почит, вяра и преклонение пред Създателя на света, породени от заложеното ни осъзнаване за собствената ни кратковременост и преходност.

Принасянето на жертвата пред Природата или Бог в обредния живот на древните хора, в последствие на вярващите християни по нашите земи носи различни названия: обрѹк, ѹбрѹк, светец на сѹнур, свѹтец на имота, свѹтец на орничѹко, кѹлен на кръст, курбан или черковче (Стаменова 1985, 147). Пренесени през хилядолетията вярванията на хората се губят и възстановяват според ситуациите в живота им, но винаги в трудни времена, човек се връща и търси упование във вярата и традициите. Оброците или оброчните места крият своите корени още във езическите времена. Вярата в добри и зли сили или същества, характерни за езическите религиозни системи, допринасят за подкопаването на християнския монотеизъм и за укрепването на дуалистичен светоглед на българския християнин, където се преплитат езически с християнски обреди.

В изследвания на наши учени произходът и местонахождението на оброците, оброчищата се свързват с тотема-покровител и езическите вярвания в силата на природните сили. Те са вплетени в християнския обреден календар на българите. Среща се още като почитане на патрона (светеца-пазител, покровител) на отделните семейства, родове или задругата (цялото село), на дадено място в селската мера¹ или светеца-закрилник на добитъка. Общата представа за зависимостта на човека и заобикалящата го среда от действията на свръхестествените сили се конкретизира в представата за влиянието на определен светец-закрилник върху хората, земята, имотите и живата стока², над отделното семейство, род или цялото селище (Стаменова 1985, 149).

¹ Обработваемата земя на селището.

² Животните в даденото стопанство

Оброците са няколко вида: общоселски, махленски, семейни или лични. Може да са на определена местност, където се обработва земеделска земя или се отглеждат животните. Типични са за цялата територия на България, но днес са запазени най-вече в западната част от страната. Традицията е пренесена през вековете и запазва своята символика като пренасяне на жертва (даване на курбан) в името на благо на семейството, рода или плодородието на земята и животните в стопанството. Означаването на оброчищата с имена на отделни светци или е наследствено по териториално-родствен принцип, или се помни установяването им в години на настъпили природни бедствия – градушки, пожари, наводнения. Оброци са създавани и когато се отпочва нова работа – обработка на нова нива, градина или лозе, за да има берекет и земята да дава много блага. Ако изборът има обреден характер, той протича по следния начин – с наричане на три поредни празнични дни и посочването на един от тях за почитане през следващите години. Популярен е и изборът на светец според най-близкия празник до деня на природното бедствие. След избора на светец-покровител отиват на определеното за оброк място, изкопават дупка, поръсват със светена вода и поставят знак – оброчен камък, може да е каменен или дървен кръст, понякога се срещат и издълбани датата и името на установителите (Стаменова 1985, 149).

Както на много други места и в Правешко оброчни камъни и кръстове могат да се открият край големи вековни дървета или върху тракийски могили, което е едно от доказателствата за езическия корен на празника (Борисова 1994, 1). За патрони на места и имоти се определят светци, които са защитници от природни бедствия – градушка, суша, пожар и чиито празници са от пролетно-летния цикъл, пряко свързан с полската работа на хората. Празникът в чест на светеца-покровител се състои в ритуалното заколване на жертвеното животно на оброчното място, за да се напръска с кръв камъкът, кръстът или дървото. После всички заедно се хранят след освещаване на курбана и обредните хлябове от свещеника или най-възрастния представител на социалната група, която почита празника. Съвместната трапеза обикновено завършва с много веселие. Това е място, на което хората си дават време за среща и почивка от тежката работа през летния период, за да се видят и повеселят. В миналото се счита, че зимата е празна откъм работа, тогава последователно се почитат много празници от българите. През лятото е време за добиване на блага за следващия празен зимен период.

Оброчища върху тракийски могили, край вековни дървета или в средата на някоя обработваема площ са разпръснати из землищата на

всички селища от община Правец. Общо преброените и коментирани в настоящата статия оброци са над 100. При събирането на информацията получих помощ от колегите си в ИМ – Правец, кметовете и кметските наместници в общината, отделни граждани, за което изказвам най-искрена благодарност. Не претендирам за изчерпателност и вярвам, че с течение на времето и с помощта на повече хора ще успеем да регистрираме и опишем всички съществуващи оброци на територията на общината, включително и тези, чието почитане е преустановено.

В Правец и селата от сегашната община най-много се почитат и до днес празниците на Свети Георги (Георгьовден), Възнесение Господне (Спасовден), Светите апостоли Петър и Павел (Петровден), Свети Илия (Илинден), Света Троица (Петдесетница), Голяма и Малка Богородица и други. Датите на някои празници са постоянни, а някои свързани с Възкресение (Великден) се менят всяка година. Освен основните тачени светци-пазители или покровители, всяко селище съобразно своя поминък или особености има и такива, които са характерни само за него. Историята на нашия край е интересна, изпълнена с много възходи и обрати, но традициите са онзи мост от миналото към настоящето и най-вече към нашето бъдеще.

В Правец най-големият и почитан в миналото общоселски оброк се намира върху древна тракийска могила (Обр.54)³, където почит се отдава на Свети Илия – светец-заповедник на гръмотевиците. Това е последният от народните празници за предпазване от гръмотевици и градушка. Страхът на народа от Природата и нейните негативни явления върху трудовата дейност на хората е пряко свързан с тяхното оцеляване. Те си представят Свети Илия да препуска по небето с огнената си колесница, впрегната в четири или шест коня и да хвърля огнени стрели срещу ламите, за да не ядат житото. Така се получават гръмотевиците и светкавиците (Василева 1985, 130). Празникът е отбелязван на 2 август (Илинден по стар стил). Оброкът е почитан от цялото население.

Хората носят на оброка всякакви плодове и зеленчуци (собствено производство) и специално приготвени обредни хлябове.

Средства за организиране на самия оброк са набирани от продажбата на месо от жертвеното животно. В случая това е селския бик, който е използван за разплод. Така се осигурява месо за курбана, достатъчно за всички, които решават да почетат светията и средства за закупуването на по-младо и плодовито животно за разплод, което ще се пренесе в жертва през следващата година.

³ Снимките са от фонда на ИМ-Правец, направени от Татяна Борисова и Михаела Занева.

Христо Христов-Референта си спомня следното за този оброк: „Най-колоритен беше на „Свети Илия“. Той се правеше на 2 август, когато вече по градините и полето имаше всякакви плодове и зеленчуци, имаше сирене, мед и всякакви селскостопански продукти. Почти цялото село отиваше там. Дългите трапези се правеха на земята и всеки подаваше от това, което донесъл. След религиозната служба се раздаваше телешки курбан и започваше общата трапеза“ (Василев-Референта 2011).

Освен на Илинден, оброци в Правец има в многото махали опасващи и днес градът.

В местността Драгански рът, махала Драганското се чества Спасовден край вековден дъб.

В миналото махала Скърнава тачи няколко obroka. Скърнавчани почитат Светите равноапостоли Константин и Елена край вековно дърво. За съжаление останалите оброчни места потъват в забвение.

В местността Моновец също има оброчен кръст, днес никой не си спомня кой светец е честван там. Същата е съдбата и на оброците в Дрѳвница, Радуловци и на Велковото, махала Живковци, Ганѳовския рът, на Банчовец. Не се помни кой светец е празнуван на Гъркова могила, на северозапад от Правец.

В нашия край се среща една интересна особеност наличие на оброци в гробищата. В Правец има такъв върху тракийска могила с оброчен кръст в чест на Свети Никола. Съвременните гробищни паркове в някои селища възникват точно край древни тракийски надгробни могили.

В махала Манастирица почитта е в чест на Света Троица. В правешкия манастир „Свети Теодор Тирон“ се приготвя курбан. Празникът е тачен от хората, живеещи в Правец и околните села и е наричан още събор (Страшников 2005, 31).

Днес се обръщаме към корените си и създаваме нови оброчища. В махала Боянското е установен нов оброк на Петковден. Почитат Преподобна Параскева-Петка Търновска/Българска като българска светица – закрилница на дома, семейството. На Петковден в народния календар приключва част от земеделската работа, но на този ден започва мърленето⁴ при овцете. Отглеждането на овце в миналото е основният поминък за селата от района.

Днес Правец е модерен град, но въпреки това запазва част от традициите си с празнуването на традиционния събор на Тодоровден и почитта към отделни светци с даване на оброк в тяхна чест.

До 1952 г. днешното село Разлив е махала на Правец. В миналото се провеждат оброци в по-малките махали. В махала Куевска са почитани

⁴ Мърлене – пускането на овните при женските животни за оплождане.

Обр. 3. Приготвяне на курбана, махала Манастирица, Правец

върху две тракийски могили с оброчни кръстове. Помни се честването на Светите равноапостоли Константин и Елена на 21 май. Предците ни ги свързват с първата сдая⁵, както и с предпазване от градушка. Никой не си спомня, кога е поставен старият камък, който е разрушен. През 2000 г. оброкът е възстановен и е поставен нов оброчен кръст до пътя в махалата.

В махала Влъчковска се чества Света Троица (Петдесетница) със стар оброчен кръст и традицията е възстановена преди около десет години.

Друг зачитан светец от разливчани е Свети Спас. Хората го свързват с измолване на дъжд за земята и посевите (Василева 1985, 127). Възнесение Господно (Спасовден) се чества в махала Гроевска. Според разкази на хора, оброкът е стар, неговото провеждане е прекъснато за няколко години. Гръм пада върху огромното дърво около което е провеждан оброка и разрушава стария оброчен кръст, срастнал с вековното дърво. Жителите на махалата поръчват нов, ограждат святото място и възстановяват традицията. Те виждат в природното бедствие напомняне от Бог, че не трябва да забравяме корените си.

В източния край на селото е възстановено честването на Свети Илия. Новият оброчен камък е поставен до пътя Ботевград – Правец.

Голям общоселски оброк е празнуван на Голяма Богородица (Успение на Пресвета Богородица) в местността Мъртви маж в западния

⁵ Сдая – когато овцете на махалата или селото са събрани в общо стадо, наричано „белюк“, а издоеното и събраното мляко се разпределя в пропорции спрямо добива от собствените животни в него.

край на селото. Оброчището е върху тракийска могила. Света Богородица е свързана както с мъртвите, така и с живите. Хората я почитат и във всяко селище задължително има поне един махленски или в повечето случай общоселски оброк, посветен на Божията Майка. Върху самата тракийска могила в миналото е изграден и параклис, впоследствие е разрушен от иманяри (Борисова 1995, 34). Днес оброкът е преместен в центъра на селото, поставен е нов кръст и не се ходи на оброчището. Празникът се прави на площада. С течение на времето, гледайки да направим живота си по-комфортен, ние местим и нагаждаме традициите според нашите желания и виждания.

В Правешка Лъкавица, която до 1910 г. е махала на Правец също има много свети места. В стария училищен двор има оброчен кръст, при който се почита Свети Георги. През 2008 г. е построен и осветен параклис с името на светеца. Свети Георги се свързва с овчарите и отглеждането на овце като основен поминък за населението в миналото. Дори възникването на махалите е свързано с този поминък, защото от пролетта до есента, стоката⁶ се отглежда в кошари извън основното селище. Така при увеличаването на семействата, някои остават в бащиния дом в селото, а други заживяват в близост до кошарите.

В местността Торището има вековно дърво със стар кръст, покосено от гръм и се почита Свети Константин и Елена. Празникът се тачи за предпазване от градушка. Старите хора стятат, че „Еленка носи в ръкава си градушката“ (Василева 1985, 125).

Оброк на Спасовден се организира в местността Кръстов дол. В махала Церица край вековно дърво върху могила със стар оброчен кръст се тачи Възнесение Господне (Обр. 55).

През 2009 г. екипът на ИМ-Правец проучвайки тракийски могилен некропол в Правешка Лъкавица, махала Кременското в местността „Кременски оброк“. В иманярски изкоп намери оброчния камък, разполовен на две части с малък кръст в горния ляв ъгъл. В миналото върху могилата при оброчния камък са почитани Свети Петър и Павел (Петровден). Празникът е свързан с предпазването на посевите от пожари, защото това е най-усиленото време, когато се прибира реколтата от жито. Дори на самия ден се разрешава работата до обяд. Традицията повелява, че след двуседмични пости хората могат да се пречестяват. След което могат да се раздават и ядат ябълки „петровки“. Ябълки са „подавани“ и в чест на мъртвите. Почитане на светците върху древни могили е още едно доказателство за езическия корен на оброците и почитта на хората

⁶ Всички домашни животни, отглеждани от семействата в личните им стопанства.

към предците. Могилата е натрупана вероятно върху езически храм, а впоследствие е използвана като некропол⁷. Всичко това е доказателство за преплитането на езически и християнски ритуали. Днес махалата е обезлюдена и оброкът не се чества.

На възвишението Чичеревица се почита Петровден, а в махала Удавниците отново върху могила с оброчен кръст се чества Свети Илия Градушкар.

В нашите села оброците са свързани и с поминъка на жителите в махалата или на рода. В Калугерово се среща почитане на Трифон Зарезан в местността Средората. Светецът обикновено е свързан с лозята, но той се слави и от градинарите. При Калугерово проломът на река Малък Искър се разширява и речните тераси позволяват отглеждането на повече зеленчукови култури. Освен в дворовете си, местните жители отглеждат зеленчуци и в близост до реката, на заливната тераса на Малък Искър.

Краеведът Петко Дилков (Дилков 2006, 258-259) описва възстановяването на оброк в местността Преката садина в махала Златовци, с. Калугерово от фамилията Йолови, който се празнува на Спасовден. През 1925 г. семейството поставя върху старото оброчище нов знак и подновява честването на празника. През 50-те години на XX век иманяри разкопават мястото и според разкази на жители от махалата намират каменна гробница, в която откриват сребърна гривна и други накити. Поверието казва, че „намереното носи нещастие“ и съдбата на „имането“ не е известна. Потвърждава се връзката с нашите древни езически корени. След прекъсване през 2003 г. отново се възстановява почитането на Възнесение Господне от наследници на възстановителите.

На 24 май се чества денят на Светите братя Кирил и Методий в местността Орниче, махала Златовци. В този район е отбелязван и Петровден (Дилков 2006, 258-259).

На Петдесетница (Света Троица) се празнува в местността Голяма глава. На Петрови заговезни оброк е правен в местността Садината. В махала Костадиновец, на Джиджелковец и в момента традицията е жива. На Петрови заговезни се почита оброчището в местността Арта, махала Горни Рударец (Обр. 56).

На Петровден калугеровци празнуват още под Владиците, а в миналото и на Оборето, но Дилков пише, че в тази местност е почитана Зимна Богородица, църковният празник се казва Сретение Господне, празнува се на 2 февруари (Дилков 2006, 259). Празникът се тачи от без-

⁷ По-пълни изводи в тази насока проучвателите ще могат да направят след пълното проучване на могилата.

детните жени (Василева 1985, 110). Той още споменава, че Петровден е тачен и в местността Смесите при Димитровци.

В Калугерово е честван и Свети Кирик в едноименната местност. Празникът е на 15 юли, това е първия ден от т. нар. горещници и се тачи за предпазване от пожар по нивите и мерите.

На 20 юли се чества Илинден в едноименната местност Свети Илия. Оброкът е общоселски, посещава го цялото село. Почитта към Свети Илия е с повече от 100 годишна традиция. Камъкът е поставен преди 1900 г. Всички обредни действия се извършват на святото място и днес.

Успение на Света Богородица е много почитан празник от българите, почти няма село без един или няколко оброка в чест на божията майка. В Калугерово празнуват в махала Стойковци, местността Мудра плоча, но в миналото я почитат и в местността Средората. Оброци има и при училището в махала Трънето, а също и при Кръста и Гроба, но днешните жители на селото не си спомнят тачените празници. Съборът на селото е на църковния празник Възнесение Господне, по патрона на църквата.

В махала Чекотин, село Калугерово се намира манастирът „Свети Архангел Михаил“, който има интересна съдба. Създаден още през Средновековието. Разрушаван и възстановяван многократно. Краеведски изследвания свидетелстват, че манастирът е построен върху старо култово място, вероятно светилище или върху основите на древен античен храм (Лазарова 2006, 119-122). Около него няма оброци, но на храмовия празник – 8 ноември Събор на Свети Архангел Михаил се стичат хора от близо и далеч. Както при оброците, на този ден в манастира се отслужва благодарствен молебен и на присъщващите се раздава курбан за здраве и берекет.

В село Своде също се правят много оброци и до днес. Своденчанинът Васил Нитов в книгата си за село Своде в частта „Оброци и оброчища“ описва местата тачени през вековете от задругите и родовете на село Своде“ (Нитов 2004, 40-41). Днес като селски събор се чества Илинден по стар стил (2 август). Васил Нитов си спомня, че след 1925 г. Оброкът за Свети Илия на Висока могила става общоселски, а след пищенно тържество през 1942 г. в чест на откриването на паметника на загиналите през войните се възприема като общоселски събор. В миналото се провеждат два събора на Летен и Зимен Никола по името на храма в селото. В последните години на 6 декември се възражда традицията за честване на събора, отслужва се света божествена литургия и водосвет в църквата, чийто патрон е „Свети Никола“. След това в салона на читалището сводчани празнуват на обща трапеза с постна боб-чорба и риба.

В село Своде Свети Тодор (Зимния Тодоровден и Летния на 8 юни) се почитат с оброчни места в махала Брестака, връх Пенора могила и в махала Преход върху могила край вековно дърво с оброчен камък (Обр. 57).

Свети Марко (Марко Градушкар) е тачен на Могилката при Градището, където има останки от древна крепост, но днес няма никакви следи от мястото на оброка. Свети Марко е почитан с молитви за дъжд и срещу пролетните бури и градушки.

Освен тези оброци, такъв има в местността Чумена могила, където се прекланят пред Свети Георги. Почитан е заради един от основните поминачи в селото в миналото – овцевъдството. През 1837 г. при чумна епидемия оброчището се използва за общ гроб и е изоставено (Нитов 2004, 40).

В махала Требеж в едноименната мера се почита Свети Кирил и Методий, където все още има оброчен камък. Днес оброкът е изоставен.

На Спасовден, наричан от местните Спасовец има оброк в местността Кутурлица, махала Бурнъовица (Нитов 2004, 40). Оброкът край вековно дърво е родов за Цаковци, но днес е изоставен.

В местността Кръста, махала Венеца оброкът е посветен на Света Троица. Мястото е със седем вековни дървета и голям двуметров кръст с надпис „Света Троица 1947 г.“. В близост е до руини от стара църква. Тук отново регистрираме случай, при който върху древно свято място се поставя оброчен кръст и мястото продължава да се почита (Обр. 58).

Тачи се и Свети Дух в махала Камика, местността Грамадите с оброчен камък. Днес и той не е пощаден от иманярите. Над скалите в местността Венеца съществува още едно оброчище на Свети Дух. Празнува се от махала Бурнъовица, най-вече от рода Цонковци. Свящото място постепенно потъва в забвение.

В местността Средна лъка, с. Своде е почитан Еньовден, но днес от оброчището няма следа. Летен Иван, както го нарича народа се свързва с брането на билки и магиите за здраве. Народът казва: „Еньо си наметнал кожата да върви за сняг“ (Василева 1985, 128).

На Петрови заговезни в местността Воев дел, махала Бурнъовица край вековно дърво, къмъкът стои, но оброкът не се отбелязва вече.

В местността Панковото се почита един специфичен светец Прокопий Варнаний (Нитов 2004, 41). Светецът се чества на 25 юни, но авторът вероятно го бърка с чествания на 8 юли Свети Прокопий, наричан от народа Прокопий Пчелар (Василева 1985, 130). В селото и днес отглеждат много кошери и местните пчелари вадят лековит и вкусен мед.

На 21 юли, когато по стар стил е Прокопий Пчелар се чества оброк в местността Борова шума край вековно дърво с оброчен камък.

Оброчището при Мусачевското гробище, махала Бурньовица е посветено на Светите Петър и Павел. На място има изоставен оброчен камък. Махалите Бакова могила и Марково Равнище редовно празнуват Петровден, въпреки че няма оброчен камък.

При моста, в място, наречено Галоф е обожествяван Свети Никола Софийски (17 юли), но днес няма следи от оброка.

Най-късният празник отбелязван с оброк в Своде е Рождество на Пресвета Богородица (8 септември) в Черногорското оброчище, местността Трънливото.

За сегашното село Осиковска Лъкавица краеведът Цанко Луканов описва отбелязването на оброците така: „Всеки оброк има свой определен празник, традиция, която в миналото се спазваше и която днес отново се възстановява” (Луканов 1984, 8-9). Всяка година оброкът се обслужва от семейството, ако е семеен. Ако е махленски се редуват семействата от махалата. Определените настоятели на оброка за годината имат грижата да приготвят празника като осигурят животно за курбана, обикновено овен, овца или шиле. Окичват главата на жертвеното животно с китка цвете, вързано с червен конец и палят свещ на рогчето. То се заколва срещу каменния кръст или в корените на вековното дърво. След това в големи котли върху огън се приготвя известната и много вкусна курбан чорба. В обедните часове се стичат хората от семейството, рода или махалата, а може и да дойде цялото село. Облеклото на всички е празнично, носят си посуда (прибори за храна), обредни хлябове и напитки. По обяд пристига и дядо поп на кон от съседна Осиковица (до 1884 г. Осиковска Лакавица е част от село Осиковица). Той отслужва молебен, благославя курбана и трапезата. Избира се нов комитет, който да отговаря за поддържането на територията на оброка през следващата година и да организира следващото празнество (Луканов 1984, 8-9).

В село Осиковска Лакавица на Стоянова могила в махала Отешарска има добре запазен и поддържан оброк в чест на Свети Константин и Елена за предпазване от градушки и пролетни порои (Луканов 1984, 8-9).

В местността Драйчов рът, махала Драгойчовци е празнуван внушителен в миналото оброк с вековни дървета, които безмилостно са изсечени. Днес са останали няколко и са обявени за „природни забележителности“. Тук е празнувано на Спасовден. На няколко места е почитано Възнесение Господне: в местността Черешки рът, махала Равнище и на Кръста в долния край на селото в местността Орехите се събират от

няколко околни махали. Молитвите и обредните действия са свързани с надеждата за добра реколта, за достатъчно дъжд, но без градушки, гръмотевици и пожари от тях.

Петровден е тачен в две местности при Горунете, махала Хановете, където още стои оброчния кръст с надпис „1877 г.“ и в местността Секиля в горния край на Хановете. Днес вече е изоставен. Там е тачен още Свети Илия.

В миналото се покланят и в местността Сурков рът с огромни дъбови дървета, които днес са обявени за „природна забележителност“.

В народната памет е запазена и легендата за местността Яковото. Някъде на границата между селата Осиковска Лакавица, Правешка Лакавица и Калугерово в буковите гори се намира малка поляна по средата със студена вода и малко езерце. Красивото място хората наричат „Оброчище“. Наоколо в тези гори в размирните робски времена се крият хайдутите от четата на Яко войвода. В спомените си лакавчани разказват за общи тържества на мястото (Луканов 1984, 9-10).

В селото няма църква затова жителите използват оброците да се черкуват. Едва през 2009 г. е построен и осветен църковен храм с патрон „Света Богородица“.

Осиковица е селището с най-голямо землище и най-много махали в община Правец. Затова оброците и местата, които тачат жителите на махали са значителен брой.

Върху всички тракийски могили, регистрирани в Осиковица има оброчни камъни. Някои са с каменни кръстове, а другаде оброчните камъни са грубо издялани и имат правоъгълна форма. Вероятно става въпрос за по-ранни оброчни камъни или традицията е такава. Освен оброчни камъни, около или върху самите могили обикновено има вековни, дъбови дървета (Донев 1970, 225). В Осиковица има и един оброк в близост до извор.

Местни краеведи описват един и същ обред еднакъв за повечето оброци. Д-р Георги Василев Донев разказва, че оброчните места в Осиковица са използвани и за махленски събрания, на които жителите обсъждат и решават възникналите махленски въпроси и проблеми на махалата. Те засягат състоянието на пътища, мостове и кладенци. Обсъждат работата на махленските училища и други събития. По време на дебатите се избира ново настоятелство за провеждането на следващия оброк. Тричленката включва председател, касиер и съветник. Касиерът съставя списък с членовете на оброка и събира сумата за организирането на курбана, но и необходимите средства за разрешаване на част от проблемите, обсъдени на импровизираното събрание (Донев 1970, 225-226).

Най-почитаният светец-закрилник в Осиковица е Свети Спас. Седем са местата, на които е почитан празника. При Горуня върху могилата при Вельовци и Съйковци от родовете Джамбазите, Вълчиновци, Вельовци, Кратунете, идват хора и от селото. В местността Малеев рът, махала Манговци оброк правят родовете Нешовци, Семковци, Тотъовци, Грозъовци и Койчовци. На могилата при Марко Пешев Свети Спас почитат родовете Семковци и Гюрулете. При новооткрития параклис „Възнесение Господне“ в местността Попова могила се събират родовете Владовци, Ралчовци и част от селото (обр.59). Параклисът е построен в близост до древна тракийска могила с вековно дърво и стар оброчен кръст. В овощната градина на махала Робовица е установен оброк на Свети Спас, но е разрушен. В близост до Баренското училище, оброкът Възнесение Господне е действащ с оброчен кръст. Родът Недковци в миналото празнува в местността Мерльовото, където има оброчен камък.

В махала Господарите почитат и днес Свети Георги, пазител на овчари и земеделци. От Георгъовден започва лятото и огромната работа на полето по нивите и по отглеждането на стоката.

Свети Никола Летни – господарят на дъжда, смятан за покровител на нивя, лозя и градини се почита с кръст от Стойковци. В близост до днешния Баренски трафопост – от Панчовци. Оброк на Свети Никола върху тракийска могила е честван в миналото от Войновци. От махала Владовци на левия бряг на река Малък Искър върху тракийска могила край вековно дърво, също се почита Свети Никола.

През 2007 г. екипът на ИМ-Правец проучва могила в местността Преслопа, махала Ямата, с. Осиковица. В могилата са открити три ритуални ями. Върху нея още има вековни дървета и е запазен оброчният камък. Мястото е свято от най-дълбока древност⁸. Оброкът, честван там е посветен на Свети равноапостоли Константин и Елена. За съжаление с обезлюдяването на махалата, той вече не е действащ.

Петдесетница (Света Троица) е тачена в местността Гласа от родовете Витъовци и Кратунете, прииждат и други близки хора от селото.

Петровден се тачи върху тракийската могила в местността Божовица от родовете Койчовци, Тотъовци, Грозъовци и Нешовци.

За Свети Илия Градушкар курбан е даван в две местности. Първата е в близост до Робовишкото училище с оброчен кръст, а втората се намира над сегашната църква, но и двата оброка не се поддържат вече.

Големите празници, посветени на Света Богородица са на голяма почит в село Осиковица за здраве и плодородие. В чест на Богородица се

⁸ Ритуалните ями според археолозите са от IV век пр. Хр.

устройва и днес събор в центъра на селото. В местността Бука с оброчен кръст се тачи от мах. Вельовци. При Кръста, оброкът на Света Богородица е в близост до извор. Събират се Балините, Койчовци, Тотъовци, Грозъовци, Манговци, Семковци и Гюрулете.

В землището на селото, което съществува още преди падането на България под турско владичество под величествения връх Острома са проучени от археолози останки от средновековна църква „Света Богородица“ (XIV век), част от манастирски комплекс. Днес там се чества оброк, посветен на Света Богородица. Празнува се на 8 септември на църковния празник Рождество Богородично като оброчен камък се използва олтарният престол.

Света Мала Богородица, както се нарича празникът се тачи от 1911 г. от Видинския род в махала Баре. На 8 септември се празнува още от махала Гешовци в южната страна на селото край оброчен кръст.

Кръстовден отбелязва края на лятото и началото на есента. Празненство се устройва на Кръстова могила с част от жителите на селото, но най-вече от Найденци, Кратунете и Витьовци.

С оброците посветени на Света Параскева-Петка Търновска и Свети Димитър завършва годишният календар и почитането на светците-покровители. В миналото светицата е тачена в махала Панковци, но оброкът днес не е действащ. С празнуването на Свети Димитър се слага край на полската работа, стоката се прибира в кошарите и хората се разплащат с наемните работници (овчари, говедари, ратаи). Почит към светеца е отдавана в гората, наречена „Церака“ срещу махала Владовци. Днес празникът е пренесен в двора на Васил Димитров Нинов. За съжаление никой не си спомня на кой светец принасят курбан в миналото в махала Войновци до Иван Христов.

Джурово като повечето села в Община Правец съществува през късното средновековие (Ковачев 1997, 116). В трудните робски години, когато няма църква, оброчните места са единственото място за черкуване на жителите на селото и неговите махали. Краеведът Марин Нанов пише: „Черква нямали и благодарността и молитвите си изливали под големите дъбови дървета – оброци, в чест на светии“. Оброците са своеобразни храмове на открито, смесица от езически и християнски елементи, с жертвеници и молитви, в които хвалели бога, благославяли живота, труда и човека. (Нанов 1999, 45-46). Всеки род от селото си има своя покровител, на който се принася жертва. Оброци са правени на Свети Тодор, Свети Петър, Свети Илия, Света Петка, Света Троица, Свети Константин и Елена, Свети Четиридесет мъченици (Нанов 1999, 45).

За съжаление, днес по-голямата част от тях са потънали в забрава. Оброци се правят на Света Петка, местността се нарича Пирамидата, но празникът се чества през май и се почитат Свети равноапостоли Константин и Елена. Молитвата е за дъжд и предпазване от градушка. Поддържа се от рода Зенгините.

Оброкът на Свети Петър се намира източно от село Джурово в местността Бачището на високо равно място с вековни дървета. Тачи се по стар стил на 12 юли от рода Диковци.

Най-много оброци са запазени в чест на Свети Илия. През 1986 г. експедиция ЕТАП при теренно обхождане в землището на селото регистрира три тракийски могили, в непосредствена близост една до друга, където се празнува Свети Илия (Китов, Борисова 1987). Отново в източна посока от селото в местността Арманя се чества Свети Илия по нов стил на 20 юли от рода Дорунете. На 2 август жителите на махала Беляновец го тачат в двора на махленското училище. В миналото е правен и в центъра на селото, но днес не се поддържа.

На 8 септември, когато е Рождество на Пресвета Богородица също се празнува в източната част на землището на Джурово, махала Герановица, местността Зелена гора. Настоятели на оброка са Кацамарите.

Петрешковци тачат Света Петка под вековно дърво в северното землище в местността Чифлика.

Въпреки бездуховното време, в което живеем се намират хора с широки сърца. През 2008 г. Васил Вутев и известният скулптор Павел Койчев построяват в двора на твореца, в махала Герановица параклис, носещ името на Свети Павел. На 29 юни край него се събира цялото село и се прави голям оброк.

Църквата в селото е построена в средата на миналия век. Нейн патрон е Свети Димитър. На храмовия празник се отслужва празничен водосвет и се раздава отново курбан за здраве и благополучие на цялото село.

„Хубавото село Видраре“, така наричат своето родно място видрарци. Църквата „Света Параскева“ е изградена върху езическо капище (Патев 1936, 35). Мильо Павлов в историческия очерк „Село Видраре“ през 1993 г. пише следните редове: „Така е било с църквата, а вън по къра хората са правили повече от 30 оброка“ (Павлов 1993, 3). За съжаление днес много малка част от оброчните места се почитат, а дори не се знае точното им нахождение. Най-възрастните жители си спомнят само някои от старите оброци.

В махала Богдан, местността Пряслопа на 1 юли край кръст са чествани Свети безсребреници Козма и Дамян. В представите на наро-

да ни, това е денят на Свети Врач, закрилник на всички врачки, баячки или въобще хората, занимаващи се с народна медицина (Василева 1985, 130). В махала Богдан, но в местността Лепковец има две свети места. Местните жители си спомнят само за празника Петровден (има оброчен камък), а другият отдавна потъва в забвение. В местностите Сугарилското и Лъга също не се помни таченият светец. Причината е обезлюдяването на махалите в средата на миналия век, когато една част от жителите им слизат от балкана в селото или поемат към градовете.

Най-интересен е обредът практикуван на оброка Свети Четиридесет мъченици⁹, чийто оброчен камък е върху тракийска могила (обр.60). По църковния календар денят, в който църквата почита мъчениците е пролетното равноденствие (22 март стар стил). Обредните действия на видрарчани са свързани точно със събуждането на природата за нов живот, за нова реколта и плодородие. На този ден цялото село се стича в местността Свети Четиридесет мъченици, за да посрещне раждането на пролетта с веселие и музика. Празникът е по време на Великденските пости. Курбанът е постен, приготвя се боб-чорба на място.

Всеки новопристигнал поздравява готвачите с „Добър ден“, те отговарят „Дал бог добро“. Празненството е посветено най-вече на младите булки и техните свекърви, станали такива през изминалата година. Новите премени са задължителни за всички. Окичени с китки, те се веселят, играят хора и пеят песни.

Свекървите носят малки бакърени котлета, закичени с китки, които се нареждат до казаните с приготвената постна храна. В околността на могилата правят обща трапеза. Прииждащите от всички околни махали хора си постилят шарени черги и водят оживени разговори за изминалата зима и за предстоящия усилен работен сезон.

Последните пристигащи водят със себе си най-възрастната баба от селото. Тя пристига след като задължително изпълни следният ритуал: става много рано преди изгрев слънце, помита кошарата и изчиства яслите на добитъка. Носи вързани 40 пръчки от шумата¹⁰ като си пожелава да и преминат всички болести. Вярва се, че изпълнението на този ритуал ще донесе здраве. Ако срещне друга баба със здравословни оплаквания, старата жена предава товара си с пожелание и тя да се излекува.

Когато чорбата е готова, готвачите я разпределят в подредените котлета и всяка от жените ги отнася при своите хора на трапезата. Най-

⁹ Специални благодарности за предоставената информация за ритуала дължа на секретаря на читалището в село Видраре Виолета Стайкова

¹⁰ В района се събира шума от дъбови дървета, прави се на снопове и се съхранява в близост до къщите и се използва за храна на добитъка през зимата.

младата булка (омъжена най-скоро) минава и раздава ракия. Хората ѝ благодарят и я благославят „Таз година булка, догодина люлка!“.

Следващият ритуал, които изпълняват е да раздават помежду си още храна, която носят от къщи, благославяйки за сполука и берекет.

Друга задължителна гозба на този ден са „пълнените чушки с боб“¹¹. Свекървата на булката ги подава и разказва какво „урошма“¹¹ е тяхното приготвяне. Този разказ е в отговор на въпроса на млада булка как се приготвя ястието, за да го приготви на своята свекърва и добре да се представи на следващия оброк. Свекървата раздава питка и всички възклихват, че е много вкусна. Тя им обяснява, че брашното е смляно от мъжете на Гурльовската воденица, където те са видяли щъркели. Това означава, че пролетта настъпва.

След празничния обяд се изпълнява ритуално надбягване между младите булки от селото. Подреждат се в права редица, подкрепяни от своите свекърви, те се състезават. Бягат до чешмата, най-пъргавата и най-бърза е окичена със слава през цялата година. Носи здраве и берекет на семейството си. Свекървата и подава бакърено менче, пълно с вода и украсено с китка. В него пуска жълтица и я благославя.

Традицията е свързана със семейството, имането в къщата и плодородието на земята. Извършваният ритуал е характерен само за оброка „Свети Четиридесет мъченици“ в село Видраре.

Възрастните хора от Видраре си спомнят за още една кулинарна подробност, свързана с таченето на светците. По оброците е приготвян сутляш¹².

Днес оброк се чества и на Свети Дух в близост до коритото на река Малък Искър.

Оброци има и в махала Градище на Петровден и на Петковден край вековни дървета с оброчни камъни (Обр. 61). Почитани места в миналото съществуват в Черни връх, Станчовец и Мусатското.

В махала Печор е установен оброк в чест на Светите Петър и Павел с оброчен камък върху могила (обр. 62).

В местността Камънака, землището на село Видраре отново върху малка тракийска могила има оброк в чест на Голяма Богородица. Надписът е интересен, защото е изписан почитаният светец и името на човека, установител на оброка (обр.63).

В махала Пешната Лъка през 70-те години на XX век нейните жители установяват нов оброк в чест на Свети Симеон. Наследници рев-

¹¹ Приготвянето на даденото ястие изисква определени умения на домакинята.

¹² Мляко с ориз .

ностно спазват традицията и празнуват всяка година на 1 септември, но не си спомнят защо е избран точно този светец (обр.64). В народния календар светецът се свързва с настъпването на църковната нова година и със започването на есенната сеитба. Денят е почитан от орачите с молитва за хубаво време за засяване на есенните посеви.

Най-почитаният светец от жителите на най-отдалеченото село на община Правец Манаселска река е Свети Спас. В махала Цокровци в Драганков рът, оброкът е край вековно дърво с наличие на стар оброчен камък. Въпреки, че църковният празник е с широк диапазон на празнуване от средата на месец май до средата на месец юни, празникът Възнесение се тачи на 15 май всяка година от установителите на оброка. Край пътя в махала Чульовци също се празнува оброк Възнесение Господне.

В махала Дряна в местността Станковец в миналото е почитан оброк в чест на Свети Илия, но преди години оброчният камък е свален и днес оброчището се чества в центъра на селото.

Голяма и малка Богородица също почитани празници в Манаселска река. На 28 август, стар стил на Успение на Света Богородица се тачи в местността Гумнище, махала Цокровци. На 8 септември Рождество на Пресвета Богородица, курбан се дава от жителите на махала Чульовци.

В центъра на селото се изразява почит към Свети Симеон по стар стил на 13 септември всяка година.

В местността Гложака, близо до някогашния стопански двор при теренните обхождания през 1986 г. археолозите от експедиция „ЕТАП“ регистрират тракийска могила с оброчен кръст, но и тогава и днес никой не си спомня кой светец е честван на мястото (Китов, Борисова 1987, 63).

За Равнище местната колоритна личност, дългогодишен кмет и краевед Йордан Петков пише: „Друга традиция, която са ни оставили нашите дядовци и бащи, са така наречените „оброчи“. На всеки личен ден се е правил и прави оброк – обричане на видни светии. На всеки оброк, ако не е през постите, се коли овца, а през постите се поднася боб, зеле и компот от сливи“ (Петков 2005, 44). В землището на селото дори има местност с названието Оброк до старата чешма Стублата. Петков отбелязва, че в Равнище има установени над 25 оброка. Днес от тях се помнят и честват само девет.

С оброк в махала Лисиците започва оброчният календар в село Равнище. Почитат Светите равноапостоли Константин и Елена на 21 май (обр.65).

В местността Чукаря всяка година се празнува Спасовден. В Парка, махала Ръта местността се нарича Света Петка, но почитаният празник е на Свети Дух. В местността Соленска могила също се тачи Свети Дух.

В чест на Свети апостоли Петър и Павел оброци са установени в махалите Чеширска и Грозев дол. Курбан за Свети Илия Градушкар се прави в махала Семковска.

И в Равнище се празнува на голямия християнски празник Успение Богородично. Тържествата са на двете дати по нов и стар стил. На Гайтанското в Махала Палашка на 15 август. Оброк в местността Миоското, махала Ръта на 28 август.

С оброците на село Равнище завършва прегледът на оброчните места в община Правец. Резултатите от направеното проучване на този тип празници, представени в тази статия, ни позволяват да формулираме следната картина за obroka като тържество в чест на светеца-покровител на рода или на закрилника на имота или добитъка. Празниците са изпълнявани на семейно, кръвно-родствено, териториално и общоселищно ниво. Най-тачен е празникът *Възнесение Господне* записани са общо 19 obroka в чест на *Свети Спас*. Следват местата в почит на *Светите апостоли Петър и Павел* и *Свети Илия*. Дните в чест на *Пресвета Богородица* са следващите най-почитани дни за установяване на obroci. Изключение са почитта към специфични светци в някои села, но това е свързано с поминъка на жителите им. Трифон Зарезан и Свети Прокопий са доказателство за това. При поддържането на obroците се извършва почти един и същ ритуал, характерен за всички. Най-отличаващи са ритуалните действия при obroka „Свети Четиридесет мъченици“, село Видраре.

Оброците са и ще бъдат неизменна част от празничния календар на жителите на отделните селища в района.

Празниците за българския народ са обичайно място за срещи и общуване в или между отделните общности (семейства, родове, съседи, съселани и т.н.). На селските сборове и obroci те имат възможност да се съберат, да се видят и обсъдят ежедневието, но и да си отдъхнат от него. Принасят своя дар на бога, на светията, за да са успешни делата им.

Много от оброчищата са върху древни свети места – тракийски могили, на мястото на стари църкви, в много случаи край вековни дървета, символ на древност, якост и здраве. В Калугерово, Равнище, Осиковица и Видраре в могилените насипи са открити култови съоръжения. Използването на древните могили преминава във времето, за да достигне до наши дни чрез поддържането на оброчища върху тях в чест на определен светец-покровител. Тези места са свързани с култа към предците, с поддържане на древни ритуали на едно и също място в продължение на повече от две хилядолетия, с една изключителна устойчивост на традицията.

Литература:

- Борисова 1994:** Т. Борисова. Тракийските могили на територията на Правешка община. – Във в. „Правец“, 1993 г., бр. 4.
- Борисова 2006:** Т. Борисова. Исторически корени, възникване и развитие на селищната мрежа и нейния модел в община Правец. – В: Исторически корени и културно наследство на община Правец. Панагюрище, 2006.
- Василева 1985:** М. Василева. Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България Том III. София, 1985.
- Дилков 2006:** П. Дилков. Калугерово – Софийска област История, бит, култура. В. Търново, 2006.
- Донев 1970:** Г. Донев. История на с. Осиковица – Софийски окръг. София, 1970. Предадена на съхранение в ИМ Правец, Инв. № 413 I/ 1, 1985 г.
- ЕИМ-БАН 1980:** ЕИМ-БАН. Етнография на България Том I. София, 1980.
- Китов, Борисова 1986:** Г. Китов и Т. Борисова. – В: АОР, 1987.
- Ковачев 1997:** Р. Ковачев. Опис на Никополския санджак от 80те години на XV век. София, 1997.
- Луканов 1984:** Ц. Луканов. Минало, бит и обичаи с. Осиковска Лъкавица, Софийски окръг. София, 1984. Предадена на съхранение в ИМ Правец. Инв. № 412 I/ 1, 1985.
- Малчев 1987:** Р. Малчев. Оброчни системи – общи сведения за оброчната система. Бойчиновци, 1987 – От: Въпросник за събиране на материали за оброци и оброчни системи, 1982. От: Р. Малчев, П. Иванов. Въпросник за събиране на материали за оброчни системи, 1985.
- Нанов 1999:** М. Нанов. Джурово. София, 1999.
- Нитов 2004:** В. Нитов. История на село Своде. София, 2004.
- Павлов 1993:** М. Павлов. Село Видраре. София, 1993.
- Патев 1936:** Н. Патев. Из миналото на Тетевенско и Ботевградско. София, 1936.
- Петков 2005:** Й. Петков. Равнище. София, 2005.
- Пешева 1958:** Р. Пешева. Родови остатъци и семеен бит в Северозападна България – В: Експедиция в Северозападна България. София, 1958.
- Пешева 1960:** Р. Пешева. Един старинен семеен празник. Празнуване на светец в Северозападна и Западна България – В: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Стоян Романски. София, 1960.

Пешева 1961: Р. Пешева. Семейството и семейно-родовите отношения в Средна Западна България – В: Комплексни научни експедиции в Западна България. София, 1961.

Пешева 1965: Р. Пешева. Структура на семейството и на рода в България от края на XIX и началото на XX век – В: Известия на Етнографски институт с музей, VIII. София, 1965.

Стаменова 1985: Ж. Стаменова. Родови празници и обичаи. – В: Етнография на България Том III. София, 1985.

Христов 2004: П. Христов. Общности и празници. Служби, слави, събори и курбани в южнославянското село през първата половина на XX век. София, 2004.

Старият Правец. Старата чаршия

(из непубликуван документ от фонда на ИМ – Правец)

Васил ПАЛАНКОВСКИ

В края на XVIII и началото на XIX век Правец е било цветущо занаятчийско, търговско, стопанско и културно средище. Занаятите, които се развивали са свързани с преработка на селскостопанската продукция, обработка на дърво. Служели са за задоволяване потребностите на населението със селскостопански инвентар, предмети за бита, обслужвали са преминаващите пътници и търговци. Насочени са и към пазарите в турската империя. Много имена на фамилии и днес напомнят за професиите на нашите предци. За някои от занаятите и професиите са били възприети названия от езика на поробителите. Например родът Мутафчиеви е с произход от занаята, който преработва кожи от кози, овце, коне в козаци, торби, чулове, въжета и др. Кюркчиеви – от кожухар, Гунинци – от шивачи на гуни (турски аби, кабаници), Дзифарски – от производител на дзифт (катран), Дръндарски – от майстор разбиващ вълна преди да се влачи за дарак, Табакови – от щавене на кожи, Симидарски – от производител на питки приготвени от бяло брашно и специална мая (симида). Дюлгерски – от майстор строител и пр. От производители или търговци на различни произведения произхождат фамилните имена Керемидски, Пушкарски, Чукачите, Бояджийски, Оцедарски, Бозарови, Коларски. Попови, Даскалови, Клисарски, Писарски водят фамилията си от професията на някой прадядо. Известни са и названията на махали и местности, свързани с професията или занаята на правчани – Бърдарското, Хановете, Попов трап.

Преработването на продукцията от животновъдството е довело до възникването на много професии за обработка на кожи (щавене), шиене на кожуси и др. кожени изделия, тепавичарство, бояджийство, абаджийство, мутафчийство, производство на месни произведения (суджуци, саздърма, пастърма), за изработване на гребени и други произведения от животински рога, производство на масло, сирене и кашкавал.

По време на турското робство селището около Карабонов дол и Черковище¹ (обр. 66) (Монински 1987, 61-62, Цветков 2006, 64-65.) постига особено висок подем в своето икономическо развитие. Тогава то се е наричало Беравча, а турци и българи са го наричали Алтън Беравча.

¹ През вековете на османското робство селището Правец е разположено по югозападните склонове на възвишението Черковище от Остромския рид, където има останки от стара църква

Алтън на български означава „златен“. В този период то е било най-голямото и богатото селище в цялата ботевградска котловина. На кръстопътя, където пътят от Никопол за София се слива с пътя от Видин и Враца се оформя едно не голямо, но оживено търговско, икономическо, занаятчийско и културно средище от местно значение.

Дворовете и яхърите на ханищата по всяко време на годината са огласяни от звуци на домашни животни – овце, кози, говеда, биволи, коне, свине и птици, предназначени за пазарите в Цариград, Одрин и Пловдив.

Обр. 4. Селски двор

Обр. 5. Селски двор

Обр. 6. С биволи на полето

Звънтели са наковални, пригласяли са им бичкии и рендета, тесли и брадви, тупкали са станове и тепавици, пушели са бояджийски купове и ракиджийски казани. Ароматни скари с карначета, момици и други карантии са примамвали морни пътници на паница вино и филджан

люта ракия с вкусни мезета. От кепенците на магазините надничали най-разнообразни стоки от надомната промишленост и занаятчийските работилници – разноцветно боядисани преди от вълна, домашно тъкан шаяк (бало), шарени калци (чорапи) (обр.67), амуниции, сарашки и мутафчийски произведения, много от които с висока художествена стойност. По време на сборове, панаири и в пазарни дни особено привлекателни са били витрините и сергиите, предлагащи разнообразни произведения на местните занаятчии и златари, богато разнообразие на чопрази (пафти) (обр.68), огърлици, обеци, ланци, гривни, пръстени от сребро и злато, разкрасени със седеф, лъчисти камъни, филигран. Според преданието златарството се е развивало на основата на добиваното злато от правешките реки.

След опустошаването на цветущото селище в края на XIX век от кърджалийските орди центърът на селото се възражда от двете страни на Стара река до северния скат на Било, където се намира и сега. В „Моите спомени“ (ИМ-Правец, инв. № 524/I/1) д-р Цено Георгиев дава едно моментно описание на центъра на селото от началото на тридесетте години на XX век (Георгиев 1984, 3).

„Главната улица на селото започваше от долната чаршия, респективно от шосето за Етрополе и отиваше покрай реката нагоре, през горната чаршия до училището и църквата. Докато горната и днес съществува в почти същия вид, с незначителни промени, то от долната чаршия нищо старо не е останало.

Обр. 7. Долната чаршия при хана на Генчо Туевски, Правец

Обр. 8. Старата чаршия, център на Правец

Обр. 9 Коларо-железарска
работилницата на
Христо Оцедарски

На нейно място днес е оформен централния мраморен площад с културния дом, народния съвет, хотела на „Балкантурист“, търговските сгради и други все нови постройки. В паметта ми все още е запазен споменът за старата чаршия, на която прекарах голямата част от моето детство. На северната страна се намираше интересната къща на дядо ми Георги с коларо-железарската работилница на Христо Оцедарски, с кладенеца и двете петровки ябълки пред нея.

Обр. 10. Пред къща в
старата чаршия

До нея бе кръчмата и къщата на чичо ми Никола. От западната страна бе къщата на дядо Васил Стоянов със старата липа пред нея. Следваща къща бе на баба Пена Мутафчийска с бозаджийницата на Стефан Пушката. След нея бе тази на Цено Мутафа, по-късно закупена от Иван Христов, където бе и обушарницата му. Следваше къщата с кръчмата на баба Мария и Генчо Туевски. Между улицата, която отиваше

към горния край и реката – от южната страна, бе кръчмата – хан на дядо Ганчо Дзифара. От изток край реката имаше няколко големи сенчести върби, под които почиваха етрополските каруцари и специално постоянния етрополски пощенски куриер Цирката с кабриолета си. По на изток през реката бе къщичката на Семковеца, в която се помещаваше амбулаторията, завеждана от фелдшера Кольо Говедарски, или както го наричаха в селото – Кольо фелдшера. Той имаше внушителна осанка, всяваше респект и струва ми се, че не беше и лош лечител за времето си.

Отивайки по улицата нагоре от ляво покрай реката бяха наредени високи стари дървета до самата община. От дясно бе къщата на дядо ми Цено с работилницата на Лазар Сираковски, по-горе следваха къщите на Нино Савов, на учителя Петко Маринов с шивачницата на бай Цвятко Райчинов, двуетажната по-съвременна къща на Герго Стаменов с неговата бакалница и кафене.

Обр. 11. Центъра на Правец,
50-те години на XX век

Обр. 12. В къщата на Цено Дилов – коларо-
железарска работилница на Лазар Сираковски

През третото десетилетие в неговите помещения бе настанено читалището ни „Заря“. От дясно нагоре следваха кръчмата на Цвятко Мишовски, тази на Васил Тинчов, общарницата на Христо Керемидски, бозаджийницата на Васил Христов (Руски), бакалията на Васил Табаков, кафенето и бръснарницата на Илия Дилов (Суция), бакалията и кафенето на Бончо Дончов, бозаджийницата на Манчо Параскевин, кръчмата и бакалията на братята Петко и Васил Рачеви, бръснарницата на Иван Табаков и т.н. От ляво покрай реката бе общината, шивачницата на Михаил Личев, бакалията на Михаил Димитров, кредитната кооперация „Развитие“, общарницата на Димитър Керемидски и по-нагоре къщите, които съществуват и до днес. Една от тях бе къщата на Ганчо Дамянов, в която се помещаваше пощата с известния на времето Гочо „Началника“.

Към това подробно описание на правешката чаршия на д-р Цено Георгиев мога да направя само някои допълнения. Няколко години преди това между къщата и кръчмата на баба Мария и Генчо Туевски и къщата на дядо Цено Дилов се намираше дюкяна на дядо Иван Цанов Коларски. Той беше забележителен с това, че беше единствената дървена постройка в Правец. Върху маза иззидана от камък, почти изцяло под земята, се издигаха стените на дюкяна от широки и дебели към 10 см талпи от дъб. Сградата беше покрита с каменни лъкавишки плочи. Според спомени на най-старата дъщеря на дядо Иван, Йона в мазата е имало две грамадни бъчви, които не са могли да влязат през вратата на мазата, а кацарите някога са ги внесли на части и ги сглобили вътре. Дядо й Цано през есента ги е пълнил с хубаво тракийско вино. В двора се е намирала коларска работилница. От този дюкян няма поне една снимка. Той беше съборен и на това място беше изградена двуетажната къща на Стоян Ив. Коларски, а през последните години и тя беше разрушена, за да се изгради модерна търговска сграда.

Второто ми допълнение е, че преди сградата на общината се намираше тенекеджийската работилница на Илчо Стоев Бойовски, където в Правец се произвеждаха първите ламаринени готварски печки, които местните хора наричаха „шпорове“. Но и този дюкян беше разрушен и на това място беше изградена модерна за онова време амбулатория. Сега тази сграда се ползва от предприятието за комунално стопанство и благоустройство (след 1990 г. е върната на собствениците).

Докторът е пропуснал да отбележи, че до дюкяна на кооперацията имаше дървена постройка-налбалтницата на Никола Тодоров, а до нея беше кръчмата на Павел Мацин, наследена от син му Димитър Топалов. По-нататък следваха дюкяните на Иван Бончев Топалски, в които по-

късно се продаваше царевица и други зърнени храни. Искан да отбележа и това, че бръснарницата на Иван Табаков беше и малка бакалница.

От разказите на правчани и от лични впечатления съм стигнал до извода, че правешките крѣчми и крѣчми-ханове играеха особено важна роля за икономическото развитие на селището. Някои от крѣчмарите се занимаваха с търговия на добитък (*обр.69*), производство и продажба на месо и месни произведения, с лихварство, търговия с бакалски стоки, дори организираха занаятчийски работилници. Изкупували са и са продавали в турската империя надомно производство от шаяк, вълнени преди, аби и гуни, кожуси и кожени калпаци, сарашки, мутафчийски и др. стоки.

Традиция беше през пролетта почти всеки крѣчмар да закупи от Дунавската равнина стадо от 100-200 и повече овце майки и агнета и да ги докара за отглеждане през лятото на село в Балкана.

Обр. 13. Стадо овце

Още с докарването им започва изколването на агнетата. Месото се продава на населението и се приготвят ястия и мезета в крѣчмите. С осво-

бождаването на овцете от агнетата започва доенето на млякото и производството на саламурено бяло сирене. С добитата суроватка (цвик) се изхранват прасетата. Събира се овчия тор и се прави егречно торене. След прегарянето на овцете, започва изколването им, което трае един два месеца. Едно шкембе пълно с карангии се продаваше на бедните селяни за два три лева. Кръчмарите преработваха месото в суджуци, саздърма, пастърма.

В този сезон пред всяка кръчма пушеше скара и из чаршията се разнасяше аромата на печеното с дървени въглища месо. По-възрастните правчани разказваха, че в кръчмата на Цолето (Цоло Табаков) над огнището висял черен котел, в който се варели карангии и всеки, който си поръча вино има право, сам да си извади от котела и да си яде колкото си пожелае безплатни мезета. Това е красноречив нагледен пример за конкурентната борба с цел печелене на повече клиенти.

Някои от правчанските кръчмари са били много находчиви и предприемчиви, с което са допринесли не само за своето бързо забогатяване, но и за просперитета на селището. Тук ще отбележа, че те са не само стопански деятели, а и видни политически личности. Кръчмите им бяха фактически и партийни клубове. Като най-ярка личност между тях се налага дядо Васил Тинчов. За него Стоян Булгуров – селски бояджия от с. Брестовица, Пловдивско, пред наши правчани търговци на свине казва: *„От Пловдив до Правец втори като Васил Тинчов няма. Много е умен и акъл ни дава. Още ли е жив?“*.

Повечето от правчаните, с които съм беседвал за поминъка, не пропускаха да кажат нещо за дядо Васил Тинчов, но най-интересни спомени за него са ми разказвали неговия внук, Марин Станев Бозаров, Иван Върбанов Маринов и Васил Василев Кошински. По време на Освободителната война, когато генерал Гурко пристигнал в Правец цялото село излязло да го посрещне. Марин Тинчов – бащата на дядо Васил, стар поборник за свободата, прегърнал един руски войник, но сърцето му не издържало, получил разрыв и починал. Васил останал беден сиромаш, но на 24 години почнал да побелява и решил да се ожени. Първата мома, която поискал обаче му отказала, защото е сиромаш и е много стар. След като умира първата му жена, той вече е забогатял, имал двеста хиляди златни лева, макар вече на възраст, оженва се за дъщерята на тази, която не го искала. Марин Бозаров разказва: *„Дядо Васил Тинчов беше селски чорбаджия. Държеше три кръчми – една на Хановете, една там където сега е железарския магазин и една срещу старата община...“*.

„По имотно състояние и в търговията Васил Тинчов се съревновавал с Цолето (Цоло Табаков), който също е търгувал с добитък – овце,

кози, свине... Угоявали са свине и ги продавали на платци (черечи)...". На въпроса „Как Васил Тинчов от бедняк успял да стане един от най-зможните хора в Правец?“ правчани отговаряха: „С ум, хитрост, смелост, хвърлял се в рисковани търговски сделки и с много, много труд“.

Стопанската си дейност Васил Тинчов започва с кръчмата и търговията с добитък, но рано преценил, че работата му ще бъде по-плодоносна, ако я съчетае с борбата за власт. Ориентира се към Националнолибералната партия на Стефан Стамболов. И макар, че беше с ниско образование, той имаше много хубав похват, умееше добре да прави избори, поради което около осемнадесет години той е кмет на Правец. В дните преди изборите от сутрин до вечер с кон и много чираци обикалят махалите и агитират за него да гласуват. В празнични дни чакал пред черквата и раздавал на жените по един чембер (кърпа, забрадка) с поръчение да накарат мъжете си за него да гласуват. В кръчмата не само агитира, но и дава заем на бедните селяни, за да си купят добитък или нива, става им поръчител пред други кредитори. Станал беше кръстник на половината село, а знае се „На кръстник вода не се мъти“. В деня на изборите, той с коня напред и свитата си води избирателите махала по махала да гласуват. Много държеше на авторитетните хора по махалите. Известен е такъв случай. Лило Иванов бил също чорбаджия с много имоти и слуги, но той не ходел в кръчмата на Васил Тинчов, който бил и кмет. Кметът много дни мислил как да докара Лило Иванов в дюкяна си и измислил. Наредил на горските да дебнат и да хванат слугите на чорбаджията от Поповската махала, когато отидат в гората за дърва и нарушили или не нарушили закона, да ги докарат в общината с колата и добитъка. Заповедта на кмета била изпълнена. Тогава той наредил да си отидат слугите и да дойде чорбаджията им, а колата с добичетата да останат в общината. Идва Лило разтревожен, а кмета го приема в кръчмата

си и казва: „Лило, искам да те питам, като ходиш на черква защо не се отбиваш в дюкяна ми? Ти си чорбаджия и аз съм чорбаджия. Отбий се да кажеш „Добър ден“ и да си поприказваме“. Пили по една ракия и се разделили като добри приятели.

Веднъж даскал Иван Ганчов Кошински като се от-

Обр. 14. Селската река с Поповския мост

къснал по-рано от кръчмата и тръгнал да си ходи в Поповската махала, видял до ореха на Стоян Говедарски срещу плевнята на Васил Тинчов, че са ровили свине и са изровили жълтици. Той се стъписал, върнал се и съобщил на кмета какво е открил. Васил Тинчов веднага тръгнал с него и като видял наполеоните започнал да ги събира. Събирал, но като останали само няколко жълтици рекъл на Иван: *„Какво ме гледаш? Наведи се и събирай, че от събраните няма да ти дам!“*.

Като се сърдела жената на дядо Васил, че чираците не са направили това или онова, или че са го направили не както трябва, той ѝ казвал: *„Знам че е така и съм разбрал, че Васил Стоянов Монински е много добър за чирак, той всичко прави както трябва. И канил съм го да цения, но той не ще“*.

Една пролет Васил Тинчов купил към хиляда кози. Половината настанил на пасищата в м. Церица, другата половина в м. Острома. През есента дошъл един грък да ги купува и кара за Цариград. Той пожелал да види козите. Стегнали се, качили се на конете и се качили на Острома. Гъркът поогледал, поопипал някои от козите. Те били добре охранени, тлъстички и му харесали. Тръгнали за селото, но той пожелал да види и другите. Дядо Васил му казал че те са много далече и за днес им стига. На другият ден го отвел на Церица. През нощта обаче пастирите разменили стадата, тъй като церишките кози били по-мършави. Това обаче купувачът не можал да разбере. Поогледал ги, поопипал ги и те му харесали. Наброил жълтиците на дядо Васил и ги откарал. Така правел и Тодор Топаля – бащата на адвоката Васил Топалски.

При кръчмата – хан край шосето на Хановете, Васил Тинчов е имал сахлана, където целогодишно се е колел добитък, особено пролет, когато са изколвали агнетата и яретата, а есен – овцете и козите. През другото време са колели свине, говеда и биволи. Цвета Хр. Драгнева разказва: *„През есента дворовете и градините на трите му кръчми са зареждани с пастърма и суджуци на пръти да съхнат, а бащата на свекъра ми Драгньо Цолов и др. са били колачи в сахланата“*. За да ги пазят от котки, кучета и крадци дядо Васил си оставяше пазачи. Една нощ пазели Павел Ецавия – циганин другоселец и момчето Никола Нинов. Но чорбаджията, след като затворил кръчмата, отишъл да провери пазачите, улучил обаче точно когато Ецавия откачил едно парче пастърма и го пхнал зад пояса. Дядо Васил го приближил и погледнал строго, а той почнал да се оправдава: *„Бббай, бббай Вассиле, нне ввяррвам дда сссьм ккраадднал пас-пастърма...“* Чорбаджията обаче бръкнал зад пояса му и измъкнал пастърмата. Той знаел на всеки прът по колко парчета има, но

опитните пазачи не вземали цели парчета, а крадели като си режели по малко от няколко парчета.

Произведените суджуци, пастърма и саздърма дядо Васил продавал и в Турция – Цариград и Одрин. Свинското месо на череци (платци) продавал в Пловдив и Пловдивско, Самоков и Ихтиман. Месо и месни произведения карал в София, Враца и др. селища.

Не винаги стопанската дейност на Васил Тинчов е носела печалби, търпяла е и щети. Васил В. Кошински разказва: „Васил Тинчов купуваше стотици овни, кочове ги наричаха, угояваше ги в Балкана и праз есента ги караше чак в Цариград, но през Балканската война му останаха на ръцете, а не беше им осигурил храна и ходеха по улиците и по пазара и ядяха паднали листа от дърветата по снега“.

Макар че вечери стоял докато изпрати и последния пиияница, дядо Васил сутрин ставал рано и отварял дюкяна. Една сутрин както си ръсел и метял, отпред от полумрака го изненадал утринен поздрав. Обръща се и вижда Герго Николовски-Даскала с пушка през рамо отива на лов. След като отговорил на поздрава кръчмарят добавил: „Довечера от мене пиенето, от Вас мезето!“.

Ходили, ходили ловците, но нищо не хванали. На връщане се отбили в дома на чорбаджията, извикали жена му и й казали: „Васил поръча да хванеш най-глъстата кокошка, да я заколиш и свариш цяла, че тая вечер ще дойдат много важни гости“.

Когато кокошката била готова Даскалът я взел и я занесал в кръчмата. Събрала се компанията, кръчмарят дал обещаното вино и приседнал до Герго, който вдигнал наздравица: „Ходихме, но нищо не убихме поради това за мезе ще ядем кокошчица.“

Пийнали си и си хапнали, а след малко продължил: „Хайде Наздраве, Василе, от тебе и виното и мезето!“.

Кръчмарят се позасмял кисело и казал: „Ах, ти хитрецо, излъгал си жена ми?!“.

Васил Тинчов е избиран и за окръжен съветник във Враца и в Окръжната постоянна комисия, която разпределяла капиталните вложения и той успявал да задели пари за развитието на селото. Той „бил приятел с министъра“ с когото уреждал някои въпроси. Веднъж той завел при него Продан Чиновски – току що завършил гимназия в Плевен. Преди да влезнат при голямото началство Васил понахокал Продан, да се постегне. На негово доверие той бил назначен в министерството на финансите. Продан обаче бил умен и работлив и бързо напреднал в службата. По-късно става Директор на Държавните дългове.

От края на миналия век и началото на сегашния друг забележителен селски чорбаджия кръчмар и търговец беше Васил Стоянов Монински. Той бе също умен и находчив стопански деятел и лихвар.

До кръчмата си беше изградил голям хан с яхъри за добитък и много стаи за пътниците. Всичко това беше на удобно място до шосето за Етрополе, Златица и Панагюрище. В него имаше стремеж да подобрява селскостопанското производство. Край селото в Чорбанските градини на огромна за правчанските мащаби нива бе насадил лозе, от всички страни бе го оградил с един ред орехи, някои, от които и сега стоят в новия квартал. В средата на лозето бе изградил двуетажна пъдарница. Лозето бе оградил с пармакълци (дъски, летви за ограда). Целта му е била да продава собствено вино, но мястото му не е на припек и не става сладко грозде, а не след много години у нас се пренася филоксерата, която унищожила това лозе.

На стария разклон на шосето от София – Плевен за Правец, Васил Стоянов имаше ливада, която беше застрашена от затлачване с баластра от пороите по онова време от Бърдо. За да я предпази той я огради от север и изток с каменна стена, а от другите страни с бодлива тел. Тази градина той засади с черници, с оглед развитието на бубарството.

Той „бил много изискващ“ човек. Поръчал в Равна (с. Бойковец) да му произведат пармакълци, но искал всичките да бъдат еднакви по дължина и ширина. От майсторите, които му правели оградите изисквал колове, баските и пармакълците да поставят под конец, а които изкривявали оградата ги пъдел.

Обр. 15. Белене на пашкули

Васил Стоянов, както и повечето от правешките кръчмари се занимавал с търговия на свине и друг добитък, месо и месни изделия, на вълна и кожи.

Васил В. Кошински е запомнил, че след Първата световна война, в Правец е имало единадесет кръчми и кръчми-ханове. Освен Васил Тинчов и Васил Стоянов, той сочи кръчмата – хан на братята Ганчо и Димитър Манчови Дзифарски, които са държали и бакалница, а във вътрешните стаи шивачница на кабаници (аби), антерии, елеци, гащи,

сукмани и др. обточени с гайтани. Кръчма и бакалница са имали Манчо Калинкин и Рачо Ненчов, а само кръчми с касапници Иван Туевски, Цоло Цветков Табаков (Цолето), Цено Рачов, Христо Ненчов Мановски, Никола Георгиев Павлов. Тук не влизат тези в махалите Разлива и Хановете. По-млади кръчмари в Правец са били Цветко Машовски, Генчо Туевски, Васил Генчов Буровски, Марин Бончев Туевски.

След изграждането на „царския път“ от Плевен за София, в района на Правец, край шосето, възникват две нови махали – Разлива и Правешки ханове. Първите пострройки, които са се появили там, са били кръчми-ханове. На Разлива кръчмари-ханджии са били Христо Джановски, Христо Вълков Джамбов, Иван Вълков Джамбов, Васил Тодоров Колчаков, а в по-ново време Христо Диков-Комуната, Марин Христов Джановски, Дико Христов Диков и др. Колчаков имаше и баклница.

На Хановете е бил известният хан на Цветко Вълков Пенкин, ръководител на местния революционен комитет, при когото е отсядал Васил Левски. Там е ханът и на друг дядо Цветко, баща на баба Мария – жената на Дончо Ив. Топалски, който също имал връзка с революционния комитет. Там дюкяни са държали също Цоло Шишков, синът му Бончо, Вълко Проданов, Цено Витков, Васил Тинчов.

До нас са стигнали сведения и за други правчани – кръчмари от преди Освобождението – Иван Чоевски в дюкяна на Гочо Началника, Йото Цанов – ограбен и убит някъде по тракийските села и синът му Цано, бащата на Иван Цанов Коларски, Генчо Цацов – бащата на баба Цвета, жената на Герго Стаменов от Топалския род. Няколко души са били кръчмари и управници на селото по турско и след това. В по-ново време са известни имената на Павел Мацин и Иван Топалски, а също и синовете им Димитър Павлов Топалов, Дончо и Бончо Иванови Топалски и др. Повечето от кръчмарите, които са постигнали голямо лично благополучие и обогатяване, в края на живота си са се разорили, заради поръчителство, прекомерна задлъжнялост и алкохолизъм, натрупаните богатства са разпиляни. Такава беше съдбата на Васил Тинчов, Васил Стоянов, Манчо Калинкин, Цоло Табаков и др.

И още един цитат на д-р Цено Георгиев: „...на долната чаршия преобладаваха кръчмите, които работеха без определено работно време от ранна сутрин до късна вечер или до тогава, докато имаше клиенти. Основните напитки бяха местните ракии и вино, доставено от Тракия или лъжанско – от днешен Трудовец, където и тогава се отглеждаха повече лозя. През зимата се сервираше и топла ракия и чай, особено за по-ранобудните. Във всяка кръчма се сервираха и обилни мезета, които

кръчмарите сами приготвяха. Те бяха същевременно и касапите на селото, колежа целогодишно разни животни, продаваха месото, а същевременно си осигуряваха винаги мезета на клиентите. Всяка есен се колежа овце масово и приготвяха за зимата наденици, пастърма, саздърма и други лакомства. По това време скарите пушеха непрекъснато и се лееше новото, още неизбистрено тракийско вино.

Кръчмите си имаха свои постоянни посетители, които ги отваряха и затваряха. Те обикаляха от кръчма на кръчма и чакаха някой да ги почерпи когато им липсваха материални възможности – вересия (кредит) им се отказваше. Всеки кръчмар имаше т.н. кръчмарски тефтер (*обр.70*), където повечето от клиентите си имаха своя страница, където той, кръчмарят собственоръчно водеше и се разчиташе единствено на неговата кръчмарска съвест. Макар и във всяка кръчма да се мъдреше надписът – „доверие всекиму – вересия никому“, вересията се ширеше, кръчмарят пишеше и надписваше по свое осмтрение на края дълговете много често се събираха и по съдебен ред. Не в едно семейство са разплаквани жена и деца от продажбата на последната нивица или когато се изкарваше от двора им любимото домашно животно“.

Към казаното от д-р Георгиев ще добавя, че освен кръчмарите, по домовете си колежа, продаваха месо и правеха суджуци, пастърма и саздърма и други правчани. По 1000 и повече овце колежа Васил Атанасов и Иван Сираковски, които бяха ортаци. Дядо Дико Данчов и синовете му Данчо, Цоло, Христо и Тодор също колежа у дома си.

Синът на Данчо бай Дико разказва: „Дядо Дико беше търговец на добитък. Беше сербез старец. Зад силяха си носеше един пищов „Нагант“ и от другата страна – нож. Всяваше респект. Веднъж бе докарал овце, за да ги коли и ние ги пасяхме към Куковското... Какво беше – касаплъци, търговия!... По цял ден кълцахме месо, но не с машина, а на ръка със секирчето. Глави, шкембета, дробове, далаци, да ядете да ви пращат ушите!..“

Един-два примера и за кръчмарските вересии. На Георги Стефанов Монински не му стигали 500 лева, за да отиде в Тракия и да си докара вино. Той поискал на Иван Манчов Калинкин и Иван му дал, но забелязал, че отношението на кръчмаря към него се променило. Щом влезе в кръчмата, веднага му поднасят хубаво пиене и мезе, а пари не му искат. Бил доволен, че кръчмарят го черпи. Един ден обаче решил да си поиска парите. Георги се съгласил и отворил тефтера. Оказало се, че Калинкин е изпил парите, които му дал на заем.

Васил Пуканичарски-Врънджетото (Врънджетото) беше инвалид от войните и не чуваше, но получаваше голяма пенсия, която изпиваше

по кръчмите. Пиеше на вересия и като получи пенсията се разплаща. Веднъж той отива при Никола Георгиев и казва: „Кольо, плаща!“ Кръчмаря отваря тефтера и му казва какво му дължи, но оня настоява да му каже на коя дата какво е пил при него. Никола се съгласява и почва да му чете, но след малко Врънджето го спира и му казва, че на тази дата не е пил при него, а отсреща при Васил Стоянов. Кръчмарят обаче му отговаря: „Да, така е, но ще плащаш, защото ме отминаваш и отиваш отсреща. Аз гледах какво пиеш там и съм ти го записал, а ти да си дошъл и да си го пил тук. Нали бях отворил, а ти отминаваш“.

Алкохолици в Правец е имало винаги, имаше ги и когато бяхме деца и сега ги има. Повечето от тях бяха оригинални личности и може, да им се посвети цяла книга, но ще спомена само някои от тях.

Особено колоритна личност беше Марин Василев – адвокат и то не лош, син на чорбаджията Васил Стоянов и зет на ботевградския поет Стамен Панчев. Работи в София, но се пропива, развежда се, изоставя децата си и се прибира на село. Баща му не го пуска в къщи, спи по плевните, преживява из кръчмите. Пишеше заявления на хората за по една ракия. Беше въшлясал, ходеше дрипав, понякога бил обут с един галош и един цървул на другия крак. Седи на дъската пред кръчмата, бърка си в пазвата, вади по една въшка и ги пуска на земята, а ние децата го питаме: „Какво правиш бай Марине?“, той отговаря: „Сменям набора...“. Става ни ясно, че няма задача да ги изчисти, а само да освободи място за новия набор. През една мразовита нощ той се вкоченява в една плевня.

Подобна участ сполетя и Стоян Кулин Монински – дядо Скръц, който от най-богат млекар в Русе, който по най-различни начини се стараел да демонстрира своето благополучие, като последните години от живота си прекарва в мизерия по кръчмите. Друг такъв беше Стоян Христов Монински – Фердо, казвали му така, защото приличал на цар Фердинанд. Той поработваше, колеше при кръчмарите, но това бе до време. Имаше и други пияници, които си работеха и в къщи ги търпяха.

Младежите от нашето поколение, пък и по-старите не посещаваха кръчмите. Разбира се имаше и изключения. Те се събираха в бозаджийниците и кафенетата, където играеха карти и табла.

Бозаджийниците имаха значително по-скромна стопанска дейност от кръчмите, но бяха на второ място по бройки и значимост заведения в правешката чаршия. Притежателите им работеха обикновено сами, без слуги и чираци, бяха трудолюбиви, добри и честни търговци, без спекулативен дух.

По време на икономическата криза през 1929-1931 г. много правчани бозаджии от други селища се завръщаха в Правец и така броя на бозаджийниците се увеличи на единадесет. Започна се конкуренция между тях. Цената на бозата от четири лева за литър, някои намалиха на три, а след това и на два лева, но скоро повечето от новите бозаджийници бяха затворени.

Според легендата първият правчанин, който се е научил да прави боза се е казвал Вълко Карчев. Той заедно с много други съселяни е ходил на гурбет в Румъния. Неговата българска група заедно с албанци сечели гора. Той се сприятелил на чашка с един албанец, който подробно му описвал как се прави боза. Като си дошъл на село, Вълко опитал да приложи наученото. Опитът му излязъл сполучлив и запознал с технологията и други правчани. Вероятно им е харесало под сушина да варят боза и да я продават, вместо в далечно Влашко да сече гора. След няколко години те почнали да отварят бозаджийници в близки и по-далечни села. Бозата им била хубава и славата на правчани, като бозаджии се разнесла на далеч, чак до Дунава. Но след време албанците разбрали кой е научил нашенци на този занаят и го наказали най-строго.

Най-дългогодишен и авторитетен бозаджия в Правец беше Манчо Стоянов Говедарски – Манчо Параскевин. Той беше сух, висок и много приветлив човек. Като малки, дадат ли ни родителите едно левче, тичахме при него и той ни наливаше чаша боза, която той допълнително ни подслаждаше с искрена усмивка и детски закачки. Ако ни дадат два лева, то тогава пиехме боза с двадесет и пет грама тахан халва. Няколко години ортак на Манчо беше и Христо Вълков Драгньовски, но след него той нямаше други ортаци.

Други добри бозаджии, които привличаха деца, младежи и възрастни бяха Васил Христов Ников (Руски), Петър Василев Симидарски и Цветко Семков Коцов. В техните заведения можеше да се стои цял ден на топло и сладки приказки или да се наблюдават играчите на табла и карти, като се вземе една боза или една халва, а често и без консумация. Бозата им беше също хубава и обслужваха с усмивка.

В техните бозаджийници се събираха ергените и се уговаряха за седенките през вечерта.

От по-старите бозаджии са известни Нино Савов и Бончо Туевски, които освен боза са правели халва на конци и шекерчета.

В Правец имаше три-четири кафенета. Най-посещаваното заведение от младежите в Правец беше кафене-бръснарницата на колоритната личност Илия Дилов Монински (Суция). В предната стая се играеха

табла и карти, а в задната беше бръснарският стол и печката за варенето на кафе и чай, които много рядко се консумираха. Няколко години имаше и билиард (моникс), с който привличаше и по-възрастните, и по-заможни, главно местната интелигенция, за да се учат на модерна игра (Обр. 71). През лятото бай Илия продаваше и дини, но издръжката на заведението той изкарваше от подстригването и бръсненето, и от игрите на табла и карти. Победеният плащаше по два лева за консумация на победителя. В това заведение младежите си определяха срещи и стояха на сладки приказки на топло. Тук и в бозаджийницата на Петър Семидарски имаше по една черна дъска, на която с тебешир се изписваше за всеки ден къде ще бъде седянката. От тук ергените на групи тръгваха към махалите, според своите интереси.

В кафенето на Бончо Дончев Топалски се събираха учителите, поповете – интелигенцията на кафе, чай и приказки. Бончо обслужваше едновременно и кафенето и бакалницата си, между които имаше вътрешна врата. Кафене до бакалничката си държеше и дядо Герго Стаменов. Той беше симпатичен старец с малка побеляла брадичка. След като даде под наем едното помещение на селското читалище „Заря“, с кафе и чай той обслужваше посетителите. Неговият внук Никола Генчев разказва: „Дядо Герго е западнал поради налаганите му глоби от акцизните стражари, за това, че не е имал разрешение в кафенето му да се играят карти. Васил Иванов Вунин бил голям картоиграч, а дядо Герго не можел да устои на неговия натиск и допускар да играят. Акцизният го хванал и му съставил акт. Възникнал остър спор и държавния служител си отишъл много ядосан, а след няколко дни се явил отново и заварил, че пак се играе на карти и наложил много висока глоба“.

Имаше едно кафене, на хорището пред училището. Пред него беше паметникът на загиналите в Балканските и първата световна войни. Държеше го Никола Нинов. Там се събираха баш табладжиите и картоиграчите, начело с Васил Вунин. Но собственикът му откри сладкарница в Ботевград и кафенето беше затворено.

В почти самозадоволяващото се селско домакинство в Правец, бакалниците не играеха особено важна роля, но и без тях не можеше. Вече бе казано за магазинчетата, съчетани с кръчмите и други заведения, но имаше и няколко стопани, които се занимаваха с търговия само на бакалски стоки. Те бяха честни търговци, чужд беше им алчния спекулативен дух за бързо и лесно забогатяване. Такива бяха Васил Цветков Табаков и Михаил Димитров Манчев. Те продаваха главно сол и газ, ориз и олио, сода за хляб и черен пипер, тетрадки и блокчета, мастило,

писалки и моливи за учениците, пирони, клинци и подкови, памучни преди от които жените тъчеха домашни платна, вълнени и памучни бои, витриол (сярна киселина) за домашно боядисване, солена риба и маслини през постите, по малко бонбони и бисквити, много отдавна и любимите на децата италиански рошкови.

В бакалницата на Бончо Дончов и братя Никола и Васил Чорбанови, които имаха и модерна шивачница се продаваха и текстилни стоки, вълнени и памучни платове, басми, чорапи и др. По-късно текстилен магазин откри и Лазар Бончев Топалски. Тези магазини бележат вече по-широко навлизане на фабричния текстил в Правец. Преди за такива покупки се ходеше в град Ботевград или се чакаше на събора на Тодоров ден или на 15 май да докарат на сергиите. За учебници и за много други по-слабо търсени стоки също се ходеше в града.

Правец беше голям консумативен център на зърнени храни, главно царевича, но от векове тя е доставяна от арабаджиите колари и каруцари и те я продаваха от домовете си. След като обаче камионите изместиха животинската тяга и в нашето село бе открит магазин (склад) за продажба на царевича, брашно, трици и др. С тази търговия се захвана Иван Бончов Топалски, а преди него с нея се занимаваше кредитната кооперация „Развитие“. В Разлива такъв склад откри Продан Димитров Багелейски.

Както на повечето места, така и тук кооперацията се учредява след първата световна война от двамата учители, големи общественици Дончо Карагьозов и Станьо Бозаров, а също и от много будни селяни, които в нея са виждали лъч на спасението в тъмната след военна мъгла. Тя е подкрепена от левите политически сили в селото и от земеделската управа. Карагьозов е избран за председател, а Бозаров за председател на контролния съвет. За нещастие надеждите не се оправдават. След няколко смени на магазинера, ръководството попада на нечестен човек, който ограбва кооперативния магазин и избягва в неизвестност. Получилите кредити не ги връщат и повече от десет години тя не развива никаква дейност. Към 1937 г. за председател на кооперацията е избран енергичния и авторитетен учител Георги Николов Георгиев.

Първата му задача беше да се разбере с длъжниците. Заедно с управителния съвет уточняват сметките им и сроковете за издължаване на вноските. От БЗК банка се оказва помощ на кооперацията, като ѝ се отпуска кредит за издължаване към кредиторите и за откриване на магазин за бакалски стоки и друга дейност. Благодарение на големите усилия на новия управителен съвет и преди всичко на неговия председател Ге-

орги Николов, кооперацията укрепва и заема важно място в икономиката на селото. Постепенно тя разширява своята дейност с изкупуването на селскостопанска продукция.

Кооперацията закупува машини и организира изкупуването на каймака от млякото на частните селски стопани. Закупуват се триор и лотра за чистене и обеззаразяване на житото за посев и по-съвременен селскостопански инвентар, който се ползва от селяните срещу заплащане.

Занаятчийството в новото селище край Старата река се възражда, но струва ми се, че не е достигнало този разцвет, който е имало, когато е било разположено край Карабонов дол. Причините за това са няколко: отдалечаването на селото от оживения път, зараждането на промишленото фабрично производство, някои от майсторите и калфите са избити или избягали, преселили са се в други селища и т. н.

Възстановяването на занаятчийството става главно за задоволяване на потребностите на местното население. В по-широки размери се развива най-вече абаджийството и свързаните с него дейности: предене, тъкане, тепане, боядисване. А златарския занаят напълно изчезва, поради което се преустановява промиването на пясъка и добива на злато в правешките реки.

Има сведения, че до Освобождението, а и след него в Правец са действали няколко абаджийски шивачници, като към тях е имало и шивачи, които са извършвали някои по-специални работи по домовете си, например обшиване с гайтани. Такава шивачница е имало в задните стаички към хан-кръчмата, в която кръчмаруваха Димитър и Ганчо Дзифарски. С няколко майстори, много калфи и чираци е била абаджийницата в дюкяна на Иван Панчовеца и др. Те освен обслужването на местното население са изпълнявали поръчки на външни търговци и предприемачи.

След Първата световна война на чаршията на селото имаше две шивашки работилници на Цветко Райчинов Търничковски и на Михал Личев. Бай Цветко беше природно интелигентен, честен и скромен човек, ползваше се с уважение от страна на калфи и чираци и сред населението. Той е чиракувал и учил занаята при Семко Копривщенеца и при Михал Личев, който също беше от Копривщица. Когато става майстор си отваря самостоятелен дюкян през 1910 г.

Той също е обучавал много чираци и калфи, като Станьо Цолов Лалински, Никола Маринов Чорбанов, Марин Иванов Боцов, Георги Василев Христов (Василето), Марин Джановски от м. Разлива и други от с. Калугерово и др. селища. Другоселците живееха в къщи при семейството му. За да добие право на калфенски изпит трябваше да се чиракува

три години, а за калфите се изискваше да работят като такива още три години, за да добият право да се явяват на майсторски изпит. На чираците не се заплащаше нищо, дори родителите плащаха, за да ги учат. Дъщерята на бай Цветко си спомня, че бащата на Васил Петков Гошев дал на баща ѝ един златен наполеон в знак на благодарност, че синът му е чиракувал при него. Чираците са били длъжни да ръсят и метат дюкяна, да сечат дърва и да палят печката. В работилницата всички чираци и калфи седяха върху един голям одър и шиеха гайтани, кепчета и друга ръчна работа, а майсторът приемаше клиентите, вземаше мярка, кроеше и пробваше дрехите. В тези работи той беше подпомаган от калфите.

Изпитите за всички занаяти се провеждаха в училището. Освен по занаята, даваха им се задачи по български език и математика. В изпитната комисия присъстваше министерски пратеник. На успешно издържали майсторски изпит се връчваше майсторско свидетелство и осигурителна книжка (обр. 72). До този момент те не са имали право на обществени осигуровки.

Михал Личев беше самотен човек без семейство. Беше поостарял и шиеше главно дрехи за възрастни хора от шаечни платове. Друг по-стар шивач на потури и елечета беше дядо Дило Монински, който си работеше в къщи. Шивачи, които си работеха в къщи бяха: Димитър Драгнев, Петко Манчов, Райчин Симонов и др.

Когато в бита на хората навлязоха по-модерните фабрични платове, шивачница отвори Никола Маринов Чорбанов. По-късно той се премести в дюкяна на Генчо Туевски, където освен шивачницата откри и магазин за бакалски стоки и текстил в съдружие с брат си Васил Маринов. При тях работиха като чираци и калфи: Димитър Николов Тодоров, Иван Петров Пушкарски, Саво Драгански и др.

През двадесетте години на века в Правец имаше две общарници. В горната чаршия на Христо Вълков Керемидски и Димитър Керемидски, който въпреки общото фамилно име, нямаха близки роднински връзки. На долната чаршия беше тази на Иван Христов Монински. По-късно Христо Керемидски се раздели с Димитър и откри общарница срещу общината в сградата на Дона Ганчовица. Към 1930 г. отвори общарница в магазина срещу кафенето на Илия Дилов и Георги Стоянов Стаменов, но не за дълго. Той става млекоар в Русе, а след това и акцизен стражар.

Правешките общари нямаха много работа, защото селяните ходеха предимно с цървули от сурови кожи. Те се занимаваха главно с кърпачество, но умееха да правят и хубави нови обувки, особено дядо

Христо. Той беше стегнат, честен и работлив старец, който се ползваше с голямо уважение сред селяните. При него са минали много чираци и калфи. Едни от последните бяха неговия внук Димитър Иванов Геновски, Васил Божиля и др.

В Правец имаше няколко коларожелезарски работилници, но повечето от правчаните си правеха всичко по колата с изключение на колелетата и металните части и коларските работилници не просъществуваха за дълго. Споменато вече бе за тази на Христо Оцедарски. След него в същия дюкян се изредиха и други колари. Лазар Сираковски се пресели в Ботевград. Васил Иванов Петков рано напусна занаята, но му остана името – Васил Колара.

Лазар Вълков Сираковски, Иван Цанов (Донин) и Цано Иванов Дюлгерски от мах. Разлива бяха завършили коларо-железарско училище в Габрово и бяха висококвалифицирани майстори. Работилницата на Иван Донин беше в къщата на баба Ниновица, майката на Никола Сладкиша при училището на хорището. Той беше добър колар, но особено се прослави с производството на ламаринени готварски печки с фурна, които правчани наричаха шпорове. Камъкът, на който той набиваше шините на колелетата се ползваше от коларите на кооперативното стопанство. С преместването на работилницата в стопанския двор на ТКЗС и той бе прекаран там.

Значително развитие постигна коларо-железарския занаят в мах. Разлива. Една от причините е, че тя е разположена на главен път, но за това има и субективни причини, защото с този занаят се заеха много умни и предприемчиви хора.

Иван Цанов Кошинов разказва:

„На Разлива работеха 10-12 коларо-железари. Те правеха всички необходими селскостопански сечива, не само за селото, но и за други села... Рачо Джамов откри каруцарска работилница в града и по-късно почна да произвежда каруцери на автобуси, която след 9 септември 1944 г. прерастваше в завод, а именно комбината „Чавдар“ за автобуси.

В мах. Разлива беше направена и вършачка от Иван Василев Ватицата, чичо ми Стефан Ив. Кошинов, Цано Атанасов и Станьо Ив. Бегелейски, който даваше парите за закупуване на материалите. Това беше към 1940 г. Преди това те се учиха и направиха една вършачка в Трудовец при Лазар Тошков...“

В Разлива имаше и други много добри колари и дърводелци, които правеха дограма, каци, бъчви, бурета, като Марин Колов, Марин Джановски.

В селото в дюкяна на Ганчо Върбанов дълги години работеше дърводелската работилница на Драганците (Петко, Саво и др.), които по поръчка изпълняваха всякакви услуги – правеха дограма, маси, пейки и др.

Много добър майстор дърводелец беше Стоян Дилов Монински, който разбираше и някои други занаяти, като ремонт на шевни и други машини. С майсторлъка и доброто си сърце, той беше спечелил любовта и уважението на хората от селото. Като него с много занаяти беше Ганчо Върбанов Рашов, който беше и самоук майстор-бъкличар, който произвеждаше хубави бъклича, но в селото не ги продаваше. Той беше честен и работлив, по характер, обаче малко затворен. Изглежда беше емоционална личност с по-широки духовни интереси и заедно с Христо Ив. Чоевски бяха издали една песнопойка, в която някой от песните вероятно той беше съчинил.

От старите майстори в Правец се разказваше за дядо Витко Калинкин. За него Георги Ив. Тодоров разказва: „Той е бил много сръчен майстор дърводелец, шапкар и всичко е умее да прави. Хората го обичали и му събрали материал и пари, за да си направи къща, но брат му присвоил материалите и направил къща за себе си. Тогава той забягнал в Румъния, където е работел по чифлиците... Дядо Витко се върнал и започнал да прави столове, маси, паралии, шапки, набърдия, станове и др.

Дядо Кръстьо Пирдопчанина е бил голям майстор на врати и прозорци с железни пръчки, за да не могат да влязат крадци. Изработвал ги е от иглолистен материал, но външните врати винаги от дъбови или букови дъски. Заправи ли се някъде къща и той е там. Докато майсторите изидат с камък мазите, сковат паянтовата конструкция, той изработи дограмата, всичко по мярка от място.

Обработката на кожи, кожухарството, мутафчилъка и някои други занаяти, които в по-далечното минало са давали поминък на много правчани почти бяха изчезнали. Останали бяха само следи от тях. Под сегашния супермаркет имаше две табакхани (работилници за обработка, щавене на кожи). Едната беше в къщата на учителя Христо Кременски, в която вероятно са работели табакчий наематели, а другата в дома на Цветко Илчов, където работи Александър Пенчов. През тях минаваше вадата, по която протичаше водата за водениците в долния край на селото. Работните помещения бяха настлани с големи каменни плочи. През летните горещини в кременската вада ходеха млади и стари да се къпят. Там имаше останало голямо дървено корито от дъб, което събираше 200-300 литри. То беше издълбано от цял дървен труп. Личеше, че табакханите не са работили след Първата световна война, а може би и от още по-рано.

Организирано беше вече изкупуването на кожите от разни търговци и обработването им в по-големи предприятия в градовете: Етрополе, Тетевен, Троян и др. Табахана в Правец е имал Илия Правчанов, който още през турско се е преселил в Етрополе. Организира революционен комитет в града, а след това и в Правец. Работилница за обработка на кожи е имал също Бончо Вълков Проданов, на когото ханът и кръчмата са били на Хановете, срещу къщата на Захари (Защо) Григоров, а табаканата му е била срещу хана през реката. Там са се щавели кожи за панагюрски цървули, кожуси и калпаци.

През двадесетте години в селото имаше две кожухарски работилници – на Цветко Йовето, който по-късно отиде в Ботевград и на Христо Тодоров Живков. Работилницата на дядо Христо беше в дюкяна на Върбан Маринов Радулски, срещу кръчмата на Рачо Ненчов. И сега в помещението си стоят поличките, на които са стояли калъпите за овчите калпаци и готовата продукция. По-късно кожухарницата на пазара беше затворена и дядо Христо продължаваше да работи в дома си. Той обработваше сам кожите и шиеше калпаци и кожуси за по-старите хора. Почти половината от помещението беше заето от одъра, а синът му Тодор всеки ден ходеше при баща си да му помага. Според Иван Върбанов в един козиняв чувал дядо Христо носил суровите кожи и да ги обработва у дома си и с него връщал оцавените.

Покрай Старата (селската) река от планината чак до Хановете имаше около двадесет водни воденици по две-три такива имаше на реките Градешница, Скърнава и на Витомерица след хановете надолу. Най-горните воденици бяха от лявата страна на реката Те бяха собственост на Никола Живков, Васил Живковски, Иван Лилов, Дако Нинов, Лина Дочовица и Лако Ганчов. Срещу къщата на Димитър Дзифарски водата беше изведена от реката с вада, която осигуряваше вода за долните воденици, които бяха от дясната страна на реката. Те бяха на Васил Дуковски, Герго Николовски, Никола Попиванов, Петър Гоцов, Васил Атанасов, Стамен Стоянов Чорбански, Илчо Стойов и най-отдолу Баровската воденица. На същата вада бяха двете табакани, чаркът и даракът на Илчо Стойов. На Градешница бяха водениците на Генчо Ников и Стоян Христов, на Витомерица (Правешка), която обединява реките Калница, Стара и Витомерица бяха водениците на Цено Витков и Иван Кръстев, който държеше и последната тепавица в Правец. Разливчани ползваха водениците в горното течение на река Бистрица. Там воденичари бяха дядо Герго Чорбански, Иван Колов и Димитър Вълчинов.

Обр. 16. Дуковската воденица

Обр. 17. При воденицата с бента на реката

Воденичарството не се смяташе за занаят, а средство да се получава допълнителен доход. Водениците се обслужваха от всички работоспособни членове на семействата. Те мелеха брашно от кукуруз и жито. След появата на валцовите мелници, меленето на жито на водните воденици намаля, почти спря. Основното мливо за правчани беше царевичата, брашното от която служеше за храна на хората и добитъка, главно свинете. На водните воденици се мелеха и чушки за червен пипер.

Направени бяха два опита за създаване на валцови мелници и в Правец. Първата модерна мелница беше създадена от Станьо Вълков Сираковски от Разлива срещу кантона през шосето. Тя се движеше с трактор, с който през лятото се движеше вършачката и просъществува няколко години. Втората беше на Васил Ценов Витков, който я изгради в двора си в махала Елаша. Тя работи по-малко. От района не можеше да се осигури зърно, за да се запълни капацитета им. Оказа се, че двете валцови мелници в Ботевград почти задоволяват нуждите на цялата околия.

Едни от най-старите занаяти в Правец са били мутафчийството и сарачлъка, но поради промените в бита те западат и почти изчезват. До нас са стигнали сведения за една мутафчийница на дядото на дядо Вълков Джамбов в махала Разлива. Това е било в последните години на робството. В нея се тъчели козиняви чулове, чували, торби за зобене на конете, дисаги и др. Там са работели към тридесет наемни работници.

От вестник „Орханиец“ от 1925 г. научаваме, че съдия-изпълнител е продавал на търг даракът и тепавицата на Георги Стефанов. Това е една от последните следи от постепенно изчезваща, а някога цветуща местна промишленост в Правец. Даракът на Илчо Стойов Бойовски доживя да бъде предаден на образуваното ТКЗС, но пред вратата на помещението беше израстнала тридесет-четиридесет годишна черница, която трябваше да бъде отсечена, за да се изкара даракът.

Що се отнася до сарашките услуги, такива извършваше общаря Иван Христов, главно кърпежи. За нови амуниции се ходеше в града.

По повод снабдяването със строителни материали може да се твърди, че селяните сами си събираха камъните из реките, греди и мертеци добиваха от гората, а някои особено в Разлива си правеха и тухлите, но имаше и занаятчии, които правеха тухли, турски керемиди и др. Някога керемиди са се произвеждали на Кераната над къщата на Иван Панчовеца. Следата от тази дейност са имената на двата рода Керемидски. В наше време само Кольо Драгнъов произвеждаше керемиди по поръчка. Само той правеше тухли за зидани печки, подници, попчета за подпиране на подници и др. От Кераната жените от цялото селото си взимаха пръст и сами правеха подници.

В селото на няколко места се правеха тухли, но основната база на тази ръчна промишленост беше пасбището Торнъовец. Тухли през летния сезон произвеждаха Манчо Йовето, Цено Мутафчийски, Рамко Османов, Найденов, Митко Елезов, Камен Османов, Марин Елезов и др. Работата им беше много тежка и в нея участваха целите им семейства. Ние децата, които пасяхме добитъка около тях им помагахме, особено когато се зададат дъждовни облаци при събирането на тухлите на банкети.

Някога повечето от хората в Правец са живели в колиби от дървета, листа от папрати и едра слама върху която се нареждали буси (бусове) – обрасли с трева чимове. След това за няколко десетилетия бусениците изчезват и се заменят с по-съвременни паянтови къщи с по две мази – едната за биволите, а другата за зимнината. Заслуга за това имат майсторите-строители. Те бяха групирани в няколко тайфи (бригади). В една тайфа работеше и дядо ми Стайко Паланковски, в която бяха също Васил Боянски, Манчо Нешков, Манчо Живковски, Никола Вълков Сираковски и др. В с. Правешка Лъкавица бяха най-добрите майстори-дюлгери: Марин Димитров и Златьо Вълков. Каменоделци там бяха Марин Димитров и Марин Цолов.

Обр. 18. Стара къща от Правец

По време на освобождението и първите години след него по-представителни били къщите на Цветко Вълков Пенкин, на Цветко Петрин Топаля, на баба Кръстъвица срещу черквата, на Марин Генчов Топалски, на Иван Клисаря и някои др. Почти всички вече са съборени.

Картината на занаятчийството би била непълна ако не кажем нещо за трудолюбивите ковачи и подковачи. По цял ден те се трудеха край огнището или подковаваха добитък, най-често по къщите. Те бяха големи майстори на обработката на желязото. Особена тънкость на занаята им беше закалката на режещите инструменти – секири, брадви, ножове, сърпове, дори търнокопи и мотики. Те осигуряваха почти целия селскостопански инвентар, като се почне от ралниците (лемежите) и се стигне до клинците за подковаване и пироните. Ето някои от тях: братята Димитър и Иван Куртови, Гецето Османов, Мето Алиов, дядо Елес и синовете му Марин, Методи и Бачо, които бяха и лечители на добитъка.

Калайджии в Правец бяха Марко Кокошов и синовете му, Цветко, Петко, Георги и Лазар.

Ехо от миналия век. Спомени за Правец

Христо ХРИСТОВ - Референта

Някъде към края на 1943 г. прекараха ток и стана по-добре. Спомням си, че през 1943 г. минаха германски войски за Източния фронт. В Правец бяха настанени в столовата на училището (последно офицерски стол на строителните войски). Разквартирувани бяха и по някои къщи. Помня войниците като спретнати и интелигентни хора. Веднъж на брат ми сложиха каска, а на мене – таке, смееха се и ни снимаха. Беше ми чудно по-късно, като чувах за зверствата, които са вършили по фронтовете. По това време из горите шетаха партизани, на които в нашия край им викаха шумкари и плашеха населението с тях. Чувахе се, че са убивали полицаи, които ги преследваха. Не знам да са нападали мирни жители или да са ги грабили. Стана ясно по-късно, че тези хора са се опълчили срещу реда от мизерия, несправедливост и за идеята против несправедливостта. Те бяха преследвани и стреляни като дивеч. На 9 септември 1944 г. пасях говеда в м. „Поленките“ заедно с други момчета и видяхме следобед как дойдоха партизаните от Етрополе с два камиона и знамена. Правеха митинги и събрания и много речи се държаха.

Като започнахме на 15 септември училище, говореха и пред нас – учениците. Бях си купил учебник по вероучение, което трябваше да се изучава във второ отделение, но го отмениха като предмет. Имаше езикова реформа и отмениха буквите двойно **е** и **Ѣ** голям да се поставя в края на думите, завършващи със съгласна.

Смениха директора на училището и образованието тръгна по нов път, но мизерията си остана. Войната свърши на 5 май 1945 г., но оскъдницата беше се настанила трайно във всички отрасли на икономиката ни.

В училището имаше две прислужнички, които вършеха всичката работа по поддържането му. Зимно време внасяха дърва и палеха печките в 7 класни стаи и учителската канцелария. Дърва се набавяха достатъчно и не си спомням „дървени“ ваканции.

Учителите бяха добросъвестни хора, без забележими пороци и правеха всичко възможно да ни научат на добро, и да усвояваме науката. Немотията и гладът битуваха по това време, но се търсеха начини за облекчение. Не съм чул тогава да са закривани училища, а масово се откриваха, дори и по махалите. За най-бедните ученици се организираше безплатен обяд в училищната трапезария. Прецизно преценяваха нуждите и на най-бедните даваха по някоя дреха, когато имаше дарения.

Нищетата беше обхванала изцяло населението на Правец. Селянинът работеше цяла година за едната храна и облеклото. Ако трябваше да изучи детето си по-нагоре, продаваше нивата си.

Учениците, които учеха в гимназиите в Ботевград или Етрополе, се прибираха и отиваха пеша, като си носеха оскъдна храна за цяла седмица. До Ботевград, ако имаш пари се пътуваше с каруци. Имаше 7-8 каруци, които пътуваха главно в петък на пазара и возеха по 4-5 човека. До Ботевград стигаха за около час и половина.

Селските къщи бяха малки и схлупени. Рядко имаше по-прилична и удобна къща. Тоалетните (ако имаше такива) бяха външни. Всички боклуци (но тогава нямаше пластмаси и други подобни) се изхвърляха на купа с тор, който се намираще на двора. Дворовете потъваха в кал при дъжд и свинете (които бяха традиционни за Правец) ровеха свободно из тях. Имаше няколко чешми по двете най-големи улици и множество излази от които хората си носеха вода, а махалите си напиваха от кладенци. За бани в къщите не можеше да се говори, но пък имаше селска баня над училището.

Главната улица до началото на 50-те години беше горски път и по нея се влачеха трупи, които се товареха от (сегашния площад пред университетската сграда). Рядко имаше къща с дюшеме. Подовете, пък някъде и стените, бяха помазани с кал и за празниците жените ги помазваха отново, като носеха глина от „Керената“ или други места.

Одърите (който имаше) бяха дървени, а тюфлеците – пълни със слама. Чергите най-често бяха кълчищни. Улиците бяха кални като дворовете и само шосето, което минаваше през центъра в посока Етрополе беше чакълирано. Чакълирано беше и „Орище“, където по празниците се играеше хоро.

Поминък беше главно земеделието и животновъдството. Оскъдната и гладна земя се обработваше до последната педя. Дори из гората имаше нивички и ливади, които се ползваха.

Обр. 19. Оран

Обр. 20. Жътва

Имаше неписани правила, които се спазваха. Когато „Полето“ се засяваше с пшеница, „Поленя“ се засаждаше с царевица и обратното. От „Ливаде“ се косеше сено. От „Арташа“ до Никовци, с прекъсване бяха

лозията. Не всички селяни имаха лозя, но имаше и овощни градини и цялостната гледка на землището беше изключително романтична. Особено приятно беше да погледнеш селото от високо през април, когато всичко е цъфнало – цялото потъваше в цвят.

За да се обличат, селяните трябваше да си произвеждат вълна и да сеят гръсти (коноп). По-късно бе донесен лен отнякъде и това беше цяла революция. Платното от него беше по-меко.

Жените сеяха гръсти и лен, след това ги топяха на определени места в гъоловете (Топилата и Морава). След определено време ги вадеха, сушеха и манеха (удряха) на дървени мелици (примитивен уред от три дъски от които едната е подвижна и с него се добиват кълчищата). Цяла зима предяха и тъчеха, за да изтъкат вълнено бало (груб вълнен плат) или кълчищни и ленени платна за ризи и гащи. Имаше няколко шивачи, които крояха и шиеха дрехите на селото. При това други платове се продаваха само по наряд и с купон. Ако имаш пари и купони – купува.

Обр. 21. Курс по готварство

Обр. 22. Шиваишки девически курс, 1936 г.

Въпреки трудностите, хората работеха с кураж и разбирателство. Ако започнеше строеж на къща, всеки помагаше с каквото може. С волските коли (камиони нямаше) прекарваха камъни, тухли, пясък, вар и други необходими строителни материали. Тухлите се правеха главно на „Торньовец“, „Керената“ и на „Пенака“ от мургавите наши сънародници. Те работеха на семейни начала и всичко живо от къщите помагаше. В местността „Торньовец“ имаше един грамаден летен дъб, под който на сянка сядаха около 50-60 човека, деца и възрастни, които правеха тухли в съседство. Този дъб беше една необикновена реликва за Правец, останал от Великата българска гора, но непросветеността на някои от правешките ръководители го ликвидира. Кой е извършил това пъклено дело не знам, но не бих му пожелал нищо добро!

Въпреки оскъдицата, хората си правеха сметка и като дойдеше време за сватби, ги правеха пищно. Пращаше се калесар от родителите на младоженеца, който с украсен витленик, пълен с ракия, обикаляше и калесваше почти цялото село. От гола душа родителите на младите даваха всичко да се представят добре. Опъваха се големи трапези и се готвеха изключително вкусни ястия. Пиене се даваше в изобилие, музиката свирише, караха се дарове и въобще – витаеше една неповторима тържествена атмосфера. Надвечер сватбата се преместваше на „Орище“ – селския площад и там до тъмно продължаваха хората и игрите. На следващия ден правеха „поврътки“ – продължаваха веселията у родителите на булката.

На всички празници селската музика излизаше на „Орище“ и се играеха хора и ръченици. Често някои по-луди глави се сбиваха в спор кой да води хорото. Музикантите минаваха с една шапка из навалицата и кой каквото им хвърли. Това им беше заплатата. Беднотия, изпълнена с романтика!

Зимно време, по празниците, читалището организираше самодейци и на всеки празник имаше вечеринки. Играеше се някаква пиеса,

организираха се малки томболи и забави. Тогава на по-големите сбирки за официалните празници им казваха увеселения. Имаше читалищна библиотека и малка читалищна стая. Част от парите, получени от читалищни мероприятия, се събираха за ново читалище.

През 1946 г. имаше издаден календар със снимка на новостроящия се читалищен дом в с. Правец, Ботевградска околия. По-късно бе направен изкопът на основите, но строежът спря поради липса на средства. Беше завършен и открит новият читалищен дом през 1956г.

Въпреки че беше модерен за времето си, по-късно на негово място беше построен сегашният модерен читалищен дом.

Обр. 23. Сградата на старото читалище, 1956 г.

До началото на петдесетте години най-големите и единствени обществени сгради бяха училището, черквата, кметството и амбулаторията.

В селото имаше 16-17 воденици-караджейки предимно по селската река. Имаше и около 15 кръчми, десетина бозаджийници, разположени по главната улица. Имаше и бръснарница, подковачница, ковачница, дърводелски работилници и други занаятчии. Всички те работеха анемично поради оскъдицата на средства и материали. Сега животът се промени и всичко е на по-високо ниво, но по-младите никога няма да познаят вкуса на ръчно приготвената правчанска боза. Тя си замина безвъзвратно.

Какви бяха структурата на управление и битът на Правец след 9 септември 1944 година?

Имаше община, начело с кмет и 2-3 общински служители, както и пъдар и бикар. Пъдарят се водеше и като разсилен и биеше барабана на определени места из селото, когато имаше да се обявяват някакви

съобщения. Зад общинската сграда имаше двор, в който затваряха заловените в чужди имоти животни. Наричаше се капан. Имаше лекар, зъболекар и санитар. Имаше поща с 2-3 служители. Останалите държавни служители бяха учителите.

Селското население се занимаваше изключително със земеделие и скотовъдство. Имаше стада от крави, биволи, овце, кози и малко коне. Едрият добитък се използваше за впряг и оране. Селяните от тъмно до тъмно се блъскаха по сиромашките ниви и ливади за парчето хляб. Добивите бяха около 150 кг пшеница от декар. Някои не издържаха и се отправяха на гурбет по мини и строежи.

Откакто помня, в Правец имаше частна вършачка. Най-напред се движеше с парна машина, а по-късно с електрически ток. Вършитбата бе истински ритуал. Събираха се колите от цялата махала и на тях се товареха снопите. Като се закарваха на вършачката, пак се събираха близки и познати и общо обслужваха вършачката. Беше една приятна глъчка и накрая стопанинът черпеше работниците и персонала на вършачката. Прибираше се всичко до последната сламка за храна на добитъка. След 9-ти септември вършачката беше национализирана, но продължи да работи, докато се появиха комбайните.

*Обр. 24. Първата
вършачка в Правец,
1930 г.*

*Обр. 25. Първият комбайн
в Правец*

Незавидна беше съдбата на жената. Наред с къщната работа – пране, миене, кърпене, готвене, месене, чистене, отглеждане на децата, слугуване на добитъка се ходеше и на полето. Наред с другите неща, вземаше оскъдната храна в уатката - предимно суроватка и бито мляко, задяваше детето с цедило на гърба, носеше лулилата (висока тринога за връзване на люлка) и заминаваше на полето. Там забиваше лулилата под някоя сянка, връзваше люлката, настаняваше детето, слагаше му в устата завързани в кърпа малко хляб и захар (биберони нямаше) и започваше работа. Като ревне детето, го накърми, приспи го и продължава. Вечер, като се върне, капнала от умора, започваше пак домашната работа. Не познаваше вкуса на кафето!

Обр. 26. Работа на полето с вързаната люлка на детето

Децата, като се върнеха от училище, отиваха или на нивата или с добитъка. Цялото лято вършеха пак това. Нямаше обувки и за да не късат цървулите, ходеха боси и постоянно куцаха, убодени от тръни.

Обр. 27. Децата с биволиите на нивата

Зимните вечери бяха по-романтични. Мъжете се събираха да играят карти и на по чаша, а жените – на тлаки и седенки. Предяха, плетяха, шиеха, белеше се царевица, сортираха се тютюни, вършеха се и други селски работи. Всичко това завършваше със скромна почерпка.

Зачитаха се религията и традициите. Ходеше се в празничните дни на черква, правеха се сватби и се извършваха венчавки в черквата, кръщавки и опела. Всяка сватба с музиката излизаше вечерта на Орище. Там играеха хора и от там се разотиваха.

Обр. 28. На селския мегдан

Правчаните държаха на ритуалите и ги спазваха. Най-вече се почитаха оброците. В Правец, предимно около големи дъбови дървета, има определени оброци по местности. Там на определени дни, наречени на светци, се събираха хората от близкия район, пък и който иска може да отиде. Колят се овце или телета и се вари чорба. Някъде по обяд свещениците извършваха религиозния обред и се раздаваше чорбата. Ако има спонсори, тя е безплатна, ако не – всеки си я заплаща. Тези оброци винаги се превръщаха в едно душевно тържество. В Правец по-известни са оброците на „Свети Илия“ (над фуражния завод). За съжаление напоследък той почти не се прави. На „Ганьовския рът“, на „Банчовец“, при махала Скарнава, на манастира „Св. Тудор“ и други по-неизвестни.

Най-колоритен беше оброкът на „Свети Илия“. Той се правеше на 2 август, когато вече по градините и полето имаше всякакви плодове и зеленчуци, имаше сирене, мед и всякакви селскостопански продукти. Почти цялото село отиваше там. Правеха се на земята дълги трапези и всеки подаваше от това, което е донесъл. След религиозната служба се раздаваше телешко месо от курбана и започваше общата трапеза. Тези традиции са сравнително добре запазени и сега.

При тежки природни бедствия правчани пак се обръщаха към религията и търсеха помощта на Бога. След 9 септември 1944 г. имаше 3 години изключително сушави. Някои го отдаваха на това, че комунистите са безбожници. Тъй като религията тогава действително не се толерираше, няколко баби бяха отишли при Тодор Живков да искат разрешение за молебен. Явяват се при него баба Маруца (майка му), баба Нуца и баба Пена Мутафчийска, която беше и селската акушерка, и му казват, че хората искат да направят молебен в „Ливаге“ за дъжд. Т. Живков, който тогава беше окръжен фактор, ги приел радушно, изслушал ги внимателно и след гръмогласния си смях дал разрешение. Молебенът се състоя, но не си спомням дали вали дъжд.

Коледа, Великден и Гергьовден се празнуваха тържествено. На Коледа ходеха коледарчета и групи коледари. На групите им казваха Куница. Те носеха икона и пееха коледни песни по домовете. На Гергьовден агнетата, както са опечени, се носеха на църквата и след религиозния ритуал се носеха у дома за ядене. На Великден се ходеше на черква по три дена и се участваше в религиозните ритуали. Религията не се толерираше от властите, но не се и забраняваше.

Голямата грижа на населението бе презимуването. Добиваните тук храни не стигаха, а отоплението ставаше изключително с дърва. Това налагаше някои от хората да отиват в полските села за така нареченото зеере (зърно за животни). Караха надолу картофи, ябълки, дървен материал и други стоки и там ги обменяха за жито и царевича. Не знам защо, но изкарването на зеерето от полските райони беше забранено. Нашите хора трябваше да си служат с разни хитрини, за да го изкарат от там, а нерядко им го конфискуваха. Дървата за огрев се добиваха организирано, с робски труд. Определяха се сечища от лесничейството в нискостеблените гори. Там чрез жребий горските определяха парцели и започваше мъката. Сечта се извършваше ръчно с брадви и триони. Спускаха се дърветата на ръка до коларските пътища и там се товареха на волските коли. Колите често се чупеха или обръщаха и беше удоволствие да се прибереш нормално.

В Правец има и семейства от мургави наши сънародници, както се изразяваше Хайтов, но те си набавяха дървата главно на ръце.

Зимата, при сняг, отиваха в сечищата, закачаха по някой кютук и го влачеха на ръка до дома. Изгарят го и пак заминават. Тези хорица на времето бяха най-бедните в селото, но работеха. Само едно семейство знаеше езика им. Това семейство беше на калайджийи. Всички те не създаваха проблеми на селото. Едни бяха пастири, и то не лоши, други

правеха тухли, имаше ковачи, подковачи, музиканти и други. Сега, които имат работа също работят и са интегрирани напълно с гражданството.

Горите бяха частни, общински и държавни, но се охраняваха строго. Горските стражари в старанието си стигаха до фанатизъм. Южните склонове на „Бърдо“ бяха оголени и опожарени, но след 9 септември 1944 г. започна масово залесяване. То се извършваше от платени залесителни бригади и най-вече с доброволен труд. Едва ли има по-възрастен правчанин, който да не е участвал в залесяването. Резултатът е налице – „Бърдо“ е зелен килим. До 1948 г. за отсечено дърво се ходеше в затвора. В момента безконтролната сеч, под разни форми, тревожи правчани.

След войната започна съживяване на обществено-политическия и културния живот. Тук-там се появиха радиоапарати у по-заможните и будни хора. Селяните се събираха около радиоапаратите за новините. Преди 9 септември 1944 г. съвсем малкото радиоапарати бяха запечатани така, че да не се слушат чуждите радиостанции. След 9-ти септември чуждите станции (западните), които предаваха на български език, бяха заглушавани така, че да не се разбират. Получаваха се вестници, но в селото информацията и съобщенията се огласяваха от барабаниста. Правеха се събрания от различните партии, водеха се предизборни борби, докато закриха някои от партиите и въобще имаше един кипеж.

Наред с местните самодейни изяви започнаха да идват театрални трупи от София и други градове. Появи се и подвижно кино. То се придвижваше по селата с конска каруца. В Правец спираше на „Орище“ и пускаше радиоуредбата. Чуеха ли децата, че киното е дошло, бягаха към полозите на кокошките. Продаваха по някое яйце, за да се сдобият с пари за билет. Прожекциите се извършваха в училищния салон, а лятно време – в училищния двор и дърветата наоколо се украсяваха с гратисчии. Кинооператорът Ганчо от с. Лопян обясняваше на висок глас какво се появява на кадрите, понеже звук нямаше. По-късно тези подвижни кина се придвижваха с лека кола и два пъти месечно посещаваха селата. Радваха се на масови посещения, но по-късно телевизията ги елиминира.

Непосредствено след 9 септември 1944 г. беше мобилизирана българската армия и изпратена на фронта срещу германците. Всички с трепет следяха събитията, събираха помощи, изработваха дрехи и ръкавици, събираха и храни, които се изпращаха на фронта. При тази мобилизация и на фронта от Правец са убити над 5 човека.

Новата отечественофронтовска власт обяви война на спекулата и правеше всичко възможно да задоволява и градовете, където нямаше храна. Бяха въведени задължителни държавни доставки от жито, царе-

вица, мляко и свинска мас. Дори от яловите животни искаха мляко и от декар земя – масло!

Спекулантите бяха преследвани и при залавяне ги изпращаха незабавно на трудови обекти или в Белене. Идваха от София и други градове трудови бригади, съставени от всякакви специалисти, в помощ на селото. Те се настаняваха в центъра на селото и безплатно ремонтираха който какъвто инвентар им занесе. От благодарност селяните им носеха плодове, зеленчуци и каквото друго имат.

След 9 септември 1944 г., преследвайки немската армия, оттук минаха и руските войски. Нямам спомен да са правели бели и да са закачали някого. Бяха скромно облечени, изморени и прашни, но с каквото можеха помагаха. Държаха се дружелюбно – въобще, широки души.

От цялото село имаше около 30-40 човека, които се определяха като „богаташи“. Това бяха кръчмари, бакали, шивачи и други занаятчии. Имаше и няколко търговци, но в какво се състоеше тяхната търговия? Имаха по 2-3 свине-майки, отгледат по 20-30 прасета, купят толкова и от по-сиромасите селяни и ги карат пеша в Тракия да ги продават. Спят покрай пътищата и мизерстват, част от прасетата оставят на вересия, ама са търговци!

Ще опиша един случай с нашенец от това време. След като продал прасетата, нашенецът се отбил в Пловдив да пренощува и той като човек. Отишъл в хотел-ресторант „Мулле“ и поискал да вечеря и да ангажира легло. Портиерите обаче не го пуснали, защото е в неподходящо облекло. Намерил тогава собственика и го попитал: Колко ви струва кафенето за тази вечер? Казали му и той обявил: Хотел-ресторант „Мулле“ ангаже! Платил кафенето и се настанил сам. Сиромах, ама с чорбаджийски табие!

Все пак тези хора бяха по-богати от другите и им влияеха в пристрастието към частната собственост. Тази пристрастност се прояви особено силно по-късно, когато се образуваха трудовокооперативните земеделски стопанства. Цялото село се отнасяше твърде консервативно и негативно към създаването на ТКЗС. Такова им беше отношението и към новата власт, дори и към Тодор Живков. На изборите за народен представител, мисля че бяха през 1946 г., Живков не получи подкрепата на Правец. Непосредствено след 9 септември 1944 г. нямаше и много комунисти в Правец. Впоследствие се включиха по-прогресивните хора.

Имаше известна слаба съпротива от страна на старата власт. В горите и в населените места се укриваха под формата на чети и единични хора с мародерски наклонности. Имаше случаи да убиват невинни хора, но докъм 1953 г. бяха обезвредени.

С всеки изминат ден се утвърждаваше ръководната роля на комунистическата партия, но така беше записано в конституцията. Без съгласието на партийния секретар нищо не се вършеше.

Всичко вървеше към одържавяване и коопериране. През 1948 г. бе ликвидирана напълно частната собственост. Национализирана беше вършачката, а магазините и някои други дейности бяха поети от Всестранна кооперация „Развитие“, която съществува и до днес. Одържавени бяха горите и частни за момента останаха нивите, ливадите, добитъкът и стопанският инвентар. До към 1950 г. като кметове от комунистическата партия стояха Михаил Димитров Манчев, Васил Генчов Буровски, Иван Петков Недевски. Васил Ятин от Новачене. Цано Вълков Сираковски. Иван Цветков Илчев и след 1950 г., Марин Бончев Туевски. Общината имаше съвсем малко служители и дейността ѝ, както и на кмета, се състоеше в администриране и провеждане мероприятията на централната власт. Не се строеше нищо обществено.

Въпреки недоимъка и примитивното земеделие, хората се трудеха и халът им бавно се подобряваше. Растеше будно поколение. Завършилите основно образование почти 90% отиваха да учат по-нагоре и не се връщаха, та по едно време селото съвсем замря. През 1952 г. за пореден път бяха сменени парите и беше премахната купонната система, но всичко беше все още скъпо. Тогава, ако някой те почерпеше една боза, все едно че сега те черпи с най-скъпото уиски!

Около 1950 г. кмет на Правец стана Марин Бончев Туевски. По това време се започна комунална дейност за облагородяване на селото. Строяха се улици, мостове, водопроводи и други жизнено необходими неща. Кметът успя да отдели общината от опеката на Ботевград и Правец, тръгна по самостоятелен път.

След 1956 г., когато започна всеобщият стопански подъем, и Правец тръгна напред. Беше образувано и тук Трудово кооперативно земеделско стопанство, така нареченото ТКЗС. То бе създадено трудно и на етапи, тъй като много силно беше предубеждението против създаването му. Въпреки че моето мнение винаги е било против ранното и прибързано образуване на ТКЗС в балканските и полубалканските райони, работата в него, макар и с големи физически и морални мъки, бавно вървеше напред. По това време нашият съгражданин Тодор Живков се утвърди като пръв партиен и държавен ръководител. Естествено беше и това, че към Правец се проявяваха интереси и отвътре, и отвън. С инициативата на кмета и с помощта на властта започна бързо строителство. Заприиждаха хора от цялата страна, построи се завод, в който работеха повечето

външни хора. Селското стопанство беше напълно механизировано. Създадоха се животновъдни ферми с племенни стада, постои се микроязовир на мястото на мочурливите ливади.

Обр. 29. Започва изграждането на язовира

По-късно бе изградена много модерна напоителна система. Многократно се повишиха добивите от селскостопанските имоти и животновъдните ферми.

В културния живот също станаха резки промени. Построй се модерно читалище с голяма библиотека и разни музикални и спортни школи. Построй се и стадион със спортна зала на съвременно ниво. Въобще, Правец тръгна бурно напред.

От хората, живущи в Правец, най-дълго участие в общественото-политическия живот преди 9-ти септември 1944 г. и най-вече след 9-ти септември, имаше Марин Бончев Туевски. Той беше последователно партийен секретар на БКП, кмет, председател на ТКЗС и пак кмет до 1968 г. Беше краен комунист и се случваше понякога покрай сухото да изгори и суровото, но не забогатя. Мислите и делата му бяха в името на интересите на Правец. Много от построеното през негово време по-късно беше реконструирано и модернизирано, но основни неща стоят и сега.

Различни са версиите за произхода на кредитите, получени по времето на Живковото управление, но направеното е налице. През 60-те и 70-те години бурното развитие на България продължи и докъм края на 80-те. Страната беше членка на Съвета за икономическа взаимопомощ – СИВ, беше в семейството на така наречения социалистически лагер и членка на Варшавския договор – военен съюз. Насоките за развитието на социалистическия лагер бяха давани от Съветския съюз, но оттам бяха и суровините, материалите и техниката на несравнимо ниски цени и много често безвъзмездно. Строяха се заводи и предприятия със са-

мостоятелно производство и такива, интегрирани в СИВ. Някои от тях може би не бяха лъжица за нашата уста, но се строеше масово. Селското стопанство бе кооперирано и наситено с механизация. В унисон с общо-държавното развитие се развиваше и Правец, та дори и по-бурно. Тук вече беше създаден платен партийен комитет. Секретари на партийния комитет последователно бяха Стефан Стаменов, Дочо Николов Вълков и последно до 10 ноември 1989 г. – Димитър Найденов. Те движеха генералните въпроси, засягащи населеното място и извършваха общото ръководство, но практически работата вършеха кметовете и техните помощници. Тогава кметовете се наричаха председатели на общинските народни съвети. В селското стопанство тук най-много се задържа и добросъвестно работеше агрономът Цоло Иванов Великишки.

През 1968г. за председател на Общинския народен съвет беше избран Васил Златев Петков, правчанин от махала „Манастирица“. Той е строителен инженер по професия и е енергичен човек. По негово време бурното развитие и строителство в Правец продължи. Беше настанено строително поделение, тъй като недостигът на работна ръка беше повсеместен. За безработица не можеше да се говори, което пък се отразяваше на качеството, но така продължи до 1990г. За качеството на работата, извършена от строителното поделение, също не може да се даде най-добра оценка. Дефектите отдавна са налице. Архитектурните решения също не винаги се връзват с ландшафта на селището, но така са решили специалистите.

Интересът към Правец, най-вече като към родно място на Тодор Живков, силно се повиши. Тук идваха екскурзианти от България и от целия свят. Идваха делегации и държавни глави, провеждаха се културни мероприятия и въобще беше кипеж.

Не завиждах на партийния секретар, и най-вече на кмета, който трябваше да следи и строителството, и да участва в мероприятия, които бяха ежечасни. Всичко построено през това време е минало в детайли през общинското ръководство, а то е много.

По това време имаше една похвална практика на партийния секретар и кмета. Почти всеки ден заран или вечер те обикаляха из населеното място, срещаха се с хората и си правеха необходимите изводи. Следващите кметове прекратиха тази практика, но тя не е нежелателна.

В тези години започна мащабно строителство в цялата община беше реставрирана старата къща на семейство Живкови и построена приемна. Там сега са изложени подаръци на Живков.

Ще се опитам да изброя по-важните обекти, построени или реконструирани през този период.

Завод за микропроцесори с принадлежащи към него помощни заводи. Огромна сграда за Основно училище и Гимназия с преподаване на чужди езици. Три сгради за детски градини и ясли. Модерна поликлиника с кабинети за физиотерапия и зъботехника. Сграда за пожарната служба и отделно такава за Районното управление на МВР. Сграда за спортно училище и общежития, разширени и ползвани от съществуващия сега техникум (ПГ по компютърни технологии и системи). Кравеферма за отглеждане на елитни породи говеда, оборудвана с модерна техника. Машиностроителен завод за метални детайли в с. Джурово към КА „Чавдар“-Ботевград. Машинно тракторна станция с пълен набор селскостопанска техника (тя обслужваше и стопанствата извън региона), напоителна система, която обхващаше по-голямата част от обработваемата земя, съвременно водоснабдяване с около 40 км. магистрален водопровод, асфалтирани бяха по-голямата част от улиците и бяха направени съвременни тротоари. Изградена беше модерна централна част на селището с голям площад и фонтани. Културният дом бе обзаведен с всичко необходимо за функционирането му като духовно средище. Модерна сграда на общинския съвет и партийния комитет. Съвременна пощенска сграда с голяма телефонна мрежа. Реставрирани бяха и музейни обекти. Построен бе Районен универсален магазин, единствен на времето си в цялата страна, множество търговски магазини и ресторанти на потребителната кооперация и нова административна сграда. Като районен център бе обособен туристическият комплекс „Балкантурист“ и бяха построени модерни хотели и ресторанти – Мотела, Воденицата, Баницата, Ханчето и др. Хлебозавод с модерна технология, към производството на който проявяваха интерес преминаващите от Северна България. Множество сгради на Аграрно промишления комплекс (обединил няколко ТКЗС-та), както и сгради за страничната му дейност. Спортен комплекс със спортна зала и спортни принадлежности. Ловна къща за международен ловен туризъм Резиденция на политбюро на БКП за посрещане на държавни гости. Стопански сгради с дворове на заводите и на „Балкантурист“, на „Топливо“ и на „Вторични суровини“, пречиствателна станция за отпадни води. Помпени станции към водопроводната мрежа, казармен комплекс с множество сгради, бетонов център. Десетки жилищни блокове с развита инфраструктура, с паркове и озеленяване. Предприятие за услуги. Предприятие за благоустройство и комунално стопанство с много техника и обширна дейност, язовир и микроязовир.

Основните неща ги имаше и по селата, но в по-малки размери. Ако нещо съм пропуснал, моля за извинение.

ЛИЧНОСТТА НА ДИМИТЪР ОБЩИ И ПРИНОСЪТ МУ ЗА РЕВОЛЮЦИОННАТА ДЕЙНОСТ В ОРХАНИЙСКО В ПЕРИОДА ДЕКЕМВРИ 1871 – МАРТ 1872 ГОДИНА

Гетко ГЕЧЕВ

*„... Историята ще отдаде всекиму своето...“
Васил Левски*

Личността на Димитър Общи наричан още Македонец, Сърбина, Косовеца, Дяковчанина и пр. е изключително сложна и противоречива, каквито са и делата му. Естествено оценките за него са различни. Не са много авторите, които представят Общи в положителна светлина. Това са преди всичко няколко краеведи от Орханийско и Тетевенско, т. е. от района в който е работил Димитър Общи. Заслужава обаче да се спомене Стоян Заимов, който в своята поредица „Миналото“, писана наскоро след Освобождението представя Димитър Общи като романтичен герой „Рицарят на камата“. На пръв поглед това отношение на Ст. Заимов е необяснимо, но трябва да се има предвид, че той също е заточен в Диарбекир заедно с орханийци и е слушал разкази за Общи от тях, непосредствените участници в събитията. След Освобождението Ст. Заимов продължава да събира сведенията си за своя герой от оцелелите поборници от Орханийския край.

Заслужава да се отбележи още една книга на биографа на Общи – Иван Станоев „Димитър Общи“ С. 1993г., който въпреки че се придържа към историческата истина, при него се наблюдава определен стремеж към оправдаване на всички постъпки на Общи.

Много повече са авторите, които посочват Общи като главен виновник за разгрома на революционната организация и залавянето на Левски. Един от тези автори Димитър Панчовски в своята книга „Последните дни на Васил Левски“, С. 1990, стига до там, че отрича българския произход на Димитър Общи и се стреми да докаже, че е сърбин.

За разлика от гореспоменатите автори, които в оценките си стигат до двете крайности за Общи, ние ще търсим историческата истина без да даваме оценки. Смятаме за себе си, че не е коректно в нашето спокойно ежедневие да даваме оценка за делата на хора живели в друго, малко познато за нас време и ситуации, които е трудно дори да си представим.

Нашата цел е да установим, какъв е приносът на Димитър Общи за революционната подготовка в Орханийския край относно: укрепване на изградените комитети; образуване на нови; събиране пари за целите на революцията; въоръжаване и бойна подготовка на комитетите.

За ранните години на Димитър Николов, който по-късно сам се нарича Общи, не знаем почти нищо. Пред съда той казва: „... от Дяково съм, Македония; там съм роден...“ (Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд – съкр. ЛСТС) С. 1987, стр. 99). Той накратко обяснява, че дванадесет годишен напуска родното си място и отива в Белград, където слугува при богати хора. След това отива в Букурещ и слугува в гостилница, а после до 1862 г. се занимава с гостилничарство в Гюргево. За рождена година изследователите приемат годините от 1836 до 1838. По съществен е спорът за родното място и произхода на Димитър Общи. Димитър Панчовски приема, че не е от с. Дяково в Македония, а от гр. Дяково в Метохия, като привежда данни на пътешественици, че в този период 1836-1838 г. там не са живели българи. Иван Станоев му опонира като уточнява, че около гр. Дяково има много села, които и досега носят красиви български имена и е възможно Димитър да е от някои от тях, а да го наричат Дяковчанина по подобие на Георги Велков Софийски, който е от с. Желява, Софийско.

Друг довод на Димитър Панчовски, че Общи е сърбин, е факта, че пише знака за съчетанието „дж“ по сръбски, което прилича на българската буква „ц“, но опашката не се поставя долу в дясно, а в средата. (Д. Панчовски, цит.съч. стр.17)

Тук става въпрос за две писма, които Панчовски смята, че са писани от Общи. Същите са публикувани в сборника „Васил Левски. Документи. Т.1, стр. 441 и стр.507. Димитър Общи действително е могъл да пише макар и малограмотен. Той, както и Панайот Хитов се е самообразовал, а това най-вероятно е станало в тия 8 години, когато живее в Белград и е възможно да има сръбско влияние в правописа, но точно тези писма са най-голямото доказателство, че майчиният му език е български. За разлика от Панайот Хитов, който използва сърбизми в писмата си в тези на Общи няма такива. Според изследователите Общи е владеел добре освен български, албански, гръцки, сръбски, влашки, а някои допълват и италиански езици.

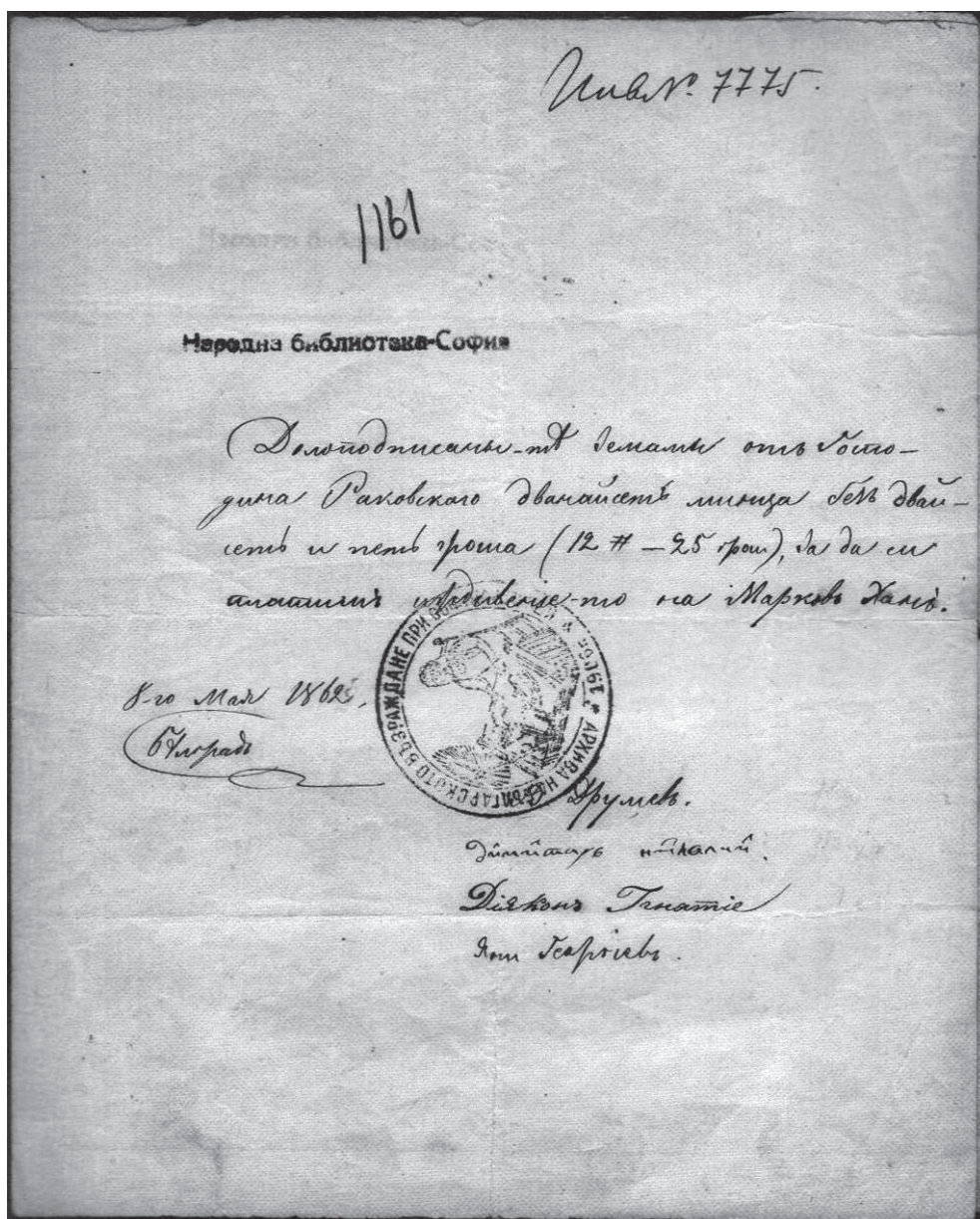
За да докаже своето твърдение Димитър Панчовски цитира един късен спомен на Христо Стамбулски, който бил питал Найден Геров за произхода на Общи, а той споделил с него, че сам Левски бил му казал: „Турците го наричат Сърплъ (от Сърбия), а българските емигранти

в Белград и Букурещ, го мислят за грък.“ Този спомен позволява да се направят няколко елементарни разсъждения:

- Няма информация някой емигрант в Сърбия и Влашко да смята Димитър Общи за грък (ако имаше такъв Д. Панчовски щеше да го цитира),
- Преди процеса турците не знаят нищо за личността на Димитър Общи. Точно пред турци той се легитимира като грък, защото притежава гръцки паспорт
- С кои турци разговаря Левски за да е чул, че го наричат Сърплъ.
- Отношенията между Найдено Геров и Васил Левски не са обект на нашата тема, но те са известни и са такива, че едва ли Левски го е запознавал с проблемите на Вътрешна революционна организация (ВРО). Найдено Геров действително знае, че в началния етап на процеса, турците наричат Общи Сърплъ, но знае това от писмата на Йорданка Филаретова.
- Първият, който споменава името на Димитър Общи на предварителното следствие в Тетевен е Тодор Кръстев, който казва, че знае за него, че е дошъл от Сърбия. И в следващите разпити турците задават въпроса към обвиняемите: Какво знаят за дошлия от Сърбия Димитър? Така се появява недоразумението с названието „Сърплъ“, но нека не се приписва на Левски.

Дори да се приеме, че Димитър е Сърбин, това не бива да променя нашето отношение към Общи, защото Освобождението на България е дълг на самите българи, а на всички чужденци, участвали в борбата за национално освобождение, трябва да се отдаде необходимата почит.

Първият документ, който свидетелства за началото на революционна дейност на Васил Левски, но според нас и на Д. Общи, представлява запазена разписка за получена от Г. С. Раковски сума от 12 минца с почерка на Васил Друмев. Раковски дава тези пари на четирима легионери от Първата легия да си платят „иждивението на Марков хан“ в Белград. Разписката носи дата 08.05.1862 и е подписана от Васил Друмев, Димитър Николов, Дякон Игнатий и Яни Георгиев, сб. Васил Левски. Документи, т. 1, С. 2000 г., Док. 3. стр. 141.

Обр. 30. Разписка от Васил Друмев за получена сума от Георги Сава Раковски

В сборника „Васил Левски, Документално наследство“, С 1979 г. стр.55 в бележките под същия документ е записано „не е напълно уточ-
нено, кой е Димитър Николов, чието име фигурира и в запазен списък

на легисти в архива на Раковски.“ Ние сме убедени, че това е Димитър Общи и както ще видим по-долу той е познат на много от legionерите. Самият Левски споделя пред Ловешкия комитет, според спомените на Димитър Пъшков за Общи, че „го познавал добре от Белградската легия“ (Любомир Дойчев, „Спомени за Левски“, С.1990 г. стр. 139).

В спомените на Панайот Хитов за Общи, същият пише, че до 1869 не го е познавал, а само бил слушал за него от Раковски (Димитър Страшимиров, Васил Левски. Живот, дела ,извори. Т.1, С 1929 г. стр. 670, (съкр. ДТС – В.Л.)

Дадените от Раковски 12 златни минца по това време не са малко пари, от което се разбира, че Левски и Общи дълго време са живели в една стая.

След разгонването на легията от сръбските власти legionерите се пръскат в различни посоки като по-голямата част от тях отиват във Влашко. За там тръгва и Димитър Общи. В този момент се разделят пътищата на Левски и Общи за да се пресекат отново след няколко години на българска земя.

Разказвайки за себе си пред съда, той обяснява, че след участието си в легията 1862 г., снабден със сръбски паспорт, работи и живее във Влашко. Общи не споменава за четите, с които скита по Стара планина. За тях научаваме от спомените на Панайот Хитов: „Той (Д. Общи) е бил на 62 година самоолник (доброволец) ... на 65 год. той се появява у четниците при Стояна (шурей на П.Хитов бел. наша Г. Г.), когато са го убили и ако не беше Димитър като се върнал у Влашко и разказал на Раковски нямаше да се знай... и сетне утишъл у Италия на 66 година“ (ДТС ВЛ стр. 670 цитираме с известна редакция).

В Италия Общи е доброволец в интернационалния корпус на Гарибалди с още много българи и участва в сраженията срещу австрийската армия като знаменосец. След приключването на войната той получава удостоверение за участие, в което пише че е награден със сребърен орден.

След края на войната Общи заедно със стотици други доброволци отива да се бие във въстанието на остров Крит. Там в продължение на две години взема участие в 20 сражения срещу турската армия, за което е снабден с други две удостоверения.

- Първото издадено на името на Димитър Николов от Белград Сръбский, че от ноември 1866 г. е „служил с усърдие и самопожертвование на святата борба за освобождението на кириците. Той присъствал и се е борил юнашки в следующите битки“. По надолу биват изброени 9 битки, а документът е подписан от М. Корнео, на 08.11.1867 г.

- Второто удостоверение на името на Димитриос Николау от Белград Сърбия е издадено от новия командир на Общи (дошъл на мястото на М. Корнео) – Михаил Цударос, който удостоверява, че Общи се „е бил храбро в 11 сражения“ като в последното от тях е пленил турчин. По-надолу четем „При пребиваването си тука, както и при речените сражения, в които се би с храброст и себеотрицание, показва поведение отлично.“ Дата е 30.10.1868 г. ДТС ВЛ стр.457-458. Няма да коментираме обстойно, но все пак става въпрос за храброст, себеотрицание, а под отлично поведение би трябвало да се разбира „военна дисциплина“.
- Всички тези документи, италианското знаме и медала при преминаването си в България през лятото на 1871 г. Общи ги оставя на съхранение при Данаил Попов в Турну Магурели и за щастие са запазени до наши дни.

Тук трябва да отбележим, че Димитър Общи не може да е участвал във Втората българска легия, както приемат някои историци включително и Иван Станоев. Цитираните по-горе документи доказват, че той по това време е в Крит. Неуместен е и спорът за присъствието му в общата фотография на участниците от Втората легия, където крайният в дясно се допуска, че е Димитър Общи.

В началото на месец март, Общи отивайки в Букурещ, минава през Браила, където между другото по това време са и Васил Друмев и други негови познати от легията.

Вестник „Дунавска зора“, редактиран от Добри Войников, публикува на 12.03.1869 г. статия за участието на българите в Критското въстание: „Преди няколко дни пристигна от Крит от сръбските доброволци един на име Димитрий Николич, родом от Белград. Той е бил от начало в Италия и се е бил с войниците на Гарибалди ... Ето какво ни разказа той лично: Колкото доброволци чужденци бяхме дошли в помощ на критските въстаници съставихме особено отделение от 141 души. Това отделение се състоеше от 39 българи, 17 сърби, 38 черногорци, и ... 47 италианци ... От българите паднаха убити 6 и ранени 2 ...“

Няма съмнение, че Димитър Николич е Димитър Общи. Редакторът обаче е прочел от неговите критски удостоверения, в които пише че е от Белград и затова е написал, че е сръбски доброволец. (Пред съда покъсно Общи казва, че същият Д.Войников му е дал препоръка до Данаил Попов в Турну Магурели.) След Браила Общи отива в Букурещ. Тодор Ковачев, също легионер от 1862 г. на 14 03. пише до Панайот Хитов: „Тия дни беше тука Иван Касабов, дава добри надежди. Приех писмо от

Левски, който ми пише, че дошъл още един като него търговец в голямото село (Букурещ, бел.авт.) от страна на няколко търговци да кондрати стока и щели да излезнат за панаира още на 1-ви март, но оставили да видят, как отива тукашната пиаца, щото като се споразумее с връщането на Касабова ще им печата прокламации и кондрати за да заминат двамата Левски и Д. да зафанат работа от по-рано.“ По-надолу в послепис той продължава „След три дена иде приятел Димитрие Николич Косовеца, Болградчанин, който иде отдолу (Територията на Османската империя, бел.авт.) ще се споразумеете с милостта му. (ДТС ВЛ стр.436)

В писмото става дума, че Левски се готви да заминава отново за България заедно с въпросния Д., но ще изчака Касабов да му подготви прокламации и прочие. За нашето изследване е интересно, кой е този „Д.“, който също идва „от долу“.

Димитър Страшимиров допуска, че вероятно е някой от хората на Касабов и прави предположение за Диамандиев. Според нас това е Д. Общи, който по същото това време е в Букурещ и вероятно са разговаряли да минат заедно в България. Левски се забавя с 40-50 дена, вероятно заради прокламациите и Общи не го изчаква. Левски сигурно му разказва за четата на П. Хитов, в която е бил знаменосец и затова Димитър тръгва да търси хора, които да го свържат с войводата. На него сигурно не му харесва идеята да обикаля тайно и да се крие в продължение на години докато успеят да организират въстание. Той предпочита да отиде веднага в Стара планина и да се бие с турците. По това време Левски е вече с други разбирания и най-вероятно с удоволствие се разделя с него и както ще се види по-късно го приема много резервирано. Все пак нашето твърдение дали въпросният „Д.“ е Димитър Общи изисква допълнително изследване.

Общи пристига при Т. Ковачев в Т. Магурели и той от своя страна го изпраща с писмо от 20.03. при П. Хитов в Белград, в което четем: „Приносящият на това писъмце е на име Димитрие Николае Косовеца, наш приятел.“

От спомените на Панайот Хитов научаваме, че през март 1869 г. Димитър отива при него в Белград. По Гергьовден същата година, след като Общи среща Христо Касапвелев от Пазарджик, също участник в критските събития, започват да ходят често при Панайот Хитов и да го молят да им помогне да съставят чета и да излязат по Стара планина като народни хайдутини. Хитов казва още „... със тях се содружи още едно момче Михаил, родом от Самоков, което и то беше разпалено от патриотични чувства...“ (ДТС ВЛ стр. 670). П. Хитов ги изпраща при свой

приятел Тодор Чипровчанина в Княжевац, който да им стане предводител на четата. Сръбските власти се мъчат да им попречат, дори Димитър Общи бива затворен, но скоро е пуснат заради гръцкия си паспорт. Четата, общо от седем човека, преминава в България, но Димитър, Христо и Михаил, недоволни от пасивността на войводата и от това, че не разрешава да ограбват срещнатите мирни турци по пътя, се отделят, но след известно време биват обградени от потеря в една кошара в Пиротско. Убивайки един от преследвачите, пробиват обсадата и избягват, но Христо се отделя от тях и по-късно бива убит. Михаил е тежко ранен и по-късно моли Димитър да го убие за да не попада жив в ръцете на турците. Общи отрязва и скрива главата на Михаил за да не я разнасят турците по селата. Връщайки се в Белград той разказва всичко това на П. Хитов и след това, по Кръстовден заминава за Влашко.

В спомените си Хитов пише, че той по Димитровден също отива в Браила, където казва, че: „... и намерих Димитър у Браила ахчия (гостилничар) аз заминах на мушията /чифлик/ Садици при Николаки Балкански за да приседа тази зима при Балкански... и преседех... ето седемдесата година през март, че доде пак Димитър Общи и ми каза, че събрал седем осем момчета и ще върви пак у Балкана, но ще мине през Сърбия“. По нататък Хитов разказва, че Общи успява да събере по десет петнадесет лири за да им купи пушки и други потребни неща, но четата се проваля и Общи после му казва, че и момчетата се отказват. В друг спомен Хитов пише, че Общи след като събира парите, започва да страни от момчетата и намеква за злоупотреба с парите от страна на Общи. Тук по всяка вероятност имаме влияние на създалата се след освобождението традиция на хора, които са обявени за предатели да им бъдат приписвани всякакви прегрешения. Точно обратния пример имаме за отношението на Димитър Общи към такива кражби. От лятото на 1872 г. в Орханийско. Пред Турския съд Доко Съйков от Голям Извор, разпитван за една извършена от него и Вуто Нинов кражба, казва, че Димитър Дяковчанинът ги вика и им казва: „Друг път не правете такива работи, срамота е...“. Такъв спомен има и за поп Кръстьо, където четем, че по време на Първата Българска легия – 1862, като помощник на Раковски в неговата печатница поп Кръстьо открадва от Раковски пари. Какво по-лошо от това да обвиниш някого в парична злоупотреба. Спомените на Хитов за този опит на Общи да организира чета през пролетта на 1870 година противоречат на запазените документи. Общи действително отива при Хитов през март на 1870 година, но иска от него да го свърже с Левски. Хитов го изпраща с писмо при Иван Кършовски, участник в неговата

чета от 1867 година и познат на Общи от Легията. Кършовски отговаря на писмото на Хитов на 25.04.1870 г. от Букурещ: „... полученото ви писъмце от 14 този месец, получех снощи от г. Димитра Косовски... след два дни той ще тръгне от тука за Гюргево и от там за Турну Магурели. Аз му направих писма за там за Ковачова и за Данаила, за да му спомогнат нещо и да го составят с дякона“. По-надолу в писмото следва един много интересен пасаж: „... тук е дошъл Зечо Стефанов – Черногорец ... негова милост е дошъл да пита има ли нещо да работи и ако има то той е готов да влезе в нашите народни предприятия да воюва. Ние са държахме към него съвсем хладнокръвно и не му дадохме да узнае същността на работата ни ... кой знае може да има някой свои предначертания“... (Димитър Страшимиров в посоч. съч., стр. 459) Интересни за нас са съмненията и „хладнокръвното“ държание към чужденеца, различното отношение към Димитър Общи, когото явно не смята за чужденец. Факта, че Общи пристига в Турно Магурели с цел да отиде в България при Левски, се потвърждава от писмата на Тодор Ковачев и Данаил Попов, до който е изпратен. Тодор Ковачев отговаря на Панайот Хитов на 01.04 „частното ви препоръчано писъмце от 14 текуща го чрез приятеля Д. с голяма радост приех. Според заповедта ви се потрудох и го изпратих за панаира ... тръгна благополучно и здраво, радостно за страната ми“. По-надолу в същото писмо е написано, че Общи има в себе си малко пари и чака от Хитов да го снабди с потребни неща (вероятно оръжие), ако не стане за да не чака напразно ще търси да мине с дружина. И завършва „ожидавам сладкия ви отговор, колкото Д. Общи толкова и аз“. Тази част на писмото – според която Общи изчаква „потребните неща“ в Турно Магурели противоречи на първата част на писмото според която Общи е минал в България. (ДТС ВЛ стр.461) Трудно е да се твърди, че Общи търси Левски в България в този период, но ако това е така, той не го намира и се връща. Левски възнамерява да замине по-рано за България, но се забавя до края на месец май. Основателната причина за това събитие е смъртта на брат му Христо Иванов Кунчев на 09. април в Букурещ.

Все пак къде се намира Общи през лятото на 1870 г.? В спомени-те си П. Хитов пише, че Общи на своя глава пътува до Атина, където се среща с редица гръцки военни командири като допълва, че не вярва да е станал гръцки шпионин, а само е търсел, къде да се прехранва. Иван Станоев приема, че Общи в Атина изпълнява мисия възложена му от П. Хитов и други емигрантски дейци, които по това време се стремят да осъществят връзки с правителствата на съседните ни свободни вече народи – Сърбия и Гърция и цитира писмо от началника на наемната

Атинска гвардия Вулгарис до П. Хитов. От същото става ясно, че Общи се среща с него за да го увери, че желае „...да се свържем със свещената връзка на приятелството...“ (Ив. Станоев , цит.съч. стр.46) В спомените си Хитов се дистанцира от тази мисия, защото Левски в писмата си до него го упреква за опита му да се споразумява с чужди правителства без съгласието на Вътрешната революционна организация.

Есента и зимата на 1870-71 г. П. Хитов и Д. Общи живеят заедно в чифлика на Никола Балкански. През пролетта на 1871 г. Хитов отива в Белград и там получава писмо от Данаил Попов. В писмото се иска мнението на П. Хитов за Д. Общи и дали да бъде изпратен за помощник на Левски в България. „Вчера тук пристигна г-н Димитър Общи от Олтеница, подир разните ни разговори, доказа ми че вие сте в Белград, с цел да видите каква политика държи сръбското правителство срещу нас. ... Ний одобряваме вашето това мнение, но в действие не искаме за сега да го полагаме с никакъв начин, защото ний по-първо трябва вътрешно да се организуваме добре.“ Накрая Данаил Попов пише: „...Ний тука се разговаряхме с Димитра и одобрихме, щото той да не стои тадева да се измайва напразно, но по-добре да мине отсреща и да се събере с тех, чи все ще бъде от полза, но това нема да стане докато не приемем отсреща отговор, ако одобряват за сега да мине. Г-н Димитър казва, чи момчетата ти Стоян, Георги и Хаджията и Стефан намират се в същото място, където сте ги оставили (ДТС ВЛ стр.453). Тук трябва да съпоставим тази информация с писмото на Левски до П. Хитов от 10.05. 1871 г. изпратено до Букурещ, в което той му отговаря на писмо от 17.04., в което Левски пише: „... Сега какво да ти пиша като в писмото си пишеш , чи твой някои планови и ни можал си да ги караш по твои знания и пак искаш да отидеш и да са върнеш в Романия, па да гледаш от там да приминеш сам си в Стара планина? Защо ще отидеш в Сърбия и защо искаш да додиш сами в Стара планина? ... Следователно криеш от нас, тогава и ний от тебе.“ (ДТС ВЛ, стр.50) Ясно се вижда, че Панайот Хитов има намерение да подготви чета и разчита на Димитър Общи и на споменатите по-горе момчета, които оставя да го чакат. След упрека на Левски, който между другото му пише, че това няма да помогне, а ще попречи на делото Хитов се отказва да влиза с чета в България.

Когато Д. Попов пише на Левски, че Общи иска да отиде при него в България, това писмо намира Левски по време на обиколка в Тракия. Той отговаря на Д. Попов на 20 юни: „...за Димитра сега не можа да ви кажа нищо, с второто си писмо ще ви кажа за него, може подир това 30-40 деня йоще.“ И пише по-надолу, че като се сдобие с пари мисли сам да

отиде в Турну Магурели и продължава „Димитра гу поздравлявам братски щото ако ще да върви с нас да почака за второто ми писмо.“ (ДТС ВЛ стр. 63-64)

Общи няма търпение и на 16 юни пристига в Ловеч, но тъй като Левски го няма там, скоро се връща във Влашко. След две седмици отново пристига в Ловеч изпратен този път от Д. Попов като куриер до изградения вече в Ловеч Централен комитет с цел да занесе писма, три револвера и печата на ЦК, който Левски чака от много време. Ловешкият комитет изпраща Д. Общи да търси Левски в Сопот и да му занесе писмата и печата.

Филип Тотю в писмо до Данаил Попов от 14.06.1871 г. пише: „В писмото си ми пишете за Димитра Македончито, което отишло при Дякончиту да вършат работа; радвам са на такива народни поборници, които са решават да вършат полезни работи за народа си. Поздравете тогова приятеля от моя страна.

Общи намира Левски във Сопот и двамата отиват в Карлово. Но Левски му няма достатъчно доверие, за да го запознае с комитети в Тракия и докато той ги обикаля, изпраща Общи на бани в с. Баня, където престоял 12 дни и след това на Хисарските бани за още 44 дни като му дал пари за разноски. Тук трябва да посочим, че ползването на минералните извори тогава е било безплатно. В историята на балнеоложкия център в с. Баня дори пише, че местният бей карал пазача да прави безплатно кафе на ползващите извора. На 27.09. в Ловеч пристига Ангел Кънчев. Получавайки известие за това, Левски взима със себе си Общи и отиват в Ловеч. На 07.10. тримата тръгват на нова обиколка, която трае до към 15 ноември, когато отново са в Ловеч. На 25.11. в Ловеч се провежда събрание на ЦК, на което присъства и Анастас поп Хинов от Плевен. След дълги спорове Ловешкият комитет за първи път се противопоставя на Левски като решава България да бъде разделена на райони, в които да обикалят повече апостоли, а Левски да остане в Ловеч и оттам да ръководи и контролира всичко. Д. Общи е определен за района от Ловеч до София, Ангел Кънчев в Североизточна България, Васил Йонков и Сава Младенов – в Тракия, а Христо Иванов Големия – в Търновско и Габровско. Левски оспорва това решение, но накрая се съгласява с вишегласието на ЦК. Тук няма да е излишно да цитираме част от писмото на Левски до Ловешкият комитет от 12.12.1872 г. „...Като ви казах пред Д. Общ пред очите му, какво той не е за на своя глава да се отрежда на работа... Не разбрахте ли, че аз само на препоръката му, от дете се праща до мене, не се доверявам в

него, както и в Ангела, докато аз сами не ги опитам, както знам. Вие ми казахте, че за тази работа трябва да се изпратят хора на всяка страна и да се свърши по-скоро и аз ви казах, че трябва, но няма такива хора. А вие ми показвахте А. К. и Д. Об. На А. К. му казах, че като на учен човек, че тая работа да я научи като него човек да я върши непогрешимо, то трябва му не по-малко от 4 години ... А той в тия думи ма зе като че ли земам на себе си привилегии... Същото и Д. Об. ма зимаше за привилегист като показваше и вам без да разбере, че работата народна не върви по друг път освен по оня, който показвам. Д. Об. да са отреди по Орханийско и да му се даде упълномощие таквоз, решихте всички вий като повече даваше гласа си Атанас от Плевен, Ваньо (Иван Драсов) и Пъшков (Димитър Пъшков).“ (Васил Левски – документи, Том 2, София 2009 г., стр.156).

От това писмо на Левски се вижда, че на събранието е обсъждан въпроса за разделянето на българските земи на революционни райони и да бъдат определени апостоли за всеки от тях, така по-късно ще бъдат районираны българските земи и при подготовката на Априлското въстание. Изследователите на Априлското въстание смятат, че е допусната грешка като не е определен общ център, който да го ръководи, а тук виждаме, че такава грешка не се допуска и главният Апостол Левски остава в центъра, откъдето да ръководи и контролира цялостната подготовка за въстание. Вижда се също, че Левски не е против тази идея, но в момента според него няма подходящи за целта хора.

На събранието става въпрос и за пътищата за подготовка на революция. Левски говори за своите виждания, които са широко известни: „... Пътят, който показвам“... Общи вероятно изказва по-различни виждания, макар Левски да пише, че той „без да разбере“ е потвърждавал вижданията на Левски.

По време на обиколките заедно, при многото разговори Васил Левски разбира, че Димитър Общи не е скъсал с идеите на Раковски и Хитов относно четническата тактика и това е една от причините той да е против решенията на събранието за определяне на Общи за самостоятелен апостол. Друга причина, която Левски и по-късно ще изтъква е това, че Общи е малограмотен. Това ще затруднява неговата дейност като организатор, като такъв той ще трябва да чете и разяснява устава пред комитетски членове, да чете и пише писма. Сигурно още на това събрание е обсъждан въпроса на Общи да бъде назначен за секретар грамотен човек, да обикалят заедно и да върши част от неговите задължения. Като такъв по-късно ще бъде назначен учителят Васил Бушаранов.

В района определен за Общи до този момент има изградени революционни ядра само в Тетевен, Гложене и София. Още в началото на 1871 г. Левски обаче има информация, че те са успели да разпространят революционните идеи в съседните населени места. На 01.12. Левски заедно с Д. Общи и Васил Йонков тръгват да обиколят района и изградят комитети. За изграждането на комитетите писахме в „Исторически корени и културно наследство на община Правец“, (сборник статии, Книга първа, С. 2006 стр. 155 – 169) и затова сега няма да пишем обстойно за това.

На 12 януари Общи получава от ЦК в Ловеч пълномощно да обикаля сам района. За съдържанието на същото научаваме от чернова записана в тефтерчето на Левски: „1872 г. ян. 12, определява се Д. Общия да обикаля местата по ... и околностите им, за всичко по налогът им от законът, да носи сметка, от време на време, по предназначения му за горните места работа: Де какво става и взима и дава изпраща се с гроша 282.“

Д. Общи, поласкан от оказаното му доверие ще прояви през следващите два месеца завидна енергия изпълнявайки своите задължения според изискванията на устава.

На 12.01.1872 г. получава своето пълномощно, както и препоръчителни писма до комитетите Общи започва своята самостоятелна дейност. В първата си обиколка в района, която трае точно един месец, основната му задача е да събере пари от образуваните вече комитети. Той повтаря същия маршрут, който са изминали с Левски през декември. На отиване към София в повечето комитети му казват, че ще му дадат пари „на връщане“. От Орхание, придружен от своя секретар В. Бушаранов, обикалят софийско, след няколко дена се връщат в Орхание и минавайки отново през всички комитети събират парите и ги занасят в Ловеч на 12.02. 1872 г. На същата дата Левски отбелязва в своя сметка, че Общи е събрал 5932 гроша, за които той е издал разписка, но че е внесъл чисти пари 5172 гроша, а пътни разноски е направил 104 гроша. От запазените разписки виждаме, че най-много пари са събрани от комитетите в с. Видраре – 2100 гр., Осиковица – 1180 гр., Тетевен – 1101 гр., Джурово – 551 гр. и др. Освен парите Общи предава в Ловеч и десетки други комитетски документи. Какъв процент са запазени от тях не знаем, но на нас са ни известни 26 бр. Те са основно три вида:

1. Документи за внесени пари; на същите пише на коя дата са дадени, дали парите на комитета са общи или лична вноска на комитетски член. Ако е лична, в кой номер от тайния списък ги внася.

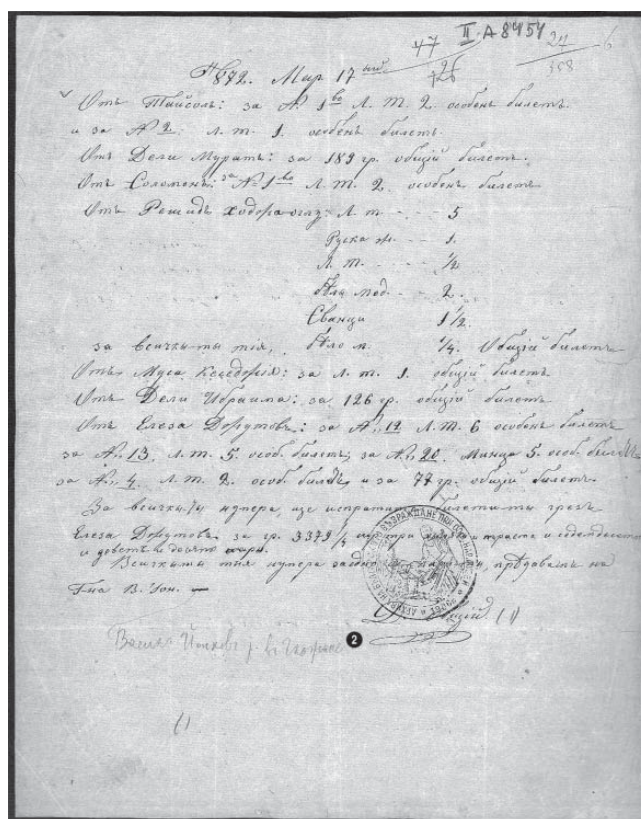
2. Документи за посещенията на Д. Общи в комитетите; на коя дата е пристигнал и кога е тръгнал, колко разноски е направил и дали е платил или не;

3. Третият вид документи са най-важните. Те са свързани с изискванията на проекто-устава комитетите да дават сведения за своето организационно състояние.

От всички тези документи може точно да се установи по дати маршрутът на Д. Общи при тази обиколка. В повечето комитети Общи е оставал да пренощува по една нощ. Забавяне има само в Етрополе, където е от 17.01. до 21.01., но в тяхното сведение е отбелязано, че това е станало поради заболяване и е необходимо лечение, в Тетевен също престоят му е по-дълъг от 07.01. до 10.01., но там е трябвало да изчака една допълнителна сума пари от Видраре – 1050 гр. и от Осиковица – 1180 гр., които не са имали на разположение при преминаването му през тези села (тогава Видраре е внесло други 1050 гр.) и вероятно е имало уговорка да му ги изпратят в Тетевен. Сумата 2230 гр. си е заслужавала да изчака два дена. Тия пари той получава в Тетевен на 10.02. и същият ден тръгва към Ловеч. От разпитите на Д. Общи и В. Бушаранов става ясно, че в Софийско нещата не вървят толкова гладко. От там Общи отчита само 105 гр. от София, дадени му от даскал Хр. Ковачев. Бушаранов разказва още, че са посетили няколко села в Софийско, в които Общи извършва и известна подготовка за образуване на нови комитети. Дейността на Д. Общи в Софийско не влиза в обсега на нашата тема и затова няма да я разглеждаме с подробности.

Пристигнали в Ловеч на 12.01., Общи и В. Бушаранов отседат на различни места. Пред съда Бушаранов казва, че не знае с кого Общи се е срещал в Ловеч, защото криел от него, а на въпроса: „Къде е главният комитет?“, Бушаранов отговаря: „Аз мислех, че е в Ловеч, Димитър обаче казваше, че не е в Ловеч, но въпреки това събраните пари отиваха там.“ (Васил Левски и неговите съподвижници пред турския съд, С., 1987 г., стр. 117). Цитираме това, за да подчертаем, че Общи не е разнасял на ляво и дясно комитетски тайни, както по-късно го обвиняват. За трите дена престой в Ловеч Общи вероятно е имал не една среща с Васил Левски и ловешките дейци, които са се интересували от състоянието на нещата в Орханийско и Софийско. От всички разписки, които Левски издава за внесени лични вноски от комитетски членове, има една, която е различна. Членовете в нея не са написани под номера, а с имена. На нея са записани имената на Семко Първанов – 210 гр., Марко Маринов – 91 гр., Васил Петров – 182 гр. Отгоре е било записано в Тетевен, но по-късно Левски го е задраскал, както и част от буквите в имената и е записал: В Дервишооглумеемед Каржалъ, това е псевдонимът на Тетевенския комитет. Всички историци приемат, че те са членове на Тетевенския коми-

На 16.02. Д. Общи, придружен от В. Бушаранов, предприема нова обиколка, която ще продължи също един месец и ще приключи на 17.03. В тази обиколка основната дейност на Общи вече ще бъде образуването на нови комитети. На този въпрос ще се спрем по-надолу. Относно събирането на пари освен същите комитети, които събират за пореден път, Орхание – 712 гроша, Тетевен – 1152 гр., Правец – 722 гр., Видраре – 420 гр., в документите се появяват нови имена на комитети: Батулци – 525 гр., Лопян – 210 гр., Брусен – 105 гр. и комитети със спорни псевдоними. Дели Мурад – 189 гр., Дели Ибрахим – 126 гр., Муса Кесиджи – 105 гр., т.е. от документите за събрани пари имаме сведения за нови 6 комитета, понататък ще се появят и други.

Обр. 31. Документ за
предаване на събрани
средства от Димитър
Общи в Орханлийско

Общи още не е завършил обиколката си, когато е посрещнат в с. Лопян от Васил Йонков, чрез когото Левски му съобщава за самоубийството на Ангел Кънчев и му поръчва да отиде временно в Пловдив. Общи предава на Васил Йонков 3379 гр., получава допълнително парите от Видраре и Батулци и занася на Левски 4449 гр.

Освен събраните от Общи пари от Орханийско такива се събират и от Димитър Пеев от Голям Извор, който е изпратен от Левски да си извади тескере в Орхание, минавайки с пълномощно през някои комитети събира: от Видраре – 1050 гр., Орхание – 1009 гр., от родното му село Голям Извор – 869 гр., Гложански манастир – 210 гр. и Гложене – 105 гр. Цялата тази сума от 3243 гр. предава на Левски на 18. 02. 1872 г.

Има още една сума, събрана в този период, за който Левски е издал разписки от 29.01.1872 г.: Етрополе – 1603 гр., Голям Извор – 210 гр., Орхание – 210 гр., Тетевен – 210 гр., Видраре – 210 гр. Прави впечатление, че няколко комитетата внасят по две турски лири от 105 гр. От други документи знаем, че Левски е искал от комитетите да внесат по две лири за отпечатване на устава и тези пари са събрани вероятно с тази цел. Относно етрополската сметка се вижда, че етрополци не са изчакали при първата обиколка връщането на Д. Общи, и са изпратили парите по куриер.

Във връзка с отиването си на общото събрание в Букурещ, през месец април 1872 г., Левски е сумирал парите, събрани през периода декември 1871 – април 1872 г., за които е издал разписки. Сумите в тази сметка са записани в три колони. В първата от общо 530 гр. са събрани от В. Йонков и С. Младенов в Пловдивско, Пазарджишко и Сливенско. Във втората са сумирани суми от общи комитетски пари – 8043 гр. От тях не успяхме да уточним една сума от 122 гр. Всички останали са от Орханийско. В третата колона са записали частните (лични) – общо 9576 гр. Всички те, на брой 40, са от Орханийско, дори се установява всяка една от тях от кой номер от кой комитет е внесена. Отстрани е записана сумата 6306 гр. от ръцеписни билети. От тях, с изключение на 413 гр., другите също са събрани от Орханийско по време на обиколката на Левски и Д. Общи през декември 1871 г. Т.е. тази сметка на Левски от общо 24 456 гр. само 943 гр. не са събрани в Орханийския край.

ре – 6212 гр., Тетевен – 4910 гр., Орхание – 4228 гр., Етрополе – 2203 гр., Осиковица – 61682 гр., Голям Извор – 1393 гр. и т.н. Интересен е принципът на събиране на пари в с. Видраре, което лесно може да се установи, тъй като там са запазени много документи. При първата обиколка на Д. Общи пари отчитат номер 2-ри – 525 гр., номер 3-ти – 525 гр., номер 4-ти – 525 гр. и номер 5-ти – 525 гр. При преминаването на Дидьо Пеев вноски правят номер 6-ти – 210 гр., номер 7-ми – 105 гр., номер 8-ми – 315 гр., номер 9-ти – 105 гр., номер 10-ти – 210 гр. и номер 11-ти – 105 гр. При втората обиколка на Д. Общи през март пари внасят: номер 12-ти – 105 гр., номер 14-ти – 105 гр., номер 15-ти – 105 гр., номер 16-ти – 105 гр. В тази последователност виждаме, че липсва номер 1, най-вероятно под този номер секретарят на комитета, Васил Попашков е записал своето име. По-късно пред съда той казва, че като беден от него не са искали пари. Под номер 13-ти, който също липсва вероятно е записан куриерът на комитета Вутьо Ветов. Пред съда той също казва, че от него не са искали пари, дори с комитетски пари е платен неговият револвер. В първите номера, които виждаме, че са дали повече пари са записани видрарски чорбаджии.

Относно пари, внесени от революционния комитет в Правец, е запазена само една разписка от 722 гроша. Това не са малко пари, но мислим, че тук сигурно е имало уговорка с председателя на комитета, Цвятко Вълчев, с парите, които той е събирал, да закупува оръжие и боеприпаси и да подготви в своя хан оръжеен склад. На процеса трима от разпитаните орханийци, които участват в нападението на къщата на Николчо Арнаудов в Етрополе, разказват, че са взели оръжие от хана на Цв. Вълчев и после пак са го оставили там.

Освен за събирането на пари Общи е отговарял и за въоръжаването на комитетите. Пред съда той разказва, че в Ловеч са му дали 12 револвера, 6 от които взели и заплатили по 367 гроша за револвер членовете на Видрарския комитет. Два револвера е оставил в комитета в Тетевен и 4 в комитета в Голям Извор. Имаме запазен документ и от Осиковица, че са дали пари за един револвер и интересното в този документ е, че са дали на Общи и един счупен револвер за ремонт. Имаме и сведения за купуване на пушки. В бележка, писана от Видрарския комитет до Левски на 28.02, пише, че са получили разписките срещу парите, дадени за 4 пушки.

От разпита на Иван Лилев пред турския съд научаваме, че Тетевенския комитет е купил чрез Ловешкия три револвера, но в същото време е купил други 50 от разни панаири. Така са действали и другите

комитети. Има и сведения за провеждане на военна подготовка по стрелба от Д. Общи. В спомените си врачанският деец Митьо Анков разказва за едно Общо събрание на дейци от няколко комитета проведено в Черепишкия манастир, където в гората Общи ги обучава да стрелят в цел. Той пише по-нататък, че Общи улучвал белега в центъра от 300 крачки, а те по краищата. На това събрание е присъствал и Цвятко Вълчев от Правец. Вероятно е придружавал Общи при посещението му във Враца. Това дава повод на Стоян Заимов да напише в своята книга използвайки старата прабългарска поговорка, че „Димитър Общи и бай Цвятко колят кучето на цялата Орханейска кааза и отчасти на Врачанска.“

Последните години се налага мнението, че комитетите в Орханейските села като Скравена, Литаково, Новачене, Боженица и Врачеш са образувани по време на обиколката на Левски и Общи през декември 1871 г., но това не може да се потвърди от никакви документи. Запазените документи ни карат да мислим, че те са образувани през месеците февруари и март 1872 от Димитър Общи с помощта на Орханейския комитет и на отделни личности като поп Георги Тутмаников. От писмо на Левски, писано до новообразуван комитет на 19.02.1872 г. четем: „Господа, писмото Ви от 14.02. получих и съдържанието му разбрах. Радвам се, че и Ви (ако и по-късно) сте влезли в работа. (ДТС ВЛ стр.108) Ако съпоставим това писмо с една бележка изпратена до Левски, също от 14.02., от комитет с псевдоним Мехмед Оджов, в която пише: „За първи път доходи Илирически (поп Георги Тутмаников) и направи 10 гроша харч и не плати.“. (ДТС ВЛ стр.337) Според нас цитираното писмо на Левски е изпратено до комитета Мехмед Оджов, който е образуван тогава на 14.02.

Някои изследователи смятат, че това е псевдоним на Врачеш, други на Скравена, а трети на Калугерово. Пред съда Димитър Общи разказва, че преди него с агитационна цел по селата е минавал поп Георги. Така са образувани и комитетите в Лопян и Брусен, което се потвърждава и от разпита на техни членове пред Турския съд.

От разпита на Васил Бушеранов се вижда, че двамата с Общи са посетили селата Скравена, Литаково, Новачене и Боженица едва при втората обиколка на Общи. В спомен за образуване на комитета в село Лъжане (с.Трудовец) Иван Попилиев пише, че комитета е образуван от Димитър Общи през зимата 1872 г. В една изпратена до Левски бележка намираме и псевдонима на Лъжане – Мехмедола. В същата бележка пише, че псевдонимът на Врачеш е Лезоглу. Относно псевдонимите вече споменахме, че има няколко, за които не е напълно изяснено за кои села

се отнасят. Става дума за Муса Кеседжи, Мехмед Оджов, Дели Мурад, Асан Ефенди и Дели Ибрахим, за които има запазени документи макар и малко. Още повече спорове будят три псевдонима на комитети, упълномощили Тодор Пеев да ги представлява на Общото събрание в Букурещ: Джамбаз Али, Узун Хасан и Грушон Давичон. Комитетите в орханийските села са над 20 и една значителна част от тях са образувани от Димитър Общи. Тук е изградена и най гъстата комитетска мрежа в България с най-големите комитети.

Димитър Общи немал агитаторските способности на Васил Левски, но печелил хората най-вече със своето революционно минало, с разказите си за Раковски, Гарибалди и с участието си в Критското въстание. Васил Бушаранов пред съда цитира думи на Общи пред комитетски членове: „Целият български народ е готов. Ще трябва да се пригответе и вие. Съберете пари и отворете от тук път за другите села“. Колебаещите се ги е изпращал да е допитат до по-авторитетни хора напр. хората от софийските села при даскал Христо Ковачев в София, а от орханийските при чорбаджи Патьо.

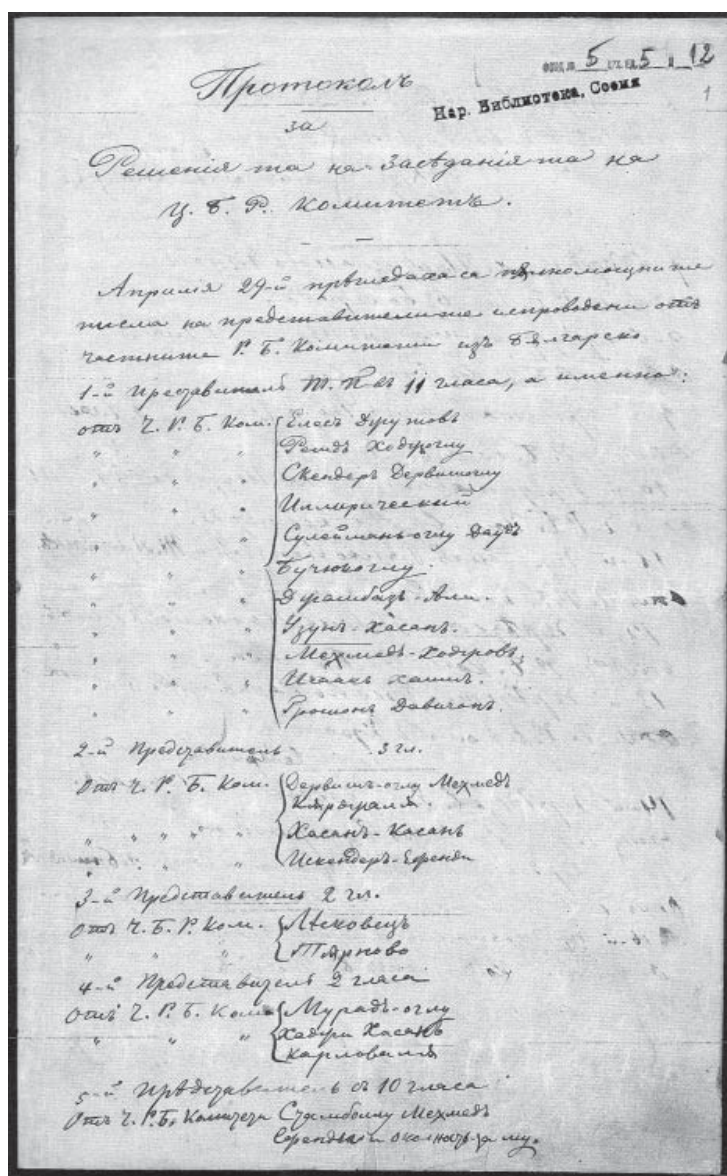
До 17.03.1872 г., когато му е наредено да отиде в Пловдив и да чака там Общи е работил според изискванията на устава и е изпълнявал стриктно нарежданията на Ловешкия комитет и Левски. Към неговата дейност до този момент няма съществени забележки и от самия Левски. По-късно всичко рязко се променя. Общи престава да изпълнява нарежданията на Левски, което ще доведе и до разногласия между някои от Орханийските комитети.

Коя е причината за това?

Най-важното събитие, което предстои да се случи през пролетта на 1872 г. е подготвяното от Левски и Каравелов общо събрание на БРЦК. На него е решено да присъстват представители на всички вътрешни и външни (емигрантски комитети). Общи се надява Левски да го вземе със себе си на събраниято. Това се вижда от разпита на неговия секретар Васил Бушаранов пред Турския съд, където казва, че е писал писмо до ловешкия комитет, във връзка със заминаването на Общи във Влашко.

Левски е очаквал, че споровете с емиграцията, относно тактиката и стратегията на революционната борба и бъдещето устройство на свободна България, ще продължат по време на събраниято. Той не е сигурен за позицията на Общи и решава да не рискува и да го взема със себе си. На Общото събрание на БРЦК орханийските комитети са представени от Васил Йонков – 3 комитета и Тодор Пеев 11 комитета. Прави впечатление, че от общо 45 комитета, 29 от които вътрешни, орханийските

представляват една трета от всичките и половината от вътрешните. Това говори само по себе си за голямата роля на орханийския край в подготовката на бъдещата революция. Връщайки се в България, Левски вика Д. Общи в Ловеч да му даде нови оказания и ново пълномощно. Общи отказва да изпълни това нареждане на Левски. Пред съда той казва, че бил много ядосан, че не са го взели на събраниято в Букурещ. Събитията, които ще последват през лятото и есента на 1872 г. са описвани и анализирани от десетки изследователи и са известни.

Обр. 33.
Представителните
комитети от
Орханийско на
общото събрание
на БРЦК

Всички автори писали за Васил Левски са почти единодушни в оценките си за него. Захари Стоянов веднага след освобождението пишейки биографията на Апостола, в предговора отбелязва, че българите трябва да спрат да се „кланят пред чужди величия и чужди гробове“ и обосновава необходимостта да имаме наши идоли и че това е „дълг на българската интелигенция“ и що се отнася до Васил Левски този дълг е изпълнен, но смятаме, че не трябва да принизяваме дейността на който и да е от съратниците на Левски, колкото и скромна да е тя.

Ние не смятаме, че мястото на Общи е на пиедестала до Левски, въпреки че техният революционен път, започнал заедно 1862 г. в Белград, завършва заедно на една бесилка в София.

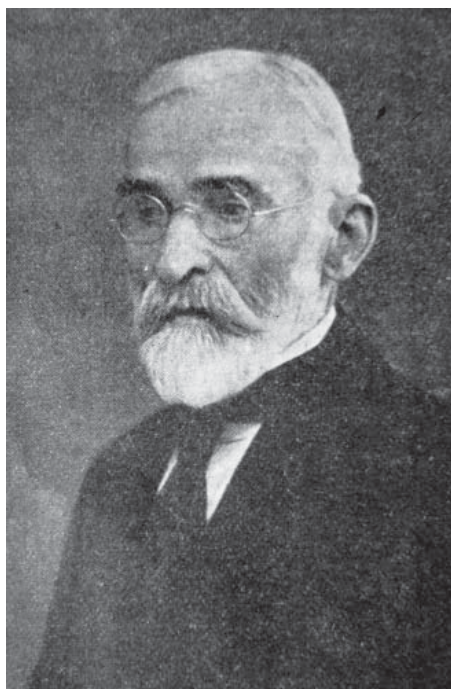
Литература:

- Анков., М. „Спомени за размирните години“, С., 1936
Дойчев, Л. „Сподвижниците на Апостола“, С., 1984
Заимов, Ст., „Васил Левски – Дякона“, С., 1895
Заимов, Ст. „Миналото“, С., 1986
Иванов, Хр., „Спомени“, С., 1984
Лалев, Ив., „Васил Левски, Ловеч и...“ В. Т. 1996
Милтенова, М., „Обирът на орханийската хазна 1872“, С., 2001
Патев, Н., „Из миналото на Тетевенско и Ботевградско“, С. 1936
Попилиев, Ив., „Спомени от предосвободителната епоха“, Ботевград, 1938
Сб. Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд, С., 1987
Сб. „Левски във времето“, С., 1987
Стойчев, Д., „Тетевен – Минало и днес“, С., 1924
Страшимиров, Д. Т., „Васил Левски. Т.1. Живот, Дела и Извори“, С., 1929
Унджиев, Ив., „Васил Левски – биография“, С., 1947
Ценов, П., „Орхание и Орханийско“, С., 1926

Книжовникът от Възраждането Андрей Стоев Цанов (1841-1933 г.)

Мариана НАЧЕВА

Андрей Стоев Цанов е изтъкнат български политик, книжовник и общественик, богата творческа личност, която е малко позната в българската историография. Роден на 14 март 1842 г. в с. Видраре, махала Равнище (днес с. Равнище, община Правец, Софийска област). Баща му се занимава с абаджийство. Първоначално учи в с. Видраре. „Аз влязох да се уча в него през 1852 година...“ (Патев 1936, 50), тогава Равнище е махала на село Видраре. След това става чирак при известния Патю Чорбаджи (Павел Попов), където изучава бояджийския занаят. „Тогава селото беше сравнително в цветуще състояние и служеше, като съсредоточие на няколко села, които дохождаха там да търгуват. Тогава селото имаше три бояджийници, на братя Патю и Филю Поппетрови, на Тодор и Бенчо и на Гаврил Панов, на разни места в селото. Бояджийството тогава беше един от най-доходоносните занаяти. Един ден в седмицата, ние едвам можахме да обядваме от навалицата в бояджийницата на мъже и жени от Батулци, Шумнене, Абланица и други села, както и много видрарци“ (Патев 1936, 51). Такива са спомените на Андрей Цанов за работата му като чирак в абаджийската работилница на Патю Чорбаджи от Видраре. Стремешът му към знания е огромен, а тази работа не го задоволява. Той заминава да учи в Свищов. Там се запознава с известния учител и борец за национално освобождение Тодор Хрулев от Лясковец. Под негово влияние Андрей Цанов поема пътя на учението и просвещението. През 1860 г. се записва в американското протестантско училище в Пловдив. След като го завършва става учител в същото училище.

Обр. 34. Андрей Стоев Цанов

Заминава за Америка, където изучава астрономия, анатомия, физиология и богословски науки в „Хамилтон колеж“ в Ню Йорк. Същевременно слуша лекции в Корнелския университет. В края на 1871 г. се завръща в България и става учител в Разград. Тук се свързва с Никола Живков с когото споделят общи възгледи за развитието на женското образование. Избран е и за председател на тамошното читалище „Съгласие“ през 1873 г. Н. Живков спомага за укрепването на женското дружество „Майчина грижа“. Той се грижи това дружество да е в състояние да набира за Разградското девическо училище български учителки. По това време братята Георги и Никола Живков са свързани с Русенската книжарница на Христо Г. Данов, а Хр. Г. Данов с дружество „Напредък“ във Виена. През тези години Хр. Г. Данов издава сп. „Летоструй“ в австрийската столица, а А. С. Цанов е негов помощник и сътрудник на списанието. Като учител в Разград, по-късно и като създател на Българското евангелско дружество подкрепя развитието на българското образование в Северна Добруджа. С този въпрос той се заема благодарение на Иван Р. Зринов от с. Беброво, Еленско.

Иван Р. Зринов, с помощта на Българското дружество „Напредък“ във Виена основава през 1875 г. сп. „Китка“ в австрийската столица. Със съдействието на виенските българи в редакцията на сп. „Китка“ се включва А. С. Цанов. Председателят на Българското евангелско дружество подкрепя политиката на Виенската българска организация за съдействие на българската просвета в Северна Добруджа.

Андрей Цанов е известен преди всичко с литературните си творби и списването на няколко евангелски списания. Той е автор и преводач на „Първа четеница за ученици от предгответелни училища“. От него са издадени 4 книги за онези, които желаят наука и успех. Първата от тях е „Как да се учат уроците“, втората е „Напредване чрез прочитане“, третата книжка от тази серия е озаглавена „Времето е наука и богатство“, четвъртата се казва „Причините за успех и несполука“. Превежда на български език и редица богословски трудове. По-важни са: „Нелсовото безверие и избавление или Християнството и безверниците“ от д-р Нелсон (1874 г.) и „Вседостатъчен приятел за всякого и за всякога“, издадена през 1876 г. в Цариград, печатница Папазиан.

Андрей С. Цанов, за който съществува твърде бедна биографична информация в литературата, в действителност има богата творческа и житейска биография. Основаването на Българското евангелско дружество спомага преди всичко за развитието на българската просвета в Македония и в Северна Добруджа. За А. С. Цанов се пише в големите

енциклопедични издания: „Българска възрожденска книжнина“, „Българската възрожденска интелигенция“, „Българската възрожденска литература“, „История и култура на България в дати“, „Българската култура през Възраждането“, но на неговите идеи за българското културно развитие не се обръща внимание.

20 години е главен редактор на сп. „Домашен приятел“, орган на Евангелското дружество и един от редакторите на в. „Зорница“. Много пише по страниците на в. „Македония“, издаван от Петко Р. Славейков в Цариград. Двата ги свързва приятелство още от 1865 г., когато Славейков се надява, че с подкрепата на Американското библиотечно общество в турската столица ще може като негов пътуващ книжар да обиколи Македония и да събере свидетелства за старобългарската писменост в областта (Славейков 1904, 73). Турското правителство обаче не допуска мисията на Славейков да се осъществи.

През целия си жизнен път до създаването през 1875 г. на Българското евангелско дружество, А. С. Цанов е в най-близки връзки с Петко Р. Славейков. По тази причина във в. „Македония“ и във в. „Право“ той публикува своите статии, свързани с разбиранията му за успешното развитие на българския народ. Тези негови статии са неизвестни и биха представлявали интерес.

А. С. Цанов се свързва с в. „Македония“ и в. „Право“ благодарение на дружество „Орало“ в Роберт колеж. През 1867 г. А. С. Цанов идва в Роберт колеж в Цариград. В турската столица престоява до 1868 г., където се движи в средите на българските ученици в колежа, създателите на дружество „Орало“. Участието на А. С. Цанов в „Орало“ се засвидетелства от самите спомени на българина. Според тях, в Роберт колеж той се сближава с Иван Е. Гешов, един от видните дейци на организацията. Ето защо А. С. Цанов пише, че с Хр. Г. Данов и с Иван Гешов има „лично приятелство“ (Цанов 1933).

През тези години на престоя на Андрей С. Цанов в Цариград, в турската столица работят д-р Лонг, Петко Р. Славейков, Е. Ригс и Хр. Сечанов върху превода на Библията на новобългарски език. Тогава Петко Р. Славейков публикува няколко статии на евангелиста. През 1871 г. единствено във в. „Македония“ се публикува и обявление, че А. С. Цанов се е върнал от Америка и че търси учителско място (Цанов 1871).

Дейността на Цанов е свързана с Българското евангелско дружество. Раждането на първите български протестантски църкви съвпада с най-решителните моменти в борбата на българския народ за национално освобождение. Цанов се заема да осъществи идеите на българското

евангелско дружество, които са свързани с проблемите на българския народ в годините след Кримската война (1853-1856 г.) до Освобождението. Като председател на дружеството се включва в българското националноосвободително движение по време на Източната криза (1875-1878 г.). Той иска да се открият възможности в българските земи за проникване на новите либерални идеи от Америка и Европа.

Своя светоглед развива най-вече в статиите си във в. „Македония“, „Право“, „Летоструй“ и „Век“. Тези негови публикации за съжаление обаче са неизвестни за изследователите на живота му.

В сп. „Летоструй“ А. С. Цанов продължава да развива своите мисли за образованието на българите и за ролята на общините в него (Цанов 1874). Той вижда силното поляризиране на българското общество на „стари“ и на „млади“ и иска в общините и в училищните настоятелства да има представители от двете групировки. Общините според него трябва да са средата, в която да се получи равновесието от политическите борби. В друга статия в сп. „Летоструй“ А. С. Цанов пише, че „в учебно и в практическо отношение българите са в детинство“ (Цанов 1875).

Във в. „Право“ А. С. Цанов пише за състоянието на „народочерковните ни работи“ (Цанов 1873). В публикациите си във вестника той отново се спира на българското образование, което счита, че е главен дълг на общините. За А. С. Цанов „владиката трябва да се грижи за учителите и училищата, но цялата работа трябва да се остави на общините“. От друга страна, той счита, че „народните ни владици трябва да пазят строга наутралност между партиите“, а общините да са смесени, в тях да има „млади“ и „стари“.

В съществуващите две негови кратки биографии се отбелязва дейността му като председател в „българската агитация“ в Англия. Тази „агитация“ е свързана със защита на българите след Баташкото клане 1876 г. и изпращане на българи да учат в Англия. В „българската агитация“ той работи благодарение на д-р Лонг и Иван Е. Гешов.

Андрей Цанов се смята за последовател и на Гаврил Илиев, първият български евангелист от Берковица (Цанов, 10-11). През 1861 г. той се свързва с методистите, приемайки в Свищов евангелското учение, въведен в учението от Стоян Дончев Руевски.

През 1875 г. Цанов формира Българско Евангелско Дружество в Самоков. Според Христо Семерджиев, изследовател на Самоков, Цанов създава дружеството през 1874 г. след откриването на Американската богословска семинария (Семерджиев 1913, стр. 97). В спомените си Цанов обаче пише, че през 1874 г. стават първите срещи по угова-

рянето на организацията, а нейното създаване е през март 1875 г. От 1874 г. в продължение на 25 години Цанов е учител в протестантското училище в гр. Самоков.

А. С. Цанов, когато създава Българското евангелско дружество е вече зряла в политическо и духовно отношение личност. Неговата учителска дейност в Самоков е епизод на дългите му наблюдения и работа сред българите. По тази причина, когато създава Българското евангелско дружество, той изоставя проблемите на българското образование и се насочва към българското национално-освободително движение.

За Андрей Ст. Цанов се пише в големите енциклопедични издания: „Българска възрожденска книжнина“, „Българска възрожденска интелигенция“, „Българска възрожденска литература“, „История и култура на България в дати“, „Българската култура през възраждането“.

Във в. „Македония“ П. Р. Славейков публикува статии на А. С. Цанов за българското образование. В тях Андрей С. Цанов се счита за последовател на проф. Хин (Хан). Името се дава в два варианта. Твърде вероятно е това да не е точното име, а неговото съкращение. Съкращението е близко до името на проф. Хамлинг, директор на „Роберт колеж“. Като негов последовател Цанов предлага широко разпространеното във Франция „Образование на народа“ (Цанов 1871). Средствата за обучение да се дават от държавата и от частни лица, за да се създадат основни училища. Тяхното управление да бъде под управлението на общините. Според него в България трябва да се създаде закон, чрез който да се даде възможност на цялото население да напредва в науката, художеството и търговията. Всеки да учи това, което му е нужно и полезно. Само така отделната личност ще достигне желаната точка.

В сп. „Летоструй“ Цанов пише, че „в учебно и практическо отношение българите са в детинство“ (Цанов 1875). През 1874 г. във в. „Век“ се отправят обвинения към него, че е сменил вярата си, той отговаря на страниците на същото списание. Според него „всеки човек трябва да е свободен да учи, да изразява силите си, за да придобие каквото желае, стига да не вреди на съседа“. Призовава православни, католици и протестанти да не се мразят, а да живеят като братя.

Големи са заслугите на Андрей Цанов и за изучаването и популяризирането на родния край. Като краевед той е оставя редица документи, в които точно рисува картината за икономическото, просветното и културно развитие на старинното село Видраре, за методите на преподаване в училището, където е учил през 1852-1855 г.

Ето извадка за описанието му за Видраре:

„Мисля, че няма да сгреша, ако кажа че то бе най-голямото село в околията, простиращо се от Джуров и Космата до Черни връх и Драгоица и от Бели венец до Шумнене... Безспорно е, че то е едно от най-старите български села и от незапомнени времена е имало църква и училище. Възможно е църквата да е още от Симеоново, Асеново или Шишманово време. Дворът на църквата беше заграден околворъст със здрава стена, на едната стена на този двор беше построено двуетажно училище, в което тогава се учеха там само момчета... До 1852г. преподаването беше постарому. Буквите се произнасяха – аз, буки, веде, глагол и пр. На другата година дойде друг учител, който направи преобразуване чрез ново произношение на буквите и въвеждането на Ланкастерската система... Селото тогава се управляваше много добре от мъдри и типични българи... Селото беше чисто българско“ (Патев 1936, 48-50; Цанов 1932).

Патриотичната просветителска и книжовна дейност на възрожденския деятел Андрей Цанов е голяма, но заслугите му за България, особено в неговия роден край не са добре оценени. След Балканската война и началото на Първата световна война той често пътува из Европа и Америка, където държи речи и пише в подкрепа на българската кауза.

Андрей Цанов умира през 1933 г. в гр. Пловдив. Неговото патриотично дело е за нас вдъхновяващ пример, особено в днешните времена, когато се ражда демокрацията, за която той отдаде целия свой съзнателен живот.

Литература:

Българска възрожденска книжнина. т.1, 369, С., 1957.

Българска възрожденска интелигенция . 693, С., 1988.

Българска възрожденска литература. 772, Велико Търново, 1997.

Българската култура през Възраждането. 598, С., 1986.

История и култура на България в дати. 367 Велико Търново 1997.

В. „Македония“, V, бр. 28/13.7.1871 г.

Патев 1936: Н. Патев. Из миналото на Тетевенско и Ботевградско. София, 1936.

Славейков 1904: П. Р. Славейков. Писма. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. В – Изд. Българско книжовно дружество, кн.20, стр.73. София,1904.

Семерджиев 1913: Хр. Семерджиев Самоков и околността му. София, 1913

Хаджиниколова: Ел. Хаджиниколова. За Андрей С. Цанов и за създаването на Българското евангелско дружество през 1875 г. в Самоков.

Цанов 1871: А. С. Цанов. Животописен очерк. В – в. Зорница, бр. 10/08.03.1933.

Цанов 1871: Анд. С. Цанов. Народното просвещение в Америка. Във – в. „Македония“, год. V, бр. 3/18.01.1871.

Цанов 1873: А. С. Цанов. Няколко думи за народочерковните ни работи. В – в. Право, VIII, бр. 13/09.06.1873.

Цанов 1874: А. С. Цанов. Народните ни общини. В – сп. Летоструй, VI, 1874.

Цанов 1875: А. С. Цанов. До де сме стигнали. В – сп. Летоструй, VII. 1875

Цанов 1879: А. С. Цанов. Самоков. Във – в. Век, бр.41/19.10.1879

Цанов: А. С. Цанов. История на Българското Евангелско Благотворително Дружество, 6. Архив при Методистката епископска църква „д-р Алберт Лонг“ /София/. Д-р Стефан Томов. История на Евангелското дело в Северна България, ръководено от Методистката епископска църква

Цанов 1932: А. С. Цанов. – В: ст. в. Мир, 13.2.1932.

ВЪЗНИКВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА УЧЕБНАТА МРЕЖА В ОБЩИНА ПРАВЕЦ

Миглена ДИМИТРОВА (ИМ – Правец)

Българското училище има своя вековна история. То е създадено от самия народ в най-тежките години на петвековно османско владичество. Не друг, а сам народът издържа учителите, сам се грижи за образователното дело, за обучението на своите деца. Училището е място за учение и на деца, и на възрастни, извор на знания и прогресивен народностен дух.

След османското завоевание образователната система в българските земи запада. Старите просветни центрове са унищожени. Една част от образованите българи е избита, друга поробена и насилствено депортирана, трета емигрирала в Сърбия, Влашко, Украйна. Едва към средата на XV век, когато преминава първоначалния стрес от завладяването, книжовността започва да се съживява. В манастирите под формата на килийни училища се възобновява и организираната просветна дейност.

За възникването и развитието на просветното дело в населените места на Орханийското поле през Възраждането голямо значение има манастирът „Варовитец“ (Етрополския манастир), който е светило в българските земи не по-малко от Рилския манастир. Из цялата страна се разнасят книгите, преписвани от книжовниците на Етрополската книжовна школа. Нейн най-ярък представител е йеромонах Рафаил, който преписва много минеи, някои от които запазени и до наши дни.

Благодарение на благоприятното географско положение Правец и селата от сегашната община Правец не изостава от общото духовно и просветно движение в България.

През XVIII и XIX век най-развито в икономическо и културно отношение в Правешкия район е с. Видраре.

Най-голямо доказателство за културния живот в този район е манастира „Св. Николай Чудотворец“, намиращ се на десния бряг на река Малък Искър. Построен през XVI век, той буди народното съзнание до 1801 г., когато кърджалиите идват тук и го разрушават. Преданието разказва, че един от калугерите успява да се спаси и пренесе част от книгите във Варовитец, Етрополе. На мястото на някогашния манастир през 1898 г. местния родолюбец Марин Лалов построява параклис.

Освен манастир през 1734 г. във Видраре е построена и църква. Тя е издигната на място, за което се смята, че е езическо капище. Патрон

на храма е българската светица Преподобна Параскева-Петка Търновска. Тя е преправяна многократно, за да стигне до наше време в днешния си вид (Павлов 1993, 5-6).

В стара училищна летописна книга е записано, че в селото има килийно училище край църквата още през 1818 г., с учителка Тола Талийска, а през 1828 г. учител е Дидю Иванов от гр. Етрополе (Георгиев 1973).

След разрушаването на първите килии, използвани като училищни то се помещава в частни къщи. За тази цел се използва къщата на Вельо Бозаря, а по-късно и на Марко Вутев. Къщата на Марко Вутев е голяма и удобна. Стаите са широки, подовите застлани с рогозки. Учениците седат по турски върху рогозките и така усвояват писането на букви върху пясък, а по-късно и на табла.

Тук учениците изучават „наустницата“, „псалтира“, „светчето“ и други църковни книги. Най-напред ученикът трябва да научи наизуст „Отче наш“ и след това да учи друго. Буквите се произнасят от всички ученици вкупом: ази, буки, веде, глагол и т. н. Това продължава до 1848 г. (Георгиев 1973).

В началото на XIX век се заражда и започва своето развитие училищното дело в тогавашното село Правец. Първите учители-просветители в селото били предимно свещеници и еснафи. През 1820 г. пръв отворя училище поп Тодор, който учи в Етрополския манастир. Домът му е черква и училище (Чорбанов 1945, III-IV). Обредите и проповедите се извършват в местността „Горуня“, където е сегашната църква. Сведения за възникването и развитието на учебното дело в Правец черпим от съхраняваните в фонда на ИМ-Правец записки на Костадин Чорбанов (*обр.* 73).

Учениците са от 10 до 15 на брой, а учебните занятия траят около шест месеца, от Димитровден до Гергьовден. Обучението, методът и дисциплината са чисто килийни. Децата седят на дълги дъски, разположени край стената, малко повдигнати нагоре. За изпитване застават в редица и по ред четат и разказват наученото наизуст. Тези, които знаят си седат, а другите отиват отново на опашката за изпит. Добрите ученици стават нещо като „калфа“, а лошите са укорявани и наказвани по различни начини, включително и чрез бой. Всеки ученик заплаща на учителя си такса по десет-дванадесет гроша.

Може да се твърди, че основоположник на училищното дело в Правец е поп Тодор, който учителства дълги години (Чорбанов 1945, IV).

Продължители на неговото дело са синът му, даскал Вълко и поп Никола. Обучението се е извършва в домовете им. Конкретни и подробни данни за годините, през които те учителстват не са запазени.

Известно е обаче, че през 1853 г. в дома на поп Марко има частно училище. След него, за учител идва Иван Гергов от Осиковица, който впоследствие става свещеник, и на негово място в Правец идва поп Тодор от Пирдоп, който освен учител има и собствена работилница за гайтани. Последното частно училище в Правец е на Вълко Нинов-Крушляка (Прав. глас 1971).

От разказите на стари хора е доказано, че в Осиковица, още в началото на XVIII век (1825 г.) има клийно образование. За училище служи къщата на свещеника, а по някога занятия се провеждат и в други частни къщи. Той събира клас от 10-15 ученика, всеки заплаща за обучението си по един-два гроша месечно. Плащат и допълнително в натура с жито, плодове и по една риза в края на годината. Учениците изучават първо „наустницата“, след това „псалтира“ и накрая „светчето“. Ученикът, който успява да стигне до светчето и да го заучи добре, се смята за най-учен по онова време, уважаван и почитан и може да стане даскал, или поп. Първите учители-свещеници в Осиковица са поп Драган и поп Никола.

През 1834 г. в Осиковица е построена нова църковна сграда съществуваща и до днес. През есента на същата година в селото пристига и първия учител, светско лице – даскал Йото, роден в Тетевен, който предната година учителства в тогавашното с. Самунджиево (дн. Ботевград).

Даскал Йото е шивач, наричан по онова време „терзия“ или „абаджия“. Той преподава от специално издигнато място, нещо като катедра, откъдето наблюдава, следи и в същото време си работи занаята си. Обучението е като при свещениците: заучаване на словата, сричане и сливане на думите, заучаване на „наустницата“, „псалтира“ и „светчето“. След като учителства две-три години даскал Йото напуска Осиковица и отива учител на друго място (Донев 1985, 47-49).

За начало на учебното дело в с. Калугерово може да се приеме 1822-1824 г., когато Никола Савчов родом от мах. Чекотин отваря първото килийно училище в селото. Той учи в Черепишкия манастир около 1810 г. при чичо си – йеромонах Вениамин, след което учи и във Враца. Никола Савчов отваря училището в собствения си дом и обучава около десет-дванадесет ученика. Заплата не получава, а само децата му помагат в неговите работи. Обучава децата на „аз букето“, след което им дава „наустницата“ и „светчето“, учи ги само на четмо. По-късно като най-просветен, той става и свещеник (Ценов 1926, 127-128).

След него в Калугерово учители стават неговия ученик Петър Манчов от с. Калугерово, а към 1846-1847 г., неговият син Марко поп Николов. Начинът им на преброяване не се отличава от този на първия учител (Дилков 2006, 156-157).

Първият и най-образован учител в Осиковска Лъкавица, тогава още махала на с. Осиковица е Саво Янчев (Борисова 2006, 92). Той получава много добро за времето си образование в гр. Свищов. Той открива училище през 1854 г. в собствената си къща в махала „Газянска“, намираща се в долния край на селото в местността „Равнище“ (Луканов 1984, 78).

Училището първоначално се посещава от около двадесетина деца. Сутрин учениците пристигат от отдалечените махали, облечени в антерийки от домашен шаяк, обути в свински цървули и навуца, на главата с калпачета. Когато е студено носят по една цепеница под мишница за отопление. Учениците сядат върху малки дървени трупчета, а подът е постлан с рогозки. Изучават „наустницата“ и „псалтира“. Освен четене и писане учат и смятане с цели числа, без действие деление. Учебните помагала са плоча, калем, подрязано патешко, гъше или орлово перо за писане и собственоръчно направено от дъбови шикалки мастило. Дисциплината е много сурова. Физическите наказания са широко използвани.

Училището на Саво Янчев се прочува, деца от близките села започват да посещават школото. Този факт буди завист и чорбаджиите от Осиковица с помощта на турските власти го закриват, с аргумента, че не се намира в центъра, а е в далечна махала. Будният учител обаче не се примирява и се мести като учител в съседната Правешка Лъкавица. Там учи децата първо в мазето на Стамен Тутов, а след това в една от одаите на къщата на Цвятко Чепиля в местността „Чепилското“.

В родната си Осиковска Лъкавица, Саво Янчев учи децата четири години, а в Правешка Лъкавица около три години и след това умира.

След неговата смърт, мястото му се заема от неговия ученик Алекси Петров от Нанковска махала. Той преподава на децата от двете села до 1862 г. по същите методи като своя предшественик. След това се преселва в с. Блъсничево, дн. Румянцево и впоследствие става свещеник (Ценов 1926, 149).

Цано Лаков от махала Съйковци е следващият учител в Осиковска Лъкавица. Той мести училището в собствената си къща в махала Съйковци. Отново под давлением на влиятелните първенци, училището пак е затворено. В продължение на повече от десет години след това няма училище. По това време малцина са родителите, които пращат децата си да се ограмотяват в Осиковица.

През 1875 г. училище е открито отново в махала Видинци. За първи път обучението се води от жена Вита Йотова. Първоначално тя е ограмотена при първия учител Саво Янчев, а после продължава обучението си в девическия манастир в Тетевен. Тя провежда уроците си в собст-

вената си къща около три години. Завършила манастирско образование, Вита Йотова преподава в духа и стила на килийното училище. По-късно тя се покалугерява, почива в Тетевенския манастир (Луканов 1984, 80).

До Освобождението школото се помещава в къщата на Петко Кадара от махала Хановете, а учител е Герго Цолов от Осиковица, той обучава учениците чрез буквуване (Луканов 1984, 80).

Първият човек, който се заема да учи децата в Мишковци, днес махала на с. Джурово е Дичо (поп Димитър) Вельов, роден през 1836 г. Учи във Видраре и след това в Гложенския манастир. Училището се помещава в бояджийница, където е къщата на Цоньо Костадинов. На гредата в сградата учителят саморъчно написва „ЛЕТО 1854-то“.

По същото време махленците в Беляновец използват за училище постройката наречена „Хамбарите“, в която турците събират храни (Нанов 1999, 108-110).

Първото училище в с. Своде е открито през 1851 г. Първият учител в новооткритото килийно училище е Тошко Стоянов-Тошката. Намирало се е в Кинчовската къща, която съществува и днес. Учил се е в Чекотинския манастир при поп Никола (Нитов 2004, 100).

За първи път училище в Манаселска река е открито в 1860 г. Помещава се в къщата на баба Тола, наомяща се в местността „Томовското“. Първият учител там е Тодор Бозаря от с. Видраре.

През 1861 г. Вълчо Банин открива първото училище в с. Равнище. Помещава се в собствената му къща.

От направения преглед до тук става ясно, че в началото и към средата на XIX век в Правец и околните села е създадена мрежа от килийни училища. Голяма част от учителите са свещеници. Тези училища развиват интензивна просветна дейност, подготвят грамотни хора, някои от които в последствие стават учители.

През първите десетилетия на XIX век с развитието на занаятите и търговията от българските училища се изисква по-голямо количество нови светски знания. Килийните училища изчерпват възможностите си за развитие. Това налага създаването на нов тип училища, които да дават светски знания и да формират нов мироглед.

В тях се прилага нов метод на обучение, т. нар. взаимен метод. С неговото прилагане е свързано началото на организирано просветно движение в България, началото на светско образование в страната.

Взаимноучителният метод предвижда най-подготвените ученици да помагат в обучението на по-малките и начинаещите. В училището има учител, калфа и чираци. Учителят се занимава с най-добрите и сил-

ни ученици като им преподава и изпитва. По-слабите ученици са разпределени между първите – калфите. Учителят само контролира и проверява знанията, за да се види до колко ученикът научава стария урок, за да му се даде нов.

През 1835 г. в с. Осиковица е изградена специална училищна сграда, разположена в южната част на църковния двор, а по размери е по-голяма от самата църква.

През 1845-1850 г. даскал Йото още по-подготвен се завръща в с. Осиковица. В тези години се осъществява прехода от килийното училище към „взаимната метода“. Покрай църковнославянското четмо и писмо, започва въвеждането на нови предмети като: църковна история, смятане с арабски цифри, непознати до тогава, а така също запознаване на учениците с ръкописните букви.

Тази нова учебна метода се въвежда напълно от наследника на даскал Йото, втория светски учител в с. Осиковица Георги Антонов, роден на 11.02.1821 г. в гр. Мехомия, Разложко.

С въвеждането на този метод училището се оживява и по това време в Осиковица идват много ученици от околните села. Покрай църковното пеене, учителят преподава за пръв път на децата и светски песни, т. е. народни песни, между които не липсват и бунтовнически. Има обаче и песни за султана, стъкмени от известния български учител Найдено Геров (Данов 1985, 57-61).

Учебното дело бавно, но сигурно напредва и в правешкото училище. Общината полага все повече грижи за него, за учителите и децата започнат редовно да ходят на училище (Ценов 1926, 146).

През 1864 г. в Правец селските чорбаджии назначават известният етрополски учител Христо Бойчев. Той има големи заслуги за развитието на взаимното училище в Етрополе, Орхание, Осиковица и Оряхово. Вероятно по това време Христо Бойчев въвежда в училището в Правец взаимната организация на обучение. „Панакидите“ и „наустницата“ постепенно са забравени. Обучението все повече придобива светски характер. Започва изучаването на свещена история, естествена история, смятане, география, а по-късно и буквара на Саранов. Христо Бойчев за пръв път запознава учениците с десетичните дробни и действието деление.

По същото време, около 1865 г. даскал Георги Вълков, учител в с. Калугерово заменя „аз букето“ с „а бето“. Истинската реформа в селското училище прави учителят Никола Вешков. За времето си той е много добре образован. След Калугерското училище той учи в Свищов, откъдето донесе новите идеи за реформата на дотогавашното килийно образование. Той

изхвърля „наустницата“ и „светчето“, въвежда учебните предмети: бащин език, граматика, аритметика, география и българска история.

Всичко това показва, че в Правец и населените места в сегашната община полагат големи усилия за развитието на училището, гледа се на тях като на свято дело. Училището възпитава децата в патриотични чувства, дава им светски знания. Взаимните училища подготвят новата българска интелигенция.

Към средата на четиридесетте години на XIX век българското учебно дело получава нов, още по-силен тласък в своето развитие. В България се завръщат много младежи, които завършват образованието си в руски училища и университети. Същите поставят началото на класното образование.

През 1846 г. в с. Видраре започва строежът на първото в Правещкия край класно училище. Той завършва през 1847 г., а откриването на училището става на 01 януари 1848 г. (*обр. 74*). Само тринадесет години след Габровското училище в селото има шестокласно училище, в което се учат децата от шест села: Видраре, Своде, Калугерово, Батулци, Шумнене и Равнище. Долният етаж на училището е използван за жилище на някои от учителите, а горният за класни стаи. Учението се води в долния курс със слети отделения – първи и втори, трети и четвърти отделения, а горните, пети и шести отделения – разделени. Оригинални са санкциите в училище. По стените висят табели с надписи: „ленив“, „непокорен“, „смутител“. Тези табели окачвани на шиите на заслужаващите ги ученици. Дисциплината и отношението са пословични (*обр. 75*).

Своето първенство Видраре запазва до Освобождението. В книгата си „Ловеч и Ловчанско“ проф. Ал. Иширков пише: „В лято 1875 г. във Видраре учат 220 момчета и 40 момичета – всичко 260 ученици“ (Иширков 1931). През тази година учител е копривщенец Николай Груев, брат на големия възрожденец Йоаким Груев, с помощник Георги поп Савов от с. Видраре. По това време в цялата Ловешка епархия, като само в гр. Ловеч има малко повече ученици. В градовете Орхание, Тетевен, Етрополе и др. учениците са значително по-малко. Заслужава да се отбележи, че в по-голямата част от училищата преди Освобождението момичета не се приемат, а във Видраре още през 1820 г. жена е учителката, дълбоко уважаваната баба Тола.

Голяма е ролята и значението на Видрарското училище по онова време за зараждането и разгарянето на революционната борба на нашия народ за освобождението ни от турско робство. В училището, оцелява от разрушения и до днес. Апостолът на българската свобода

Васил Левски събира членовете на известния Видрарски революционен комитет, заедно с учителя Илия Костов Гюндузов от гр. Сопот, връстник и съученик на Апостола.

Освен училището в с. Видраре, център на духовно и просветно въздигане е и училището в с. Осиковица. То разполага с учебна зала за двеста ученика, учителска стая, стая за гости и гардеробна.

През 1861 г. е построено първото общинско училище в с. Правец. Намира се под църквата, в двора където в момента живее Марин Цанов Оцедарски. През настоящата 2011 г. се навършват 150 години от построяването на първото общинско училище в Правец. *Създадено през 1820 г.* сто и деветдесет години откакто замъждука училището, за да дава светлина, да вдъхва вяра и надежди.

До Освобождението в с. Джурово има две училища. През 1860 г. в махала „Беляновец“ е построена училищна сграда с две учебни стаи, преддверие и учителска стая. Новото първоначално училище е посещавано от момчета, които живеят в махалите Мишковци, Джурово и Бошараните.

*Обр. 35. Тутманишкото
първоначално училище,
1860 г., с. Джурово*

През 1876 г. жителите на махала Джурово закупуват за децата къща с две стаи и я приспособяват за училище.

При учителстването на Никола Вешков, през 1873 г. е построена първата сграда на селското училище в с. Калугерово, която служи на селото почти шестдесет години. В землището на селото съществуват училища в махалите „Чекотин“, „Златовци“ и „Трънето“. Махленските школа просъществуват до средата на XX век, когато модернизацията на живота прогонва хората от махалите и ги изпраща в селото или в града. В онези времена училище има и в Правешка Лъкавица.

Обр. 36. Училище в
мах. Трънето, 1950 г.,
с. Калугерово

Освобождението на България заварва Правешката община с добре развита за онези времена училищна мрежа.

След Освобождението нуждите от просвета нарастват, навсякъде се чувства подем. Още в първите години след него първата училищна сграда в с. Осиковица, със своята полувековна дейност не може да задоволява нарасналите културно-просветни нужди на осиковчани. През 1881 г. тогавашните първенци на селото решават, че трябва да се построи нова, по-голяма и модерна училищна сграда. Определено е и мястото за новото училище – в центъра на селото, където е някогашния турски конак. Строителството започва през 1883 г. В изграждането ѝ се включват всички жители на Осиковица, млади и стари, работят от ранни зори до късна вечер. Училището е готово още през 1884 г. Старата, първа училищна сграда в църковния двор е съборена през 1888 г., а от материала е изграден първият общински дом за нуждите на Селсъвета.

Преди Освобождението в училище няма определено време за записване и продължителност на обучението. Сега обаче в него се установява ред: записване на учениците и започване на обучението през месец септември, учи се цяла година, до средата на месец май, когато завършва учебната година се раздават свидетелства на децата. Учениците са разделени на отделения от първо до четвърто, даже на паралелки според броя на децата.

През учебната 1917-1918 г. се открива първото махленско училище в махала „Робовица“, през 1922-1923 г. в махала „Балинете“ и през 1923-1924 г. в махала „Барѐ“. Училище е открито и в махала „Марковци“. Доста по-късно, през 1945 г., благодарение на съвместната работа на тогавашните

учители, на общинската управа, на управата на Осиковската културно-просветна дружба в София е построена нова, още по-голяма и модерна училищна сграда. На 1 октомври 1945 г. училището е открито официално.

Още през учебната 1909-1910 г. в училището е открита прогимназия (сегашния седми клас). Откритата прогимназия продължава да действа и до днес, без прекъсване да дава образование на осиковските деца.

Подемът в образователното дело след Освобождението не подминава и останалите села от сегашната община Правец.

Първата културна и просветна придобивка за жителите на махала Разлив е построената през 1887 г. училищна сграда. До тогава децата от селото са принудени да ходят на училище пеша в с. Правец. За пръв учител е назначен Илия Попов от с. Лъжене (дн. Трудовец). През 1913 г. се построява част от днешното училище. В началото няма редовни учители, тъй като ги мобилизират за фронта. Поради липсата на среден курс, по-големите деца пътуват до училищата в Орхание (дн. Ботевград), а по-късно в Правец. През 1934 г. се открива прогимназия, която съществува и до днес. След 1944 г. в селото настъпва подем, който се отразява и на просветното дело. Обогатяват се училищните кабинети, изгражда се нова пристройка, столова, кухня, умивалня и занималня.

След Освобождението се поема инициатива за строеж на училищна сграда и в Равнище. Главен инициатор е Цано Йотов. Първенците на селото решават и купуват стара турска къща в с. Добревци. Материалът се извозва и се построява старото училище.

Най-активно за направата на училището и неговото откриване работи Йото Велев, Васил Велев (Карабаша), Бачо Йото (Мацинко), Дико Ненчев, Дако Велков.

В началото на XX век обучението на децата поемат Димитър Грънчаров и Бочо Йотов от с. Равнище. Учителите сериозно се захващат да издигнат духовността на селото. По това време се формира местната интелигенция, а по-късно е сформирана Равнишка учителска група (Петков 2005, 22-24).

Обр. 37. Ученически клас, с. Равнище, 30-те години на XX в.

Училището просъществува до 1933 г. Междувременно на общоселско събрание се решава да се построи ново, по-голямо училище, за всички класове да има стаи, библиотека и учителска стая. Населението се самооблага с труд и пари. Започва набавянето на материалите и през 1931 г. е направена първата копка за основите на новото училище. Кмет на с. Равнище тогава е Никола Милев. Благодарение на строгия му характер и настойчивост училището е построено за две години и през 1933 г. учениците вече са настанени в него. Тогава в селото има около 220 ученика.

Наскоро след Освобождението е осъществява и голямото желание на жителите от Осиковска Лъкавица да имат свое училище и учители. Изграждането на първото училище станало през 1879 г, когато селото все още било махала на с. Осиковица (Борисова 2006, 92). Инициатори на строежа са Марин Вутов Пековски, Иван Витков Нанов, Петко Вутов Кацара, Недко Даков Комитата и др. Мястото за построяване на сградата е подарено от Марин Вутов от махала Пековци. Жителите на селото се включват с пари, строителни материали и безплатен труд. Новообразуваната българска държава все още не е в състояние да се грижи за всички нужди на народа. Строителството на училищната сграда е възложено на Петко Кацара за 450 гроша „кесим“. Училището е издигнато на мястото, където сега се намира общежитието, построено по-късно през 1948 г.

През 1894 г, когато кмет на Осиковска Лъкавица е Герго Гоцов училищната сграда е значително подобрена. Той ремонтира основно училището и го разширява като от източната страна прибавя още две стаи и коридор по средата.

Първият учител в новата сграда е Христо Димитров от с. Осиковица. При обучението разделя учениците на отделения. За пръв път училището започват да посещават и момичета. Учениците сядат на дървени чинове, въведена е и черната дъска, учебници и тетрадки.

От 1900-1901 г. в Осиковска Лъкавица започват да учителстват вече редовни местни учители със средно образование. Това са все младежи от новото поколение след Освобождението завършват различни средни учебни заведения и поемат ръководството на учебното дело в селото.

Големи заслуги като учители и общественици имат Петко Вутов Гергов, Иван Тошев Даков, Иван Цвятков Вулов, Божана Маринова Микова – първата жена от селото, която има гимназиално образование.

През 1922 г. е приет закон за задължително прогимназиално образование. По силата на този закон почти всички по-големи селища в страната откриват прогимназии. Първият прогимназиален клас в Осиковска Лъкавица е открит през учебната 1922-1923 г., а първа учителка в прогимназията е Иванка Тодорова от Орхание.

Почти едновременно с откриване на прогимназията, в селото се завръща младият и добре подготвен прогимназиален учител Иван Григоров Гергов, който изиграва важна роля за развитието на просветното дело в селото.

През 2009 г. се навършиха 130 години от изграждането и откриването на първото редовно училище в Осиковска Лъкавица, училището съществува и до днес.

След Освобождението на България, особено с развитието на занаятите и в с. Видраре нараствала нуждата от по-голямо образование. Видрарци започват да изпращат децата си, за да получат по-високо образование в Тетевен, Ловеч, Габрово, Сливен и София. Старата училищна сграда не може да задоволява нарасналите потребности на населението.

Видрарци решават да построят ново голямо съвременно училище. Цялото население се включва в събирането на строителни материали. За две години материалът е събран. Строежът започва през пролетта на 1891 г. и окончателно е завършен през 1893 г. Това е същата сграда, която и днес, разбира се осъвременена и обновена, дава покрив на децата от селата Видраре, Равнище и Манаселска река. Тяхното училище е съградено с активното участие на цялото население. След като започва строежът, държавата отпуска незначителна помощ от двадесет хиляди лева.

Доста по-късно през 1962 г. към училището е построено общежитие (Прав. гл. 1973).

И до днес училището в с. Видраре всяка есен отваря врати. То носи името на Апостола на българската свобода Васил Левски, а старото класно училище е обявено за паметник на културата.

След Освобождението се подобряват условията за развитието на учебното дело и в с. Правец.

На летни педагогически курсове в София, са изпратени Йонки Даскалов и свещеник Иван Нинов, които в последствие въвеждат в правешкото училище звучната метода. През 1888 г. е построено училище, само за първоначален курс. По-късно, през 1920-1921 г. се основава и прогимназия.

През 1931 г. е открито училище и в махала „Манастирица“. За такава е приспособена къщата на Георги Йотов Цветков, а за пръв учител е назначен Иван Николов Радославов. Училището просъществува тринадесет години.

С всеобщо уважение и признателност в Правец се помнят имената на най-старите учители, Никола поп Иванов и Георги Николовски (Герго Даскала), учителстват в края на XIX и началото на XX век (Георгиев 1988, 3).

В началото на XX век в училището за начални учители са назначени Дончо и Наца Карагьозови. Родени в Копривщица и Габрово, те идват на работа в Правец, където се установяват. „Дончо Карагьозов носеше малка брадичка, винаги с вратовръзка и подкупваща усмивка. Неговата съпруга бе твърде сърдечна жена, за всеки намираше добра дума да каже. И дамата се чувстваха правчани, не напуснаха селото до края на трудовия си стаж и оставиха трайни следи след себе си“ (Георгиев 1988, 3).

Обр. 38. Класът на
Наца Карагьозова

За развитието на образователното дело в Правец голям принос имат и учителите Станьо Велков Бозаров, Цветан и Тота Дилови, Никола Лазаров Каназирски, Иван Дончев Топалски, Анастасия Павлова, Петко Маринов, Генчо Маринов, Васил Василев Кошински, Васил Димитров Драгнев (Георгиев 1988, 3).

Обр. 39. Никола Каназирски с
ученици от Правец 1933 г.

Обр. 40. Второ
отделение,
Правец 1936 г.

Обр. 41. Седми клас,
Правец, 50-те
години на XX век

Почти два века училищата в Правешка община продължават да дават знания, да даряват светлина и надежда. (обр.76)

Днес образованието е основен приоритет в Община Правец. В по-големите села на общината като Джурово, Видраре, Осиковица, Разлив и Осиковска Лъкавица функционират основни училища. В гр. Правец освен основно училище съществува и ГПЧЕ „Алеко Константинов“, ПГ по компютърни системи и технологии всяка есен отварят врати за ученици от цялата страна. Правец е и университетски град.

Таблица за образователното дело в община Правец

<i>№</i>	<i>селище</i>	<i>открито църковно или килийно училище</i>	<i>построена първа специална училищна сграда</i>
1	с. Видраре	1818 г.- църковно килийно училище 1828 г.- в частни къщи	1848 г. – първо специално класно училище 1885 г. – училища в мах. Черни връх и мах. Свиндол 1893 г. – нова училищна сграда (днешното училище) 1962 г. – към училището е построено общежитие и открита детска градина
2	с. Правец	1820 г.- в частна къща	1861 г. – построена училищна сграда с четири класни стаи 1900 г. – нова сграда
3	с. Осиковица	Края на XVIII, началото на XIX век до 1834 г. имало църковно училище. Есента на 1834 г. идва първият светски учител	1835 г. – първа специална училищна сграда с учебна зала за 200 ученика, учителска стая, стая за гости и гардеробна 1883-1884 г. – построена втора двуетажна сграда с 10 класни стаи и сцена 1945 г. – открита нова (днешната) училищна сграда
4	с. Калугерово	1822-1824 г.- в частна къща	1875 г. – построена сграда с пет класни стаи
5	с. Осиковска Лъкавица	1854-1860 г.- в частна къща 1875 г.- отново открито	1879 г. – построено ново училище с класна стая, учителска стая и кухня
6	с. Джурово	1854 г.- в частна къща	1860 г. – мах. Беляновец 1876 г. – мах. Джурово 1878 г. – мах. Герановица
7	с. Своде	1856 г.- в частна къща	1904 г. – построена сграда с три класни стаи
8	с. Правешка Лъкавица	1857 г.- в мазето на частна къща	1864 г. – построена училищна сграда

9	с. Манаселска река	<i>1860-1890 г.-в частни къщи</i>	През учебната <i>1890-1891 г.</i> – жителите на селото със собствени средства купуват за училищна сграда дюкяна на Патъо Чорбаджи от с. Видраре <i>1915 г.</i> – построена нова училищна сграда
10	с. Равнище	<i>1861 г. в частна къща</i>	след Освобождението до <i>1933 г.</i> стара училищна сграда <i>1933 г.</i> – нова училищна сграда
11	с. Разлив	По това време е махала Бистрица към Правец	<i>1887 г.</i> – първа специална училищна сграда <i>1913 г.</i> – построява се част от днешната училищна сграда след <i>1944 г.</i> – изгражда се пристройка, столова, кухня, умивалня и занималня

Литература:

Ванков 1976: Н. Ванков. История на учебното дело в България. София, 1975.

Георгиев 1973: С. Георгиев. Просветното дело във Видраре. Огнена дия. Юбилеен лист, 18 август 1973.

Георгиев 1988: Ц. Георгиев. Старите учители. в. Правешки глас, бр. 23, 1988.

Дилков 2006: П. Дилков. Калугерово Софийска област. В. Търново 2006.

Донев 1985: Г. Донев. История на Осиковица – Софийски окръг. Предадена на съхранение в ИМ-Правец, ИНВ. № 413_{I/1}, 1985.

Дуковски 1970: И. Дуковски. 150 години от откриването на първото училище в Правец. – в. Правешки глас. Бр. 4, 1970.

Иширков 1931: Ал. Иширков. Ловеч и Ловчанско. София, 1931.

Летописна книга на Манаселското първоначално училище 1941. ИМ-Правец, ИНВ. № 602_{I/1}.

Луканов 1984: Ц. Луканов. Минало, бит и обичаи с. Осиковска Лъкавица, Софийски окръг. София 1984. Предадена на съхранение в ИМ Правец, ИНВ. № 412_{I/1}, 1985.

Найденев 1971: Д. Найденев. Огнище на просвета и култура. Юбилеен лист на в. Правешки глас, 1971.

Нанов 1999: М. Нанов. Джурово. София, 1999.

Нитов 2004: В. Нитов. История на село Своде. София, 2004.

Павлов 1993: М. Павлов. Село Видраре. София, 1993.

Петков 2005: Й. Петков. Равнище. София, 2005.

Ценов 1926: П. Ценов. Орхание и Орханийско. София, 1926.

Чорбанов 1945: К. Чорбанов. Правец в миналото. Ръкопис. Съхранява се в ИМ-Правец, ИНВ. № 69_{I/1}, 1945.

Реставрационно изследване на елементи от художествената храмова украса и традиционни занаятчийски техники в района на гр. Правец.

Резултати и изводи

Димчо РАДЕВ

Реставрационното изследване е първият реален документален етап от процеса на предстоящата реставрационна интервенция. То може да бъде изпълнено на реален терен или в специализирано реставрационно ателие, независимо от периода на локална, частична или цялостна реставрационна интервенция. По своето съдържание реставрационната интервенция изисква реставрационно образование и академична подготовка на изпълнителя. В най-висока степен това изискване визира отговорността на реставратора пред оригинала, който трябва да бъде съхранен в автентичното му състояние. Степените на академична подготовка не се изчерпват само с критериалната база. Тя предполага оптималните възможности за уменията, сръчността, а впоследствие и натрупания професионален опит на реставратора – съвкупност, определяща умения за подбор на **реставрационната методология** и изискванията относно **изследователската методика** спрямо съответната музейна ценност. Именно тези фактори обуславят **прецизното диагностициране** в процеса на навлизане в индивидуалните структурни характеристики на оригинала.

Реставрационното изследване изисква още специализирани умения и боравене със специализирана апаратура и източници на светлина от различни сегменти на светлинния спектър. Извличането на **максимум информация** (съхранена в и върху оригинала – пряка и косвена), съвременното ѝ систематизиране и обработка в единен **реставрационен паспорт**. Предоставянето му на съответните специалисти е в основата на **полидисциплинарния подход** на реставрационния процес.

Визираната съвкупност от познания и умения предопределят коректния подход за информационен обем (пряко свързан с **интерпретацията и идентификацията** на оригинала) предоставящ реалната база за изкуствоведческо, културолошко, етнографско или историческо изследване, без значение на структурата на материала, от който е изпълнен.

Динамиката на съвременния свят и значителната подмяна на доскоро ежедневни духовни и материални потребности на предците ни, на

съвременните технологии и материали водят до неузнаваеми промени в рамките не на столетие, а в рамките на едно поколение. Днес ценностите на предците ни и функциите на музейната институция налагат прецизиране на всеки един от визираните по-горе **реставрационни етапи**.

Настоящият материал представя *реставрационното изследване* и основните принципи на изпълнение на реставрационната документация. В конкретност то е резултат на извършеното описание и фотодокументиране на елементи от художествената украса на храмовете „Св. Арх. Михаил“ в Чекотински манастир, манастир „Св. Богородица“ над с. Осиковица и храм „Св. Арх. Михаил“ в селото, Правешкия манастир „Св. Теодор Тирон“ (Св. Тудор), „Св. Никола“ в Своде, „Св. Параскева“ в с. Видраре, „Св. Вознесение Господне“ в с. Калугерово и „Св. Атанасий“ в гр. Правец. Всъщност, докато относно художествената украса на гореописаните храмове през 2004-2005 г. целта беше систематизиране на специфичните художествени техники на изпълнение и обобщаване на дарителските надписи и приписки към църковно служебните книги, то същността на този първоначален (в края на 2010 г) реставрационен етап – реставрационното изследване беше провокирано изцяло от предоставените ми за реставрация музейни ценности от експозицията и фонда на Исторически музей гр. Правец, от подготовката на предстоящата нова експозиционна среда на Исторически музей гр. Ботевград и преплиташите се в тях музейни експонати предоставени от хора, отговорни за собствеността и традициите на предците си (съдейки по авторските и дарителските надписи), обхващащи и района на гр. Етрополе.

Колкото и да звучи добре познато или ежедневно, за зрелостта на хората след ученическа и студентска възраст, е необходимо не само да се обърне внимание а по-скоро да се подчертае, че именно тези специфични особености (нямат задължителен, дори пожелателен характер) не се отразят в *реставрационното*, изкуствоведческото, етнографското или което и да е краеведско изследване. Всъщност веднъж пропуснати, те остават забравени за поколенията. Дефицитът за тяхната същност ще нараства – като материал (най-вече като пътища на доставка и подбор на най-добрия), като техника на изпълнение и като част от ценностната система на общността в съответния исторически период. За тези безмълвно изчезващи ценности единствената форма на познание ще бъдат музейните експозиции и библиотеките към тях.

В приложението е представена една малка част от *реставрационното изследване* като подход към различните структури (живописни техники при няколко слоя един върху друг, при филигранни техники от

и върху масивно сребро с позлата и емайл, различни дървесни видове съобразно функцията, плътността и цветността на структурата, на предпочитани сюжети и персонажи и т.н.), в невероятното многообразие на духовния и материализиран изказ на „правчане“.

Изследване на елементи от художествената храмова украса:

Реставрационното изследване е единствения метод на проучване на състоянието на структурните характеристики на оригинала. Елементите на художествената храмова украса са сред най-често потърпевшите от вторични намеси. Отговорност на реставратора е да определи обхвата на *реставрационната изследователска методика*. Обикновено тя е резултат от значимостта на музейната ценност, като носител на специфична информация. В процеса на изпълнение на изследователската част от *реставрационната методология* най-често се вземат проби за изследване на основните характеристики на оригинала, независимо от видовата му принадлежност. Обикновено те са:

- живописни техники определящи вида на свързвателите, на минералните пигменти, на палитрата на конкретния зограф, на вида на грундовете и на лаковите покрития;
- наличието на надписи на автора, на ктитора или приписки по лицето (живописния или стенописния слой) или по гърба на иконата;
- наличието на специфични възрожденски техники като *пробастър*, *асист* и *велатурни* (вилатурни) слоеве с багрила;
- видовете позлатяване и посребряване с листов материал (на полимент, който позволява полиране, на миксион, сок от смокини или от чесън), полихромиране и ползване на цветни лакове за имитация на позлата;
- дърворезбени елементи по Иконостасите, Царските двери, Венчилките, рипиди и литийни (билатерални) шествийни кръстове и изискани драперии от дървесини с различна плътност и тегло и пр.;
- вид на платното на хоругви и плащеници с позлата и полихромия;
- видове художествена обработка на църковната утвар, ювелирни елементи и обкови на църковно служебни книги и др.;

Детайлните познания за гореотразените индивидуални особености на оригинала са началните изисквания за прецизно изпълнение на *рес-*

таврационния паспорт. Фотодокументирането на детайлите на макро и микро ниво с различни източници на светлина и под различен ъгъл спрямо оригинала, предоставя необходимата информация за следващия етап – изследване на резултатите от първоначалното фотодокументиране. Твърде често именно този етап дава отговори на голяма част от въпросите, свързани със самата диагностика за състоянието на структурата на оригинала и устойчивостта му спрямо предстоящото третиране с химикали, консолиданти и разтворители за тях.

Всички тези художествени елементи съпътстващи храмовата украса и ортодоксалния ритуал отразяват изисканите традиции на художествения изказ на изографисване, а така също на философията на изобразителната култура на предците ни. Именно те (мащаба на фигурите, големината на сцените, колорит, водещите светци и сцени) са отразявали духа и цялостния живот на българина, импозантността на ритуала, великолепието на изпълнение и съпричастност на всички социални прослойки към тях. Именно тя – съпричастността на всички, от най-богатите (обикновено търговци, куюмджии и занаятчии) до най-бедните, по достойнство са подкрепяли най-добрите изпълнители на най-изисканите прототипи (на изографисване, на позлатяване, на дърворезбарство и т.н.), а по-късно в този процес се приобщават и еснафите (гилдийни организации) на кондурджиите, на гайтанджиите, на грънчарите, на железарите, на дюлгерите, на марангозите и т.н. В резултат на именно тези традиции днес дължим възхищението си пред уникални образци в горе описаните жанрове.

Изследване на традиционни занаятчийски техники

Независимо от определянето на занаятчийските изделия, като принадлежащи към битови или стопански дейности, те също са част, при това неделима, от духовността и художествения усет и съвършенство на изработка, които са предпоставка или част от единството на духовното възраждане на българската народност. Всъщност, считам, че е безсмислено да се делят на изящни или приложни, след като нивото им на изпълнение остава неповторимо до ден днешен, а технологиите на изпълнението им е овладяна до съвършенство. При тях *реставрационното изследване, документиране и паспортизиране* се обвързва със старателното проучване на специфичните техники и материали, ползвани от съответната общност, историческия период и визира:

- медникарство и златарство – бакъри, съдове за вина и ракии, за сервиране – определяне на вида на метала (злато, сребро,

мед, бронз, месинг, желязо) и на легиращите го съставки (влияещи в най-пряка степен на вида на корозионните продукти), киселинността на средата. За металите е характерно, че при тях е най-силно изразен стремежа към възстановяване на първичната си форма (минерализация);

- видове ювелирни изделия – пафти, гривни, огърлици и техники (Днес е изключителна рядкост масовият и невероятно богат „филигран“, гравирание върху седеф и др. екзотични техники с полускъпоценни камъни и корали;

- видове дървесина от или върху, която са изпълнени. Дървесината е най-лесно подбирания, добиван за конкретната цел и обработван с богато многообразие на техниките и инструментите органичен материал. Той е податлив на различните видове дърво-яди или процеси на гниене, или деструкция. Вида на дървесината има различни степени на устойчивост, затова се ползва твърде широк спектър от широколистна или иглолистна дървесина. Широко използваните видове – бряст, дъб, дива круша, череша, орех, бук, липа, червена върба, див кавак, (за ювелирни изделия – чемшир, лимон, габър и др.) червен чам и др. дървесни видове. Органичните материали деструктират най-бързо, следите обикновено са косвени, така както за началото на тъканите съдим по отпечатъците им върху дъната на праисторическите керамични съдове. Изискаността на сплетката изисква от нас да съхраним познанието дори на последните кошничари;

- видове керамика – определяне на вида на глината, на вида инертни пълнители и количественото им съотнасяне, температура на изпичане и вид на редукионната среда (влияеща върху цветността), вида на декоративните покрития, отнасяне на керамичния артефакт към определени находища на глина и т.н. За устойчивостта на керамичния артефакт във времето предопределящи са доброто сортиране между глината, добавката на опоснители и достатъчността на температурата на изпичане. Спазването на технологичния процес превръща керамиката в най-устойчивия материал, независимо от агресивността на (pH на средата), теренния слой;

- художествена каменна релефна украса предимно по фасадите и декоративна обработка;

- видове градежни техники – сух градеж или на хоросан, с фугиране или декоративни фризове;

- видове съдове за изваряване на розово, лавандулово и други етерични масла, на захароносни култури;
- видове железарско-ковашки изделия и инструменти;
- видове тъкани и кожа – памук, вълна, лен, коноп, козяци, гайтани и мн.др.;
- видове дървесини предпочитани за изпълнение на каци, бъчви, буталки, нощви, бъклицы, крагове, паралии, трикраки столчета, чакръци, хурки и т.н.;
- видове ракита, леска, повет и царевичащи за тъкане (плетене) на рогозки, кошове и кошничарски изделия;
- вид и производство на цървули, кондури, фини дамски пантофи от кожа и гъон;
- вид на щукатурни декоративни техники, елементи и защитата им при фасади;

Труда на етнографи, историци, краеведи, изкуствоведи и реставратори става още по-необходим по една основна причина. Гореописани изделия от ежедневието на българина и специфичните техники за определени райони, както и диалектните им форми остават единствено в музейните експозиции.

Резултати и изводи:

- богатството на художествените техники и устойчивост на технологичния процес във времето, стават все по-неустойчиви и се изчерпват все по-бързо с приближаване към днешния ден. Проблемът възниква с опита за прилагане на нови техники (поефектни, но неустойчиви) и материали (неестествени, химически заместители, имитации на природните и далеч по-бързо деструктиращи), значително снижаване на естетиката и критериалната база отнoсно качеството на изпълнение;
- дълъг период от време без естествено присъствие (дори надпревара) на професионално подготвени майстори на четката и длетото. Това води до два основни проблема с качеството на изпълнение – изчерпване на качествения изпълнителски потенциал и деструкция на технологично вложените материали. Това е спиралата на снижаване на критериалната база на потребление;
- опити за технологична подмяна на утвърдени техники на изпълнение във всички жанрове – изящни и приложни. В повечето случаи те са неуспешни по една основна причина – непознаване на параметрите на чужда за нашите традиции техника, в различни климатични условия от тези по нашите земи;

- промените в климата и агресивната атмосферна среда довежда до изчезването на естествените материали – заболяване, а впоследствие изсъхване на големите брястове, постепенното изчезване на едрите и едропорести дъбови гори, неконтролируемата сеч на столетни орехови, диви черешови и крушови дървесини, поголовната сеч на мурата, ползването на вековни дървета от див кавак, липа, ясен и явор и др. за огревна дървесина, значително изчерпване на стойностни величини, като устойчивост и красота на структурата на дървесните видове;

- преминаването от естествен към промишлен добив на видове варовици, различни степени на калциране при мраморите, при добив на пясъчници и туфи за битови цели (корита за животни, за градеж на чешми, за точила (абразиви с високи и фини структури) изчерпи уменията и познанията за преодоляване на високата теренна влажност чрез сух градеж. Преминаването на облицовъчни материали затваря страницата на познанието за качествата на бигора, конструктивно-естетическите му функции във „високите регистри“ на храмовата украса – белег на няколко столетна традиция и възможности за художествена обработка и неповторимо декоративно въздействие. Изчезналите кариери за добив на тикли (каменни плочи за покриване на храмовете и домовете);

- настъпва период на отсъствие на традиционните духовни ценители и заможни ктитори от царските родове през Средновековието. Впоследствие гилдийните организации поемат надпреварата за художествена изява на доминиращата от тях, но всъщност все по-рядко от духовници от висшия клир. Високите критерии на Църквата, като източно православна институция, загубват своите стойности, манастирите и храмовете загубват влиянието си като възпитателна и образователна функция, настъпва суета и посредственост. Взискателният интелект на българина намира своето естествено убежище за развитие в читалищата, предоставящи не само възможността за четмо и писмо, а за светски контакти, изучаване на чужди езици (основно френски и немски), занимания по пиано, европейски маниери ... и перспективи за просперитет.

Трудно обхватна за реставратора е целостта и единството на материализираната духовна култура и Възрожденски дух на предците ни. Възможно е да се обхванат в дълбочина, единствено на базата на изследователската методика, невероятните специфични техники на ювелирите, на леярите на камбани, на строителите на часовникови кули, на

българските майстори на часовниковите механизми, на великолепните майстори на златотъкани дрехи и вплетени сребърни нишки, на плетачките на дантели, на кожарите, на стругарите на бъклици и на много други допълващи художествения свят на българина.

Резултати от реставрационното изследване на елементи от художествената храмова украса и традиционни занаятчийски техники (ювелирни произведения принадлежащи на българката) от същия исторически период.

В настоящото изследване представям един от най-тягостните, твърде често трудно отстраним материал. Той не е породен единствено заради появата на „впечатляващия“ с краткотрайния си съмнителен блясък на бронзова боя. Проблемът се поражда от по-високата му устойчивост спрямо лежащия под него изящен оригинален живописен слой. Бронзовата боичка – тази безумна техника на „обновяване“ от средата на миналия век. Намирайки невероятно широко приложение, тя сякаш отразява периода от време, в което се изчерпва естетиката на невероятното ежедневие (симбиоза на художествения изказ на елементи от храмовата украса и на богатството на изискани техники на филигран от масивно сребро със седеф, с корали, с полускъпоценни камъни, с елементи от амалгамирано 23 карата златно покритие), разклаща се знаковата устойчивост на народа по българските земи. Представените фотокадри на *реставрационно изследване* върху виртуозно изпълнени царски двери и съпътстващи елементи от ежедневието на българката представят изключително високото ниво на ежедневието като цялост. В допълнение на това представям и няколко кадри от стремежа на българина да се знае (най-често срещания се текст по стените на храмовете е „да се знае коги доходи...“) от поколенията – кадри от текстове. Текстовете са навсякъде около нас. Те маркират почти всичко, просто трябва можем да ги виждаме и документираме.

Отговорността на реставратора на етап *реставрационното изследване* е не само изследователския или констативен характер на резултатите от структурните характеристики на оригинала, а всъщност установяване и ситуиране на живата връзка на художествената ценност в контекста на традиционните художествени занаяти, която се е отстоявала през поколенията.

Уменията и познанията за реализацията им (независимо кой от двата жанра – художествен или занаятчийски) има един и същи път на развитие. Предаването на родов принцип или дълги години чиракуване, на решението на майстора да повиши достойния измежду чираци-

те за калфа, докато придобие уменията на майстора и защити уменията си пред гилдийната организация за звание майстор. Майсторлъкът се изразява, както в умелият подбор на материалите за реализация, така също в новаторството и богатството на собствения художествен проект в надпревара с времето и конкурента. Това е основата на просперитета на българските художествени традиции по нашите земи. Този цялостен свят на изящество, модерни за своето време, дори помпозни и изключително качествени занаятчийски изделия са били търсени на далечни и претенциозни пазари. Художественият усет и качество на изпълнение е обусловило просперитета на страната ни през визирания период и финансовата ѝ устойчивост. Днес, макар и трудно трябва да се отделят необходимите средства, за да се съхрани и покаже цялото това многообразие на следващите поколения по достойнство.

Настоящото изследване като структуриране на реставрационните дейности и като подпомагащ (но изключително ценен) етап е по-близо до специализираните институции, а Исторически музей гр. Правец е точно такава. За мен – Историческия музей в гр. Правец е институцията на духовността и традициите тук и сега. Богат на музейни ценности и средище на научно общение, е не само образователна и възпитателна институция по закон и правилник. Духовността и сътрудничеството на научно ниво в условия на свръхцентрализация и толериране на националните и регионалните музей, тази общинска структура намира своя форма на реализация и подobaващо място благодарение на умелия маркетинг и професионализъм на дългогодишния ѝ директор. Благодарен съм за възможността, че вече четвърт век сътруднича на този музей в този изключително автентичен район на България.

Цветно приложение

Обр. 1. Ритуални ями в могилен насип, местността Пряслопа, с. Осиковица, IV в. пр. Хр.

Обр. 2. Ритуална яма в могила Св. Четиридесет мъченици, с. Видраре, IV в. пр. Хр.

Обр. 3. Ритуални ями в Лъсковска могила, с. Равнище, II-III в.

Обр. 4. Керамично струпване в яма 1, Лъсковска могила, с. Равнище, II-III в.

Обр. 5. Яма 2, Лъсковска могила, с. Равнище, II-III в.

Обр. 6. Яма 3, Лъсковска могила, с. Равнище, съдове поставени един в друг, II-III в.

Обр. 7. Керамична чаша, Лъсковска могила, с. Равнище, II-III в.

Обр. 8. Гробно съоръжение изградено от камъни, могила Св. Петка, с. Видраре, XI-IX в. пр. Хр.

Обр. 9. Фрагментирани керамични съдове открити на място, могила Св. Петка, с. Видраре, XI-IX в. пр. Хр.

Обр. 10. Амфоровиден съд от могила Св. Петка, с. Видраре, XI-IX в. пр. Хр.

Обр. 11. Керамичен хранилищен съд от могила Св. Петка, с. Видраре, XI-IX в. пр. Хр.

Обр. 12. Керамична купа от могила Св. Петка, с. Видраре, XI-IX в. пр. Хр.

Обр. 13. Кантаросовиден съд открит на място в могила Св. Петка, с. Видраре, XI-IX в. пр. Хр.

Обр. 14. Съдове поставени един в друг в могила Св. Петка, с. Видраре, XI-IX в. пр. Хр.

Обр. 15. Керамична чаша с една дръжка от могила Св. Петка, с. Видраре, XI-IX в. пр. Хр.

Обр. 16. Малък кантаросовиден съд от могила Св. Петка, с. Видраре, XI-IX в. пр. Хр.

Обр. 17. Керамичен съд без дъно от могила Св. Петка, с. Видраре, XI-IX в. пр. Хр.

Обр. 18. Бронзова спирала открита на място, могила Св. Петка, с. Видраре, XI-IX в. пр. Хр.

Обр. 19. Желязна торква от могила Св. Петка, с. Видраре, XI-IX в. пр. Хр.

Обр. 20. Гроб 2, кремация, могила Св. Петка, с. Видраре, XI-IX в. пр. Хр.

Обр. 21. Сребърни обеци открита на място, Васкова могила, с. Видраре, V в пр. Хр.

Обр. 22. Бронзова фибула открита на място, Васкова могила, с. Видраре, V в пр. Хр.

Обр. 23. Гробно съоръжение изградено от камъни с гроб 1, Васкова могила, с. Видраре, V в пр. Хр.

Обр. 24. Ломени камъни оформящи стълби, Васкова могила, с. Видраре, V в пр. Хр.

Обр. 25. Гроб 18, трупополагане, Пешова могила, с. Правешка Лъкавица, III-IV в.

Обр. 26. Бронзови гривни със стилизирани лъвски глави открити на място, Пешова могила, с. Правешка Лъкавица, III-IV в.

Обр. 27. Сребърни обеци открити в гроб 5, Пешова могила, с. Правешка Лъкавица, III-IV в.

Обр. 28. Гроб 5, накити открити на място, Пешова могила, с. Правешка Лъкавица, III-IV в.

Обр. 29. Гроб 7, стъклени мъниста открити на място, Пешова могила, с. Правешка Лъкавица, III-IV в.

Обр. 30. Гроб 9, бронзова обеца на място, Пешова могила, с. Правешка Лъкавица, III-IV в.

Обр. 31. Останки от култова сграда, Пешова могила, с. Правешка Лъкавица, IV в. пр. Хр.

Обр. 32. Ритуално огнище, Букова могила, с. Правешка Лъкавица, IV в. пр. Хр.

Обр. 33. Каменна могила в местността „Камънака“, с. Видраре, V в. пр. Хр

Обр. 34. Сребърна обеца открита на място, могила „Камънака“, с. Видраре, V в. пр. Хр.

Обр. 35. Дъговиден зид и ритуална яма пред църквата Св. Богородица (XIVв.), с. Осиковица

Обр. 36. Глинен олтар пред църквата Св. Богородица (XIVв.), с. Осиковица

Обр. 37. Останки от късносредновековна църква Св. Богородица (XIVв.) и по-ранни зидове пред нея, с. Осиковица

Обр. 38. Каменна есхара (лицеви страници), с. Калугерово, Генадиева могила, V-IV в. пр. Хр.

Обр. 39. Каменна есхара (долни страници), с. Калугерово, Генадиева могила, V-IV в. пр. Хр.

Обр. 40. Връх „Голям Боровец“

Обр. 41. Антична крепост Боровец,
цитаделата, сграда 1

Обр. 42. По-ранен зид, върху който е
изградена сграда 1, IV в. пр. Хр.

Обр. 43. Глинена пота, IV в. пр. Хр.

Обр. 44. Глинена лампа, V – VI в. пр. Хр.

Обр. 45. Антична крепост Боровец, цитаделата, сграда 2, III в.

Обр. 46. Крепостната стена, с улеи за оттичане на атмосферните води

Обр. 47. Антична крепост Боровец, сграда 3

Обр. 48. Хоросаново бъркало до крепостната стена

Обр. 49. Оловна плочка-амулет, IV в.

Обр. 50. Антична крепост Боровец, северозападната крепостна стена, III в.

Обр. 51. Част от кула южно от входа на крепостта

Обр. 52. Масивен зид северно от входа на крепостта

Обр. 53. Входът на крепостта

Обр. 54. Могила с оброк Свети Илия,
Правец

Обр. 55. Оброк Възнесение Господне,
край вековно дърво с дървен кръст,
махала Церица, Правешка Лакавица

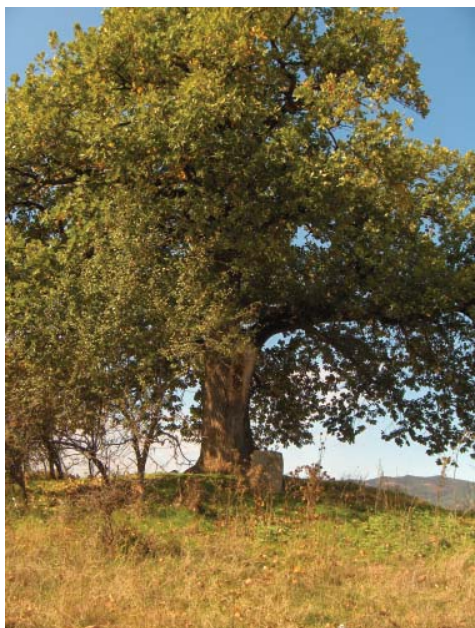
Обр. 56. Оброчен камък, махала
Рударец, Калугерово

Обр. 57. Оброк Тодор Летни край
вековно дърво върху тракийска могила,
махала Преход, Своде

Обр. 58. Оброк Света Троица,
махала Венеца, Своде

Обр. 59. Оброчен кръст върху Попова могила с вековно дърво, с. Осиковица

Обр. 60. Оброк на Свети четиридесет мъченици, с. Видраре

Обр. 61. Оброк, махала Градище, с. Видраре

Обр. 62. Оброк Свети Петър и Павел, махала Печор, с. Видраре

Обр. 63. Оброчен кръст в чест на Света Богородица в местността Камънака, с. Видраре

Обр. 64. Оброк в чест на Свети Симеон, махала Пешина лъка, с. Видраре

Обр. 65. Оброк на Константин и Елена, с. Равнище

Обр. 66. Поглед към Черковище

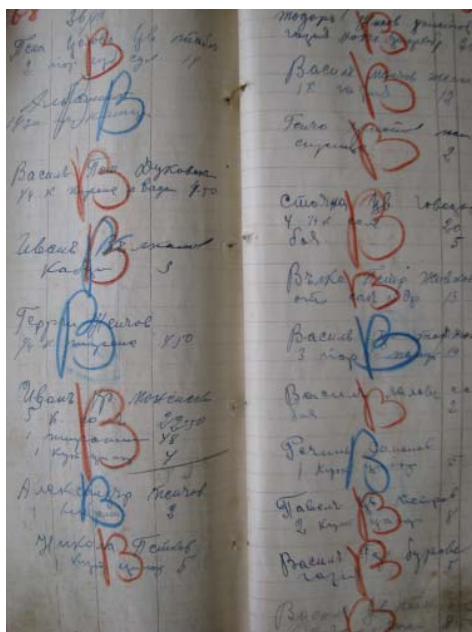
Обр. 67. Шарени чорапи

Обр. 68. Пафти

Обр. 69. Позволително на Петко Гуговски за право на посредничество и покупко-продажба на всякакъв вид добитък, 1925 г.

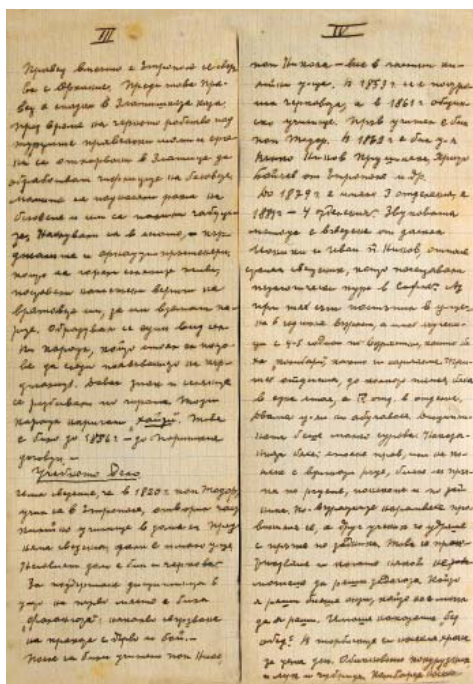
Обр. 70. Кръчмарски тефтер с вересии, 1924 г.

Обр. 71. Патент за игри и развлечения в бозаджийницата на Стоян Иванов

Обр. 72. Майсторско свидетелство за майстор-абаджия, 1913 г.

Обр. 73. Спомени на Константин Чорбанов, ръкопис от фонда на ИМ-Правец

Обр. 74. Старо класно училище 1848 г., с. Видраре

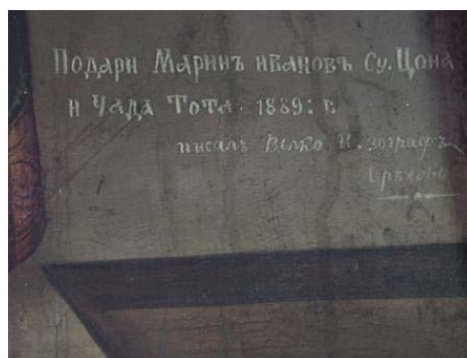
Обр. 75. Стара класна стая, възстановка

Обр. 76. Указ № 668 на ДС на НРБ за награждаване училището в Правец с орден „Кирил и Методи“ I степен по повод 150 годишнината му, 1971 г.

Обр. 77. Името на майстор „Неделчо“ – надпис от вътрешната страна на тока от гроб в двора на храм „Св. Параскева“ с. Видраре

Обр. 78. Дарителски надписи по иконите от Царския ред на Иконостаса на храм „Св. Параскева“ в с. Видраре – написаната косвена история на храма и общността

Обр. 79. Дарителски надписи по иконите от Царския ред на Иконостаса на храм „Св. Параскева“ в с. Видраре – надпревара на еснафските организации за изява

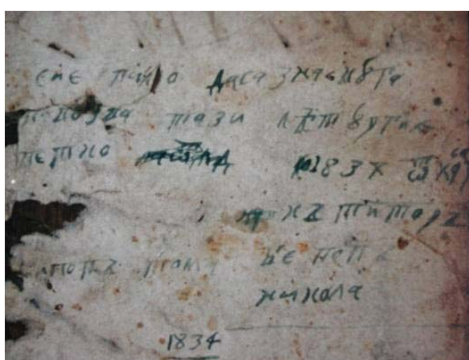
Обр. 80.

Обр. 81. Дарителски надписи по гърба на икона от храм „Св. Атанасий“ в гр. Правец и олтарното пространство на храм „Св. Никола“ в с. Своде

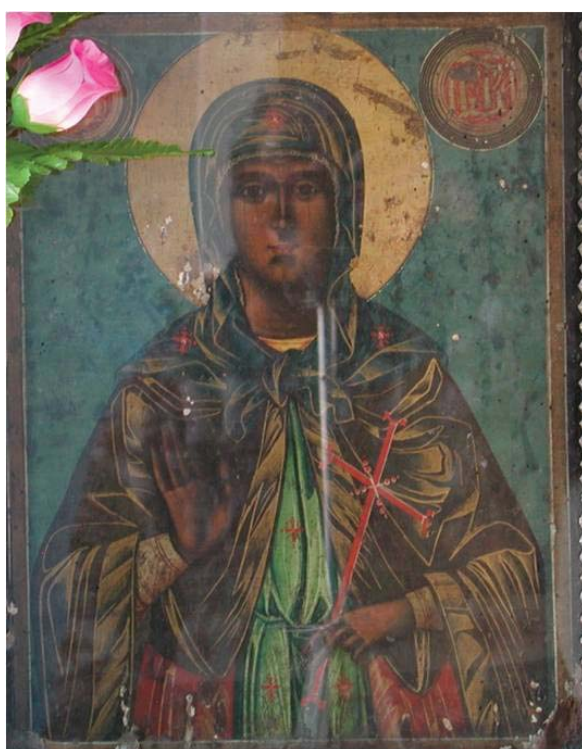
Обр. 82. Един от рядко срещащите се надпис по Иконостаса на българската азбука и годината на изпълнение на художествената украса – „Св. Никола“, Своде

Обр. 83. Дарителския надпис на иконата „Св. Мина“ на дърворезбен проскинитарий от старата църква „Св. Арх. Михаил“ в двора на Чекотински манастир (бел. а.) „Сия икона приложи Мария от Правец за душевно их спасение сос иконостаса барабар, 1849, октомври, 26“, както и бележки по служебните книги, ктиторски надписи на гърба на икона от храм „Св. Вознесение Господне“ в с. Калугерово

Обр. 84. Реставрационното изследване при този род структури е първият етап от реставрационната методология

Обр. 85. Изследване на стилистическите и специфични технологични характеристики на патронната икона посветена на „Св. Параскева“ от храма в с. Видраре, Правешко и идентична от храма в с. Дрен, Благоевградско.

Обр. 86. Резултати от реставрационното изследване на рипиди и Царски двери, собственост на Исторически музей гр. Ботевград

Обр. 87. Реставрационното изследване за твърдостта и делината (броя на слоевете) на бронзовите бои, устойчивостта, наличието и състоянието на долулежащия оригинал е основен етап от последващата цялостна реставрация на музейната ценност. Успешни техники на изява на оригиналната позлата (листово сребро) и полихромия.

Обр. 88. Великолепието на традиционните сребърни накити (нафти, гривни, колани) от ежедневието на българката и занаяти от същия исторически период

Обр. 89. Кондурджийство – собственост на Исторически музей гр. Панагюрище

ИСТОРИЧЕСКИ КОРЕНИ И
КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО
НА ОБЩИНА ПРАВЕЦ

Българска
Първо издание

Съставител: Татяна Борисова

Формат 70x100/16 12,5 печ. коли

Издателство „Д-р Иван Богоров“
1505 София, ул. „Оборище“ № 111, тел./факс 02 / 946 19 32

Търговски отдел:
София, бул. „Цариградско шосе“ № 117, тел./факс 02 / 876 92 94

email: bogorov@gbg.bg, www.bogorov.com